

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

**BENJAMIN DISRAELI-WILLIAM EWART GLADSTONE
REKABETİNDE DOĞU SORUNU**

Emre ÇELİK

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2013

BENJAMIN DİSRAELİ-WILLIAM EWART GLADSTONE
REKABETİNDE DOĞU SORUNU

Emre ÇELİK

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2013

KARCI. VE ONAY

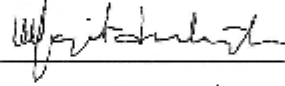
Emre ÇELİK tarafından hazırlanan "Benjamin Disraeli-William Ewart Gladstone Rekabesinde Doğu Sorunu" başlıklı bu çalışına, 27/06/2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jüriimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Çağrı ERHAN(Başkan)

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Danışman)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Yusuf ÇELİK

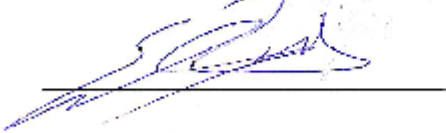
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğuna ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezin/raporunun kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezinin/Raporunun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezin/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezinin/Raporunun 3. yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezin/raporunun tamamı her yerden erişime açılabilir.

27/06/2013

Emre ÇELİK

TEŞEKKÜR

Her çalışma yazarının araştırma ve yazım sürecinde aldığı yardımlar sayesinde ortaya çıkabilmektedir. Her şeyden önce değerli yorumları ve yönlendirmeleri ile bana yol gösteren hocam ve danışmanım Prof.Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU'na değerli katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Aynı çerçevede, Karadeniz Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü'nden hocalarıma, yardımlarını benden esirgemedikleri için müteşekkirim. Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumuna hem lisans hem de yüksek lisans eğitimim sırasında şahsıma sağladıkları ve benim için oldukça anlamlı olan destekleri nedeniyle sonsuz şükranlarımı sunarım. Tüm bu destekler ve yardımlara rağmen çalışmanın her türlü eksikliğini şahsıma ait olduğunu belirtmek isterim.

Haziran 2013

Emre ÇELİK

ÖZET

ÇELİK Emre, *Benjamin Disraeli-William Ewart Gladstone Rekabetinde Doğu Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

Benjamin Disraeli ile William Ewart Gladstone arasındaki rekabet İngiliz tarihindeki önemli köşe taşlarından biridir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında partilerinin liderleri olmaları bu rekabetin önemli bir nedeni olurken psikolojik faktörler de rol oynamıştır. Bu rekabetin önemli bir kesiti, 1876 yılında meydana gelen Bulgar Ayaklanması (Nisan 1876) sonrası tekrar gündeme gelen Doğu Sorunu tartışmalarıdır. Disraeli ve Gladstone İngiltere'nin Akdeniz'deki çıkarları ve Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik İngiliz politikası nedeniyle bu dönemde sıklıkla karşı karşıya gelmiştir. Geleneksel İngiliz dış politikasına meydan okuyan Gladstone, insanlık adına harekete geçmeyi savunurken Disraeli, Rusya'nın kontrol edilmesi ve Hindistan'a giden yolun güvenliğinin sağlanması adına Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesini engellemeye dayalı geleneğin takipçisi olmuştur. Tartışmaların sona erdiği 1880 yılında Doğu Sorunu'na ilişkin geleneksel İngiliz dış politikasının sona erdiği anlaşılmıştır. Ancak bu değişiklik Gladstone'un talep ettiği yönde olmamıştır. Disraeli gibi Gladstone da 1882 yılında Mısır'ı işgal kararı ile İngiliz çıkarlarının emredici durumunu görmüştür.

Anahtar Sözcükler

Benjamin Disraeli, William Ewart Gladstone, Doğu Sorunu, Osmanlı İmparatorluğu, Nisan Ayaklanması, Bulgar Ajitasyonu, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı.

ABSTRACT

ÇELİK Emre, *The Eastern Question in Benjamin Disraeli-William Ewart Gladstone Rivalry*, Master Thesis, Ankara, 2013.

The rivalry between Benjamin Disraeli and William Ewart Gladstone is one of the important cornerstones of British history. While being the leaders of their parties in the second half of the 19th century was an important reason of this rivalry, psychologic factors had effect too. One important aspect of this rivalry is the debates over the Eastern Question which came forward again after Bulgarian Uprising (April 1876) Disraeli and Gladstone came face to face consistently in this period due to British interests and British policy towards the Ottoman Empire. While Gladstone who challenged traditional British foreign policy, Disraeli followed the tradition which was based on to prevent the Ottoman Empire fall apart in order to check Russia and protect the route to India. In 1880, when the debates over the Eastern Question ended it was understood that traditional British policy related to the Eastern Question ceased to exist. But this shift did not happen as Gladstone wanted. Gladstone, like Disraeli relaized the ordering principles of British interests in the Mediterranean when he ordered to invade Egypt.

Key Words

Benjamin Disraeli, William Ewart Gladstone, The Eastern Question, The Ottoman Empire, April Uprising, Bulgarian Agitation, 1877-78 Russo-Turkish War.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz	: Bakınız
British Documents	: British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print
Doc.	: Document
edt .	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hon.	: Honourable
s.	: Sayfa
V-Vol	: Volume
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR DİZİNİ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: İNGİLİZ DIŞ POLİTİKASININ TEMELLERİ	10
1.1. Coğrafya, Avrupa Hegemonyası ve İngiltere	10
1.2. Hindistan Yolunun Güvenliği ve Doğu Sorunu	18
2. BÖLÜM: BENJAMİN DISRAELİ	29
2.1. Disraeli Ailesi ve Benjamin Disraeli	29
2.2. Siyaset Adamı Olarak Benjamin Disraeli	34
2.2.1. Politikaya Giriş.....	34
2.2.2. Başbakanlık ve İktidardan Düşüş.....	46
3. BÖLÜM: WILLIAM EWART GLADSTONE	55
3.1. Doğumu ve İlk Yılları	55
3.2. Politik Kariyeri	58
3.2.1. Bir Muhafazakar Olarak Gladstone.....	58

3.2.2. Liberal Parti'ye Geçiş ve Liberal Politika.....	65
4. BÖLÜM: DOĞU SORUNU'NDA DISRAELI VE GLADSTONE KARŞI KARŞIYA (1876-1878).....	80
4.1. Doğu Sorunu'nun Yeni Bir Evresi: Balkan Krizi.....	81
4.2. Disraeli'nin Bulgar Olayları Karşısındaki Tutumu ve Bulgar Katliamı Raporları.....	91
4.3. "Bulgar Ajitasyonu" ve Gladstone'un Türkler Hakkındaki Görüşleri.....	100
4.4. Balkan Krizi'nde Çözüm Arayışları.....	112
4.4.1. İstanbul Konferansı.....	113
4.4.2. İngiliz Tarafsızlığı ve 93 Harbi.....	119
4.4.3. Krizin Çözümünde Gladstone.....	124
4.4.4. Disraeli Tekrar Sahnede: Berlin Kongresi.....	133
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	144
KAYNAKÇA.....	147
EK 1.....	171
ÖZGEÇMİŞ.....	172

GİRİŞ

İngiliz maliye bakanlarının resmi konutu Downing Street Numara 11'e giren bir ziyaretçiyi ilk olarak William Ewart Gladstone'un (1809-1898) portresi karşılamaktadır. Bu portrenin birkaç metre ötesinde göze çarpan isim ise ünlü rakibi Benjamin Disraeli (1804-1881)'dir. Victoria devrinin (1837-1901) bu iki siyasetçisi arasındaki rekabet bir döneme damgasını vurmuştur. İngiliz devlet televizyonu BBC, bu rekabeti "Titanların Çarpışması" olarak görmüştür.¹ Sadece başbakanlık dönemlerinin incelenmesi bu konuda yeterince açıklayıcı olmaktadır. İngiliz siyasal sisteminde sık sık karşı karşıya gelen Disraeli ve Gladstone, birbirini takip eden dönemler içerisinde (Disraeli, Şubat 1868-Aralık 1868, Gladstone, Aralık 1868-Şubat 1874, Disraeli, Şubat 1874-Nisan 1880, Gladstone, Nisan 1880-Haziran 1885) başbakan olmuşlardır. Bu halef selef ilişkisi maliye bakanlığı dönemlerinde de tekrarlanmıştır. 1852 yılında, Disraeli'nin bütçesinin kabul edilmemesi üzerine Gladstone maliye bakanı olurken aynı durum 1859 yılında yinelenmiştir. Her ne kadar Gladstone, Disraeli'nin ölümünden sonra yaptığı konuşmada "birbirlerinden, başka herhangi birinden olduğundan daha derin farklılıklarla, ayrılmış olduklarını"² ifade etmiş olsa da, Disraeli ve Gladstone'u baştan sona birbirlerine zıt ve uzlaşmaz karakterler olarak analiz edip değerlendirmek ve olayların akışını bu düşünüş tarzı ile açıklamak resmi basite indirgemek olacaktır. Bitiş çizgisinde elde bulunan sonuçlar ile tüm yarışı açıklamaya çalışmak sonuç merkezli bir hataya yol açabilir. Bu nedenle, Downing Street Numara 11'de tarihsel yerlerini portreleri ile temsil eden Disraeli ve Gladstone arasındaki rekabeti, yavaş yavaş gelişen ve parti liderliğine yükselmeleri³ sonucu net bir biçimde görülebilen bir mücadele olarak değerlendirmek daha yerinde bir yaklaşım olacaktır. Nihayetinde ise Disraeli ve Gladstone bir diğerine kendisini test etme imkanını sağlıyordu. Kimi zaman savaş olarak değerlendirilen siyaset arenasında,⁴ siyasetin varoluşu gereği mücadele edilmesi gereken rakipler her zaman var olsa da, hem Disraeli hem de Gladstone birbirleri için oldukça ciddi birer *meşdan okuma ve karşılık*.

¹"Gladstone and Disraeli-Clash of Titans", 1 Nisan 2009 tarihli yayın için bkz. <http://www.bbc.co.uk/programmes/b00j0gfb>.

² *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.261, cc.38.(9 May 1881).

³ Disraeli 1868 yılında Gladstone ise 1867 yılında partilerinin lideri konumuna gelmiştir.

⁴ College de France'da verilen 7 Ocak 1975 tarihli ders bkz. Michael Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, (Çev. Şehsuvar Aktaş), YKY, İstanbul, 2002, s.31.

Disraeli ve Gladstone'un siyasi yaşamlarının karşılaştırmalı bir incelemesinde dikkati çekecek olan ilk unsuru, parlamentoya birer muhafazakar politikacı olarak girmeleri ve daha sonra birbirlerinden bu denli farklılaşmaları olarak tespit etmek yanlış bir yorum olmayacaktır. Gladstone, yaşı ilerledikçe muhafazakarlıktan uzaklaşıp yer yer radikaller⁵ ile işbirliğine giderken, Disraeli, bir yazarın belirttiği gibi muhafazakarlığın⁶ “yeni peygamberi” olmuştur.⁷

Geleceğin iki büyük siyaset adamının ilk karşılaşmaları 1835 yılında bir akşam yemeğinde gerçekleşmiştir. Gladstone parlamento üyesi olarak davetliler arasında yerini alırken aynı dönemde Disraeli, bir yazar olmasının yanı sıra Lord Lyndhurst'un sekreteri olarak çalışmaktaydı. İlk karşılaşmada önemli bir gelişme olmamış gibidir. 20 Ocak tarihli mektubunda Disraeli, Gladstone'dan sadece “genç Gladstone”⁸ diye bahseder. Gladstone ise günlüğüne yemekle ilgili herhangi bir kayıt düşmemiştir.

Parlamentoda ilk karşılaşma ise 1846 yılında, muhafazakar Başbakan Robert Peel (1788-1850) tarafından parlamentoya sunulan, buğday ithalinden alınan vergilerin kaldırılmasını hedefleyen tasarının görüşmeleri sırasında gerçekleşmiştir. İrlanda'da meydana gelen kıtlık nedeniyle Peel'in “the Corn Laws” olarak bilinen gümrük tarifelerini kaldırmaya yönelik tasarısı Manchester Liberalizmi'ni tarım alanında da uygulamaya koymak anlamına geliyordu. Tasarının kabul edilmesi halinde, yerli üretim dış piyasa malları ile rekabete açılacaktı. Bu ise, ucuz ithal ürünlerin ülke pazarlarına akmasına yol açacağı için toprak sahiplerinin kabul etmek istemedikleri bir durumdu. Bu bağlamda Disraeli, partisinin lideri Robert Peel'e karşı eleştirilerini sıralarken toprak sahibi aristokrasinin sesi olmuştur.⁹ Gladstone ise serbest ticaretin kabul edilmesi taraftarı olan parti kanadını desteklemiştir. Ancak Gladstone, bu tartışmaların yaşandığı dönemde parlamento üyesi olmaması nedeniyle Disraeli ile yüz yüze gelmemiştir. Uzun tartışmalar sonrası tasarı kabul edilmiş ancak Muhafazakar Parti'de meydana gelen

---

⁵ Gladstone, 1880 yılında Radikaller için şunları söylemektedir: “Radikaller, bildiğim kadarıyla çoğu zararsız beyefendilerdir.” Bkz. William Ewart Gladstone, *Political Speeches in Scotland March and April 1880*, Forgotten Books, Edinburgh, 1880, s.65.

⁶ Muhafazakar Parti ve üyeleri için kullanılan bir diğer ifade Tori (Tory) adlandırmasıdır. Bu nedenle dönemin kaynaklarında geçtiği ölçüde tezde de birbirlerinin yerine kullanılmıştır.

⁷ Christopher Hibbert, *Disraeli and His World*, Scribner, New York, 1978, s.110.

⁸ *Lord Beaconsfield's Correspondence With His Sisters, 1832-1852*, Forgotten Books, London, 2002, s.30.

⁹ John K. Walton, *Disraeli*, Routledge, London, 1990, s.7, Eric J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, (Çev. Yalçın Gülerman, Abdullah Ersoy), Dost Kitabevi, Ankara, 1987, s.78.

bölünme sonunda Gladstone, Peel ile birlikte partiden ayrılmıştır. Yine de bu durum, dolaylı bir mücadeleden başka bir şey değildir. İkinci karşılaşma ise tamdı. Bu kez mücadele yüz yüze olmuştur. 1852 yılında Disraeli'nin, Earl Derby hükümeti maliye bakanı olarak parlamentoya sunduğu bütçe planı, Disraeli-Gladstone ilişkisi açısından bir dönüm noktasını teşkil eder. 16 Aralık 1852 günü, bütçe oylaması öncesi söz alan Gladstone, Disraeli'nin bütçesine iki saat boyunca eleştiriler yöneltmiştir. Yapılan oylama sonrası Muhafazakar hükümet düşmüş, yeni kurulan hükümette maliye bakanlığı görevini eski bakana eleştiriler yöneltten Gladstone üstlenmiştir. Disraeli'nin ilk bakanlık deneyimi neredeyse başlamadan sona ermiştir. Bu nedenle, Gladstone tarafından bütçesine getirilen eleştiriler, yeni kabinede aynı görevi Gladstone'un üstlenmesi ve bu halef selef ilişkisinin gelecek yıllarda da devam edecek olması Disraeli-Gladstone ilişkisi üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Gladstone, eşi Catherine Gladstone'a yazdığı mektupta bu durumu şöyle ifade etmektedir; "Konuşmamdan çok alındığımı söylediler. Ona karşı konuşmanın bana düşmesi beni gerçekten üzdü. Tanrı biliyor ki ona acı verme niyetim yoktu."¹⁰ Bu tarihten başlamak üzere 30 yıl boyunca Disraeli ve Gladstone sık sık seçim kampanyalarında, Avam Kamarası'nda ve kamuoyunda siyasi rakip, karşıt fikirlerin ve prensiplerin temsilcileri olarak anılmıştır. James Bryce "ölüme kadar devam edecek bir düello"¹¹ cümlesiyle bu rekabeti ifade ederken Michael Partridge "otuz yıl sürecek olan kişisel düşmanlık" tan¹² bahseder. Tüm bunlara rağmen yine de uzun bir süre tam bir kopma meydana gelmemiştir.

Disraeli ve Gladstone partilerinin liderleri olduktan sonra aralarındaki rekabet artık bir üst seviyeye, başbakan olma yarışına doğru evrilmiştir. Bu yarışta bir adım öne geçen 1868 yılında Derby'nin hastalığı nedeniyle başbakanlık koltuğuna oturan Disraeli olmuştur. Disraeli'nin başbakan olması hem Gladstone'un bir adım önüne geçmesine imkan tanıyor hem de bir yıl önce parlamentodan geçirmeyi başardığı reform paketi ile elde ettiği başarı daha da artıyordu. Böylece 1852 yılının rövanşı alınmış oluyordu.

---

¹⁰ Gladstone'dan eşi Catherine Gladstone'a gönderilen 18 Aralık 1852 tarihli mektup için bkz. John Morley, *The Life of William Ewart Gladstone* Vol I, Edward Lloyd, London, 1908, s.326.

¹¹ James Bryce, *Studies in Contemporary Biography*, Macmillan and Co., London, 1904, s.11.

¹² Michael Partridge, *Gladstone*, Routledge, London, 2003, s.70, J. L. M Curry, *William Ewart Gladstone*, B.F. Johnson and Co., Richmond, 1891, s.85.

Parti liderleri olmaları sonucu, ya başbakan ya da muhalefet lideri olarak en üst düzeyde karşı karşıya gelmeleri kaçınılmaz olan Disraeli ve Gladstone arasındaki rekabet en üst noktaya 1876 yılından başlamak üzere dört yıl devam eden Doğu Sorunu tartışmalarında ulaşmıştır. Hristiyan değerlerin savunucusu olarak “kalabalıkların” sözcüsü durumuna gelen ve olayları dini/ahlaki açıdan değerlendiren Gladstone, politik hesaplar üzerinden kendisini tanımlayan Disraeli’ye karşı neredeyse bir cephe açmıştır. Düşmanlık ve hakarete varan yorumlar bu dönemde görülmektedir. Disraeli, Gladstone’u “manyak”¹³ olarak görürken Gladstone için Disraeli’nin politikaları İngiltere adına utandırılması gereken yaklaşımlardır.¹⁴ Bu dönemde birbirlerinden o denli uzaklaşmışlardır ki *The New York Times* “Gladstone’un Disraeli’den nefret etmesi şaşırtıcı mı?” diye sorabilmektedir.¹⁵

Yukarıda belirtilen siyasi çekişmenin yanı sıra Disraeli-Gladstone hikayesinin ilginç bir kesiti, bir Yahudi ve bir İskoç’un İngiltere’nin en üst makamlarını uzun süreler işgal etmesidir. Disraeli toplam 7 yıl süreyle başbakanlık görevini yürütürken Gladstone toplam 13 yıl süreyle İngiltere’nin başbakanı olmuştur. Ancak Disraeli, Yahudilerin parlamentoya seçilme haklarının olmadığı bir dönemde dünyaya gelmiş olması nedeniyle, babası vaftiz ettirmemiş olsaydı belki de hiçbir zaman politik bir kariyere sahip olamayacaktı. Disraeli-Gladstone rekabetinde, Bolşevik liderler arasında Stalin’in durumuna benzer bir rol Disraeli’nin hesabına düşmüştür. Disraeli’nin Gladstone’un parlak eğitim kariyeri ile karşılaştırıldığında oldukça sönük kalan bir eğitim hayatı olmuştur. Disraeli’nin kısa süreli eğitim hayatına karşılık Gladstone, dönemin önde gelen okulları olan Eton Koleji ve Oxford’da eğitim görmüştür. Bu tür örnekleri sıralamak mümkündür. Disraeli yalnızca Fransızcaya hakimken Gladstone dil konusunda oldukça başarılı bir geçmişe sahiptir; Latincenin yanı sıra tutkuyla sevdiği Homer’in dili olan Yunanca ve diğer Avrupa dillerinde yetkindir. Bunda, Eton Koleji ve Oxford’da aldığı eğitimin önemi tartışılmayacak kadar büyüktür.

Gladstone dinç, heyecanlı bir yapıya sahipken Disraeli bitkin ve yorgun biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Andre Maurois’in anlattığı hikaye bu durumun bir teyidi olarak

¹³ The Marquis of Zetland (haz.), *The Letters of Disraeli to Lady Chesterfield and Lady Bradford Volume Two 1876 to 1881*, D. Appleton and Company, New York, 1929, s.97.

¹⁴ Arthur Tilney Bassett (haz.), *Gladstone’s Speeches*, Methuen and Co., London, 1916, s.577.

¹⁵ *The New York Times*, 1 Ağustos 1878.

kabul edilebilir. Disraeli’yi tren istasyonunda gören bir işçi “Bay Disraeli, ben yıllardır size oy verdim, elinizi sıkmak istiyorum” der. Disraeli ise “ben sizi tanımıyorum” diye karşılık verir ve oradan uzaklaşır. Maurois, “Gladstone böyle bir durumda olsa işçinin elini iki kere sıkar ve bu durumu günlüğüne kaydeder” demektedir.¹⁶ Kuşkusuz, böyle bir değerlendirme, hayal gücünü kullanmakla beraber bir takım gerçekliklerden hareket etmesi nedeniyle dikkate değer.

Disraeli ve Gladstone’un ortak yanlarından bir tanesi ise yazar kimliklerinin olmasıdır. Hem Disraeli hem de Gladstone, hayatlarını sadece siyasete adamamışlardır. Disraeli bir roman yazarı olarak karşımıza çıkarken Gladstone, teoloji çalışmalarına ve Antik Yunan incelemelerine eğilmiştir. Yazı alanındaki farklı kariyerleri, hayat görüşlerinin bir yansıması olarak da okunabilir. Richard Salter’in ifadesiyle, “Disraeli, olayları ve toplumu bir romancı gözü ile görme eğiliminden asla vazgeçmemiş, Gladstone ise dini ve ahlaki görev anlayışı içinde gelişmeleri değerlendirmiştir.”¹⁷

Disraeli ve Gladstone’un ciltlerce tutan biyografileri bulunmaktadır. Modern araştırmalar olduğu kadar hayatta oldukları dönemlerde yazılmış olan biyografileri de mevcuttur.¹⁸ Bunların yüzeysel bir incelemesinde bile göz ardı edilemeyecek gerçeklerden bir tanesi, Disraeli ve Gladstone arasındaki rekabetin en önemli ve en belirgin evresinin 1876 Bulgar İsyanı’ndan başlamak üzere, Doğu Sorunu olarak tanımlanan çıkmaz çerçevesinde ortaya çıkmış olduğu gerçeğidir. Disraeli ve Gladstone’un Doğu Sorunu çerçevesinde karşıtlıkları ise İngiliz gücünün ne yönde kullanılması gerektiğine getirilen farklı yaklaşımlardan kaynaklanmıştır. İpleri elinde tutan, İngiltere’yi yönlendiren Disraeli olurken, Gladstone kitleler adına harekete geçmeyi görevi addetmiştir. Bu nedenlerle, Disraeli ve Gladstone arasındaki karşıtlık İngiltere’nin konumu ile orantılı olarak dünya ölçeğine taşınmıştır.

5 Mayıs 1877 tarihinde, İngiliz karikatür dergisi *Punch or the London Charivari* 1876 yılında Bulgaristan’da meydana gelen “katliamlardan” sorumlu tutulan Osmanlı yönetimine yönelik olarak Disraeli ve Gladstone’un tutumlarını yansıtan bir karikatür

¹⁶ Andre Maurois, *İngiltere Tarihi*, (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1938, s.356.

¹⁷ Richard Salter, *Peel, Gladstone and Disraeli*, Macmillan and Co., London, 1991, s.96.

¹⁸ İki örnek zikretmek gerekirse Thomas MacKnight, *The Right Honourable Benjamin Disraeli*, R. Bently, London, 1854, George W.E. Russell, *William Ewart Gladstone*, Harper and Brothers, New York, 1891.

ile okuyucularına seslenmiştir.¹⁹ İçinde yılanların olduğu çürümüş ağaç, “Türk Yönetimi’ni” temsil ederken, ağacın altında bulunan kafatasları Osmanlı’nın kurbanlarının birer temsiliydi. Elinde balta ile ağacı yıkmaya çalışan Gladstone’u ağacın sahip olduğu “Doğu Gizemi’ne” söylediği şarkı ile dikkati çeken Disraeli durdurmaya çalışmaktadır. “Türk Ağacı’nı” yıkmaya çalışan ve ahlaki değerleri Thomas Jefferson (1743-1826) gibi dış politikada önemli itici kuvvetlerden bir tanesi olarak gören Gladstone ile *realpolitik* anlayış çerçevesinde hareket eden Disraeli, bu dönemde, karikatürün sanatsallaştırdığı üzere iki zıt kutup olarak defaatle karşı karşıya gelmiştir. Hindistan’a giden hattın güvenliği adına Osmanlı İmparatorluğu’nun varlığının Rus yayılmasına karşı önlem olduğu görüşünü savunan Disraeli, Hindistan hattını güvence altına almaya çalışmıştır. 1875’te Süveyş Kanalı hisselerinin satın alınması bunun göze çarpan ilk işaretidir. Disraeli, hisselerin satın alınmasının İngiltere için hayati önemine dikkati çekerken Gladstone, Lord Granville’e yazdığı mektubunda Avrupa Uyumunun dikkate alınıp alınmadığını merak ediyordu.²⁰ Bu iki farklı bakış açısı tüm tartışmaların temeli olarak görülebilir. Disraeli ulusal çıkarın savunulması ve korunması adına tek başına harekete geçilmesi taraftarı olurken, Gladstone organik bir Avrupa düşünerek her önemli sorunun ortak karar çerçevesinde Avrupa tarafından çözülmesi gerektiğini savunuyordu. Bu nedenle Disraeli ve Gladstone temelde birbirine zıt politikalar üretmiş ve uygulamıştır.

Disraeli’nin başbakanlığının ikinci yılından (1875) itibaren İngiliz kamuoyunu oldukça meşgul eden bu tartışmalar beş yıl süreyle gündemden hiç düşmemiştir. Gladstone, tüm bu tartışmalara karşı ilk başta isteksiz davranmış olsa da, özellikle Midlothian seçim kampanyasında (1879-1880) “özgürlük aşkı”²¹ ile yönetilmesi gerektiğine inandığı İngiltere’nin Disraeli liderliğindeki dış politika uygulamalarını konuşmalarının merkezine oturtmuştur. Bu konuda yazılan eserlerde göze çarpan ilk husus, Gladstone’un bir özgürlük savaşçısı olarak çürüten Osmanlı iktidarı karşısında bulunduğu aydınlık yerdir. Gladstone hayatta iken yazılan biyografilerin büyük çoğunluğu, Gladstone’u ahlaki değerler yönünde bir şampiyon olarak görme eğilimindedir.

¹⁹ *Punch or the London Charivari*, 5 Mayıs 1877. Karikatür için ek bölümüne bakınız.

²⁰ Agatha Ramm (haz.), *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville 1868-1876* Vol: II, Offices of the Society, London, 1952, s.476.

²¹ 27 Kasım 1879 tarihli seçim konuşması için bkz. Gladstone, *Political Speeches in Scotland November and December 1879*, Forgotten Books, Edinburgh, 1879, s.115.

Russell'ın kaleme almış olduğu *William Ewart Gladstone* adlı eser bu durum için oldukça iyi bir örnektir;

Bay Gladstone insani bir adamdır: Türk ise zulüm üzerine kurulmuş bir tirandır. Gladstone özgürlüğe taparken, Türk köle sahibidir. Gladstone barışa aşık iken Türk askerden başka bir şey değildir. Gladstone ilerlemenin müridi iken Türk İmparatorluğu geri kalmışlık ile özdeşir. Hepsinden önemlisi Bay Gladstone bir Hristiyan'dır.²²

İlk dönem eserleri, dönemin politik havasını taşımakta ve bir tarafı savunma gayretini kendilerinde hissettirmektedirler. Bu çalışmalar, Gladstone'un dini/ahlaki yaklaşımının her dönem için aynı olmadığını, ahlaki değerler ve özgürlüğe karşı gösterilen tutumun bir olaydan diğerine farklılaştığını bir nebze de olsa gözden kaçırmaktadır. Örneğin Gladstone, Bulgaristan'da meydana gelen olaylara karşı uzun bir mücadeleye başlarken, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus askerlerinin yaptıklarına karşı neredeyse hiçbir şey söylememiştir. R.W. Watson-Seton'un *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics* adlı eseri başta olmak üzere bu konuda yoğun bir modern araştırma silsilesi mevcuttur.²³ Bu eserlere karşılık, Türkçe literatürde Orhan Koloğlu'nun *Tarih ve Toplum Dergisi*'nde kaleme aldığı yazı ile Taha Niyazi Karaca tarafından yayınlanan *Büyük Oyun* adlı eserden başka başka başına bu konuya yönelik bir çalışma neredeyse yoktur.²⁴ Disraeli-Gladstone rekabetinin Doğu Sorunu ve Osmanlı izdüşümü Türk tarih yazıcılığında gereken ilgiyi bulmuşa benzememektedir.

Bugün uzun bir geçmişe sahip olan Doğu Sorunu hakkında geniş bir literatüre sahibiz. Bu konuda kalem oynatanlar arasında Karl Marx²⁵ gibi dönemlerine damga vurmuş isimler ile birlikte başta Dük Argyll²⁶ olmak üzere 1876'dan itibaren başlayan süreçte tarihin akışında aktif rol oynamış şahsiyetleri de saymak mümkündür. Modern

²² Russell, *a.g.e.*, s.245.

²³ R.W. Watson-Seton, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics*, Norton, New York, 1972, David Harris, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*, Kessinger Publishing, New York, 2010, Richard Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Harvester Press, London, 1975, Keith A. P. Sandiford, "W. E. Gladstone and Liberal-Nationalist Movements", *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 13, No. 1 (Spring, 1981), JR Ralph Colp, "William Gladstone, Karl Marx, Charles Darwn, Kliment Timiriyaev ve 1876-78 "Doğu Sorunu" Üzerine Notlar", *Tarih ve Toplum*, Sayı:20, Ağustos 1985.

²⁴ Orhan Koloğlu, "Gladstone Abdülhamid'e Karşı", *Tarih ve Toplum*, XXV/148 (Nisan 1996.), Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlıyı Yıkma Planı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

²⁵ Karl Marx, Friederich Engels, *Doğu Sorunu (Türkiye)*, (Çev. Yurdakul Fincancı), Sol Yayınları, Ankara, 2008, s.29.

²⁶ Dük Argyll, *The Eastern question from the Treaty of Paris 1836 to the Treaty of Berlin 1878 and to the Second Afghan War Vol I*, Strahan and Co., London, 1879.

incelemeler de her yeni gün tartışmaya katkılarını sunmaya devam etmektedirler. Bu çalışma ise, bu denli geniş bir konuda bir örneklem dönem seçerek Gladstone ve Disraeli'nin bu tartışmalarda oynadığı rolleri irdeleme amacını kendisine çıkış noktası olarak almaktadır. Disraeli ve Gladstone rekabeti ile Doğu Sorunu'nun çakışması zamansal olarak araştırmanın merkezini teşkil etmektedir.

Muhafazakar hükümeti yıpratmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya dayalı dış politikayı tersine çevirmek adına Gladstone, çeşitli dergilerde yazılar yazmıştır. Bu dönemde kaleme aldığı eserler arasında en önemlisi kuşkusuz *Bulgarian Horrors and The Question of the East*²⁷ başlığını taşıyan broşürdür. Türk ırkının tasviri ile birlikte çıkarların çatıştığı bir konuya ışık tutma amacını taşıyan eser Gladstone'un bakış açısını net olarak okuyucuya vermektedir. Disraeli ise iktidarda olmasının verdiği ağırlık ile böyle bir literatürde katkı sahibi değildir. Bu noktada, Disraeli'nin konuşmaları bize yardımcı olmaktadır. Tezin kaynak kısmının bir bölümünü bu yazılar ve söylevler oluştururken, diğer bir kısmını İngiliz Parlamentosu'nda yapılan şiddetli tartışmalar oluşturmaktadır. Aynı zamanda, Disraeli'nin mektupları ve Gladstone'un Eton Koleji yıllarından beri tutmakta olduğu günlüğü gidilecek yolu aydınlatmaktadır. Bu iki kaynak, salt birer kaynak olmanın ötesinde, Disraeli ve Gladstone'un iç dünyalarını görmemize imkan sağlamaları nedeniyle de değerlidir. Yine bu bağlamda dönemin gazeteleri ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı yazışmaları tezin kaynak yükünü sırtlamaktadır.

Tezin ilk bölümü İngiliz dış politikasının genel bir değerlendirmesinden oluşmaktadır. İngiltere'nin hem bir imparatorluk hem de bir ada devleti olduğu gerçeği dış politikada farklı sorunları ve çözümleri beraberinde getirmiştir. Bu politikanın neleri *casus belli* olarak gördüğü ve İngiltere'nin Avrupalı güçler karşısında oynadığı baskül siyaseti bu bölümün konusudur. İkinci bölüm ise Disraeli'nin hayat hikayesine odaklanmakta ve bu hikayedeki git gelleri incelemektedir. Aynı hedef çerçevesinde üçüncü bölüm madalyonun Gladstone'a ait olan kısmını irdelemektedir. Daha sonra ise, Balkan Krizi'nin kısa bir tahlili ile beraber asıl konumuz olan Disraeli ve Gladstone'un Doğu Sorunu'na bakışları ve bu konudaki değerlendirmeleri Bulgar Ayaklanması ile başlayan

---

²⁷ Gladstone, *Bulgarian Horrors and The Question of the East*, Lovell, Adam, Wesson and Company, London, 1876.

süreç çerçevesinde incelenecektir. “Bulgar Ajitasyonu”²⁸ ile başlayan süreç bu değerlendirmeleri tahlil etmemize imkan sağlayacaktır. Bu noktada tez, olaylar çerçevesinde yaklaşımların değerlendirilmesi olarak planlanmaktadır. Son olarak çalışma Disraeli’nin takip ettiği politikanın hangi açılardan ve hangi nedenlerden dolayı Gladstone’dan farklılaştığını ve Disraeli’nin izlediği politikanın Gladstone tarafından reddedilmesinin arka planını, kısacası *Punch or the London Charivari* tarafından çizilen karikatürün neden öyle olduğunu tahlil etmeyi kendisine amaç olarak görmektedir.

---

²⁸ Modern araştırmalar yanı sıra dönemin literatürü Bulgar Ayaklanması (Nisan 1876) sonrası Osmanlı İmparatorluğu’nu kınamak üzere yapılan gösteriler ile başlayan süreci “ajitasyon” terimi ile karşılamaktadır. Bu nedenle biz de “Bulgar Ajitasyonu” tabirini kullandık.

1.BÖLÜM

İNGİLİZ DIŞ POLİTİKASININ TEMELLERİ

1.1. COĞRAFYA, AVRUPA HEGEMONYASI VE İNGİLTERE

Alexis de Tocqueville, Amerikan demokrasisinin sürekliliğini sağlayan sebepleri sıralarken Birleşik Devletler'in "tesadüfi coğrafi konumu" için şunları yazmıştır;

Amerika, tüm dünyadan adeta tecrit edilmiş gibidir. Avrupa ise tehlike olamayacak kadar uzaktadır. Birleşik Devletleri büyük bir savaştan koruyan böyle bir ihtimalin bile olmamasıdır. Yeni dünyada insanın kendisinden başka düşmanı yoktur.²⁹

Tocqueville'in coğrafi konuma yönelik bu yorumu İngiliz dış politikasının anlaşılmasında bir anahtar rolü oynayabilir ancak akılda tutulması ve gözden kaçırılmaması gereken nokta; Amerika'nın geniş bir Atlantik duvarı ile Avrupa'dan izole olmasına karşılık İngiltere'nin Avrupa'nın hemen kıyısında yer aldığı gerçeğidir. İngiltere, İngiliz Kanalı³⁰ ile kıtadan ayrılırken bu binlerce kilometreden oluşan bir su duvarı değildir. Kanalin en geniş kısmı 240 kilometre iken en dar kısmı olan Dover Boğazı, Fransız toprağı Pas de Calais'den İngiliz kıyılarının görülmesine imkan verecek kadar dardır; sadece 34 kilometre. Bu mesafe İngiltere'yi kıtadan gelecek tehlikelere açık bırakmaktadır. İngiliz dış politikasının temel prensiplerinden bir tanesi olan, Alçak Ülkeler olarak anlaşılan günümüz Belçika ve Hollanda'sının askeri açıdan güçlü bir devletin eline geçmemesine yönelik çabalar ve bölgenin tarafsızlığının sağlanmasının önemi bu coğrafi konumdan kaynaklanmıştır. Çünkü İngiltere, Avrupa'nın karışık işlerinden tamamen uzak duramayacak kadar yakındır kıtaya. Disraeli, 1870 yılında Avam Kamarası'nda bu gerçeği dile getirdiğinde artık geleneksel bir dış politika anlayışı söz konusudur;

Bu ülkenin hükümeti tarafından daima şu savunulmuştur: Dunkirk ve Ostend'den Kuzey Denizi adalarına kadar uzanan bölgedeki ülkelerin barışçıl, özgür ve ticari faaliyetlerle uğraşan ve gelişen topluluklarca yönetilmesi ve bu ülkelerin, varoluşununun getirdiği

---

²⁹ Alexis de Tocqueville, *Amerika'da Demokrasi*, (Çev. İhsan Sezel, Fatoş Dilber), Yetkin Yayınları, Ankara, 1994, s.75.

³⁰ Fransızca kullanımda Manş.

amaçlardan bir tanesi Avrupa'yı etkisi altına almak olan büyük bir askeri gücün elinde bulunmaması İngiltere'nin çıkarıdır.³¹

Alçak Ülkeler'in askeri ve stratejik açıdan bu denli öneme sahip olması İngiltere'nin kıtadaki son toprağı Calais'in 1558'te Fransa tarafından ele geçirilmesinin bir sonucudur.³² Bu tarihten önce İngiltere, bizzat bölgede bulunması nedeniyle savunma ihtiyacını içeriden sağlarken, Avrupa karasındaki son toprak parçasının kaybı sonrası İngiliz devlet adamları yüzyılları kapsayacak bir dönemde, Britanya'nın güvenliğini bu koridorun güvenliği üzerinden tanımlamışlardır.³³

İngiliz politikası Alçak Ülkeler'in tarafsızlığında şunları görmektedir; bölge, İngiltere'nin işgali için bir köprü başı olarak kullanılabileceğinden Alçak Ülkeler'e sahip olan her güçlü devlet İngiltere'nin güvenliğine tehdit unsuru oluşturacak, bölgenin stratejik yapısı sonucu İngiliz ticaretinin devamlılığı kesintilere uğrayacak ve bunun sonucunda ulusal gelirden azalma meydana gelecektir. Ancak, tüm bunların altında yatan ana neden İngiltere'nin bağımsızlığının tehlikeye düşebileceği gerçeğiydi. Bu tehdit algısı ise yüzyıllar boyu tutarlı bir süreklilikle devam etmiştir. İngiltere, bölgeden kendisine gelebilecek tehlikeleri algıladığında defalarca harekete geçmiştir. Göze çarpan örneklerden bir tanesi, Fransa'nın sınır "eksikliklerini tamamlamak"³⁴ için askeri güç kullanan Güneş Kral XIV.Louis'in (1643-1715) yayılma politikasının bir uzantısı olarak Flandre'ı tehdit ettiğinde ortaya çıkmıştır. İngiltere III.William (1650-1702) yönetiminde, kıtada müttefik kazanarak Fransa'nın Belçika üzerindeki tasavvurlarına set çekmeye çalışmıştır. Bir diğer örnek, İngiltere'nin 1792 yılında Koalisyon Savaşları'na Belçika Fransız ordularınca ele geçirildikten sonra müdahil oluşudur. Aynı şekilde Viyana Kongresi'nde İngiltere, kendi güvenliği için güçlü bir bariyer görevi görebilecek bir devleti bölgeye hakim kılmak için mücadele etmiştir. İngiltere'nin 1870-71 Fransız-Alman Savaşı sırasında Belçika'nın tarafsızlığını güvence altına almak için

³¹ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.203, cc.1289.(1 August 1870), Henry Kissinger, *Diplomasi*, (Çev. İbrahim H. Kurt), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s.91.

³² Calais 1347 yılında III.Edward (1312-1377) tarafından İngiliz tacına bağlanmıştır.

³³ Alfred Francis Pribram, *England and the International Policy of the European Great Powers 1871-1914*, The Clarendon Press, Oxford, 1931, s.3.

³⁴ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. Birtane Karanakçı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2002, s.138.

gösterdiği çabalar da aynı amaç çerçevesinde, Britanya'nın görece güçsüz bir ülke ile komşu kalmasının sağlanması çabalarından kaynaklanmıştır.³⁵

Görece güçsüz bir devleti bölgede tutmanın önemi beraberinde bir olmazsa olmazı da getiriyordu; Manş'ın güvenliği. Bu güvenlik ise denizlere hakimiyetten geçmekteydi. Bir ada devleti olduğu gerçeği, İngiltere'ye karadan ulaşamayacağı anlamına gelirken bu durum, diğer devletlerin sahip olmadıkları bazı avantajları da beraberinde getirmiştir. Kıtadaki devletler iç birliklerini sağlama yolunda yıpratıcı savaflara girmişler, sınır güvenliği için büyük harcamalar yapmak zorunda kalmışlar ve bunun sonucunda güçlü bir ordu ihtiyacının maliyelerinde yarattığı sıkıntıları derinden hissetmişlerdir.³⁶ Bu nedenle, Büyük Friederich'in (1712-1786), "coğrafi konumumuzdan dolayı Avrupa'nın en güçlü prenslerine komşuyuz"³⁷ cümlesiyle ifade ettiği Prusya Krallığı'nın genel durumu, kıta merkezli diğer devletler için de geçerli bir yorumdu. Kıtadaki bu duruma karşılık, İngiltere'nin askeri gücünün dikkati çeken yanı zorunlu askerlik hizmeti olmaması nedeniyle devamlı bir ordudan bahsetmenin mümkün olmayışydı. Hindistan Bakanı Lord Salisbury, 1877 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı güç kullanımına karşı olmalarının nedenlerini sıralarken hareket noktalarından bir tanesi bu gerçeklikti.³⁸ Anayasal temel neden, 1689 tarihli "Bill of Rights" ile kabul edilen, barış zamanında muvazzaf bir ordunun adada bulunmasını engelleyen madde³⁹ olmakla birlikte İngiltere'nin bir ada devleti olması karasal yayılma ve savunma gereksinimlerini düşük düzeyde tutması nedeniyle daimi orduya duyulan ihtiyacı yok etmiştir. Çünkü deniz

³⁵ Gladstone, Belçika'nın bağımsızlığının, özgürlüğünün ve toprak bütünlüğünün yok edilmesinden daha ciddi bir tehlike olmadığını belirtmektedir. Bkz. Gladstone, *Political Speeches in Scotland March...*, s.38, Christopher Bartlett, "Britain and the European Balance 1815-1848", *Europe's Balance of Power 1815-1848* (edt. Alan Sked), Barnes and Noble, London, 1979, s.153-154, Deryck Schreuder, "Gladstone as "Troublemaker": Liberal Foreign Policy and the German Annexation of Alsace-Lorraine, 1870-1871", *Journal of British Studies*, Vol.17, No.2 (Spring, 1978), s.108-109.

³⁶ Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, (Çev. Kudret Emiroğlu), İmge Kitapevi, Ankara, 2001, s.127.

³⁷ Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*, (Çev. Ertürk Demirel), Dost Kitapevi, Ankara, 2004, s.199.

³⁸ "Bizim gibi yetersiz orduya sahip ülkeler...", *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.232, cc.729.(20 February 1877), Bismarck ise İngiliz ordusunu Prusya polisini kullanarak tutuklatabileceğini söylüyordu. Bkz. John Lowe, *Britain and Foreign Affairs, 1815-1885 Europe and Overseas*, Routledge, London, 1998, s.12.

³⁹ Bu madde ile I.Charles (1600-1649) döneminde olduğu gibi parlamentonun bir darbe ile kapatılması engellenmeye çalışılmıştır. Disraeli, 1872 yılında yaptığı bir konuşmada aynı noktaya parmak basar; "Anasayal İngiltere varoluğu sürece ordunun varlığına karşı bir kıskançlık bütün sınıflar arasında var olmuştur. Bu tehlikeyi engellemek için her önlem alınmıştır. İlk kural büyük sayılara ulaşan bir orduyu adada bulundurmamaktır." Bkz. *Speech of the Right Hon. B. Disraeli, M.P. at the Free Trade Hall, Manchester, April 3, 1872*, The Central Press Company, London, 1872, s.24.

önemli bir kalkan görevi görmüştür. Bu nedenle adanın savunması aynı zamanda işgali, uçakların olmadığı bir çağda denizi askeri gücün emrine vermek ile mümkündür.⁴⁰ Aksi takdirde, işgal başlamadan sona erme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi. Winston Churchill'in İkinci Dünya Savaşı sırasında bir benzeri ile karşı karşıya kaldıklarını hissettiği Trafalgar'da olan tam da buydu.⁴¹

Deniz gücü, İngiltere'ye yeni sömürgeler elde etme ve var olanları koruma imkanını sağlarken, hayati öneme sahip ticaret gemilerinin korunmasını da mümkün kılıyordu. İngiltere, ticaretin ülke ekonomisi üzerindeki etkisi nedeniyle "Dükkancılar Ülkesi" olarak anılmaktaydı ve bu konumunu koruyabilmek için denizlerdeki hakimiyetinin ona sağladığı yararları mutlak ihtiyacı vardı. Kraliyet Donanması, Alfred Mahan tarafından incelenen deniz gücünün tarih üzerine etkisini bu noktadan başlayarak göstermiştir.⁴² Zaten her şeyden önce, denizlere hakimiyet İngiliz İmparatorluğu'nun var olmasını sağlamış ve onu ayakta tutmuştur.⁴³ Donanma, uzak yerlerden ham madde getirebilecek ve sömürge imparatorluğunda iletişimi sağlayabilecek tek etkin unsurdur. Özellikle XIX. yüzyılda elde bulunan metallerin deniz ötesi pazarlara ulaştırılması ve Avustralya gibi uzak sömürge topraklarının kontrolü denizlere hakimiyet ile sağlanabilmekteydi. Kraliyet Donanması siyasi olarak da etkin bir silah işlevini görmüştür. İngiltere'nin dünya çapındaki gücünü temsil ediyor ve *Gunboat* diplomasisini mümkün kılıyordu. Tüm bunları göz önüne aldıktan sonra, Herbert Richmond'un deniz gücünün işlevine yönelik cümleleri İngiltere için söylenmiş gibidir;

Deniz kuvveti milli kuvvetin öyle bir şeklidir ki, kendisine sahip olanın orduları ve ticaretini kendi memleketi ile dost milletler arasındaki deniz yollarında ve harpte ihtiyaç gördüğü memleketlere göndermesini, aynı zamanda düşmanın bunları yapamamasını temin eder.⁴⁴

Donanma, İngiltere'ye dünya çapında bir güce ulaşmasında katkı sağlarken, ihtiyaçları da beraberinde getirmiştir. Kraliyet Donanması açık denizlerde, bu genellikle

---

⁴⁰ Tehlike XX. yüzyıldan önce Fransız kaynaklı olmuştur. 1692 ve 1805 tarihlerinde ilki XVI. Louis ikincisi Napolyon tarafından planlanan istilalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. XX. yüzyılda ise tehdit Ayı Balığı hareketi ile Almanya'dan gelmiştir.

⁴¹ 11 Eylül 1940 tarihli radyo konuşması için bkz. Winston S. Churchill, *İkinci Dünya Savaşı Hatıraları Tek Başımıza Mücadele*, (Çev. Mehmet Ali Yalkın), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005, s.27-29.

⁴² Alfred Thayer Mahan, *The Influence of Sea Power upon History 1660-1783*, Little, Brown and Company, Boston, 1889, s.36.

⁴³ Robert K. Massie, *Dretnot İngiltere, Almanya ve Yaklaşan Savaşın Ayak Sesleri*, (Çev. Mehmet Harmancı), Sabah Kitapçılık, İstanbul, 1995, s.4, Geoffrey Wawro, *Warfare and Society in Europe 1792-1914*, Routledge, London, 2000, s.11.

⁴⁴ Herbert Richmond, *Devlet Adamları ve Deniz Kuvveti*, (Çev. Celal Eyiceoğlu), T.C. Deniz Basımevi İstanbul, 1956, s.7.

okyanuslar olmaktadır, özellikle buharlı gemi kullanımı ile birlikte kömür ikmal noktalarına, limanlara ve stratejik geçiş bölgelerine gereksinim duymuştur. Bu gereksinimler nedeniyle donanma güvenliği, dile getirilen stratejik noktaların hakimiyet altına alınmasından geçmekteydi. 1713 tarihli Utrecht Antlaşması ile elde edilen Akdeniz'in çıkış kapısı Cebelitarık ve Fransız hakimiyetine giren Batavya Cumhuriyeti'ne ait Ümit Burnu'nun 1796'da işgali, deniz hakimiyetinde stratejik noktaların bir elde toplanmasına ve İngiltere'nin hakimiyetinin pekişmesine katkı sağlamıştır. Napolyon Savaşları'nın devam ettiği bir dönemde ele geçirilen Malta yine aynı amaca hizmet etmiştir. Bu bölgelere hakimiyet “İngiliz bayrağının birçok suda dalgalanmasını”⁴⁵ güvence altına almıştır.

Benelüks ülkelerine ve donanma hakimiyetine gelebilecek ciddi bir tehdit ancak diğer devletler üzerinde hakimiyet kurabilecek denli güçlenen merkezi bir güçten kaynaklanabilirdi. Bu nedenle, İngiliz dış politikasını belirleyen bir diğer husus Avrupa'da güç dengesinin korunması olmuştur. Güçlerin karşılıklı dengesi olarak kabul edebileceğimiz güç dengesi, bir uluslararası sistemde güçlerden herhangi birinin diğerlerini egemenliği altına alacak kadar güçlenmesini engellemeye dayalı yaklaşımı işaret eder.⁴⁶ David Hume, düşüncenin temel çıkarımlardan hareket eden bir sistem olması nedeniyle Eski Yunan'da uygulandığını⁴⁷ belirtmiş olsa da, bir sistem olarak güç dengesi, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ortaya çıkmış gözükmektedir.⁴⁸ Güç dengesi ise ancak çıkarları tehlikeye giren devletlerin amaç birliği etrafında oluşturdukları koalisyonun saldırgan tarafı kontrol altına alabildiği ölçüde var olmaktadır.⁴⁹ Bu nedenle, güçlerin birbirleri ile ilişkileri öyle bir düzeyde olmalıdır ki birbirlerine üstünlük sağlayamamalı ve tehlike karşısında meydan okuyan güçten üstün olmalıdırlar. Kısacası güç karşı güç ile dengelenmeliydi. En temel sebep ise bağımsızlığı

⁴⁵ *Speech of the Right Hon. B. Disraeli....*, s.18.

⁴⁶ *Ana Britannica*'da güç dengesi kavramına yönelik; “uluslararası ilişkilerde bir ülke ya da ülkeler grubunun öz güçlerini başka bir ülke ya da ülkeler grubununkiyle denk duruma getirerek kendilerini koruma tutumu ve politikası” cümlelerini okumaktayız. Bkz. “Güç Dengesi”, *Ana Britannica* Cilt 14, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.175, Güç Dengesi kavramının değişik anlamları için bkz. Kenneth Waltz, George H. Ouster, *Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi*, (Çev. Dr. Ersin Onulduran), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s.41-42.

⁴⁷ David Hume, *Essays, Moral and Literary*, Liberty Fund, Indianapolis, 1987, s.37.

⁴⁸ Torbjørn L. Knutsen, “The Rise of Balance-of-Power as an Ordering Institution”, *The 6th Pan-European Conference on International Relations*, University of Turin, Italy, 12-15 September 2007, s.2, Michael Sheehan, *The Balance of Power History and Theory*, Routledge, New York, 2000, s.24-32.

⁴⁹ Kissinger, *a.g.e.*, s.59.

sürdürmekti. Francis Bacon, 1597 yılında yazdığı *Denemeler* adlı eserinde dile getirdiği üzere müttefikler duruma göre değişebiliyor ancak temel prensip aynı kalıyordu:

...koşullar çok değişkendir, ancak her zaman geçerli olan bir kural hariç, iktidarda olanlar komşularından hiçbirinin öncekinden daha fazla huzursuzluk yaratacak kadar güçlenmemesine (topraklarını genişleterek, ticari faaliyetlerini büyütürken, sınırlara çok fazla yaklaşarak) dikkat etmelidir.⁵⁰

İngiltere'nin dengenin korunmasındaki çıkarı ise güvenliğinin nihayetinde tehdit edilmesine ve manevra alanının daraltılmasına karşı güvence olmasından kaynaklanmıştır. İngiltere ve kıtada birer gücün mevcudiyeti, büyük bir doğal kaynak zenginliğine ve nüfusa sahip olan kıta Avrupa'sını bir ada olan İngiltere'ye karşı üstün konuma getirecekti. İngiltere'nin ise kısıtlı kaynaklarıyla kıta ile mücadele etmesi söz konusu değildi. Bu nedenle kıta parçalanmış olarak kalmalıydı ki kaynak, nüfus ve güç dağılımı dengelenmeliydi. Tersine bir durumda, İngiltere ya Avrupa'da herhangi bir müttefiki olmadan uzun süreli yıpratıcı bir savaşı sürdürmek zorunda kalacak ve sonunda büyük olasılıkla kaybeden taraf olacak ya da üstünlüğü ele geçiren güç ile dayatılan şartlar altında barış imzalayacaktı. İngiltere'nin böyle bir durumun ortaya çıkmasını engellemek için cevabı, güç dağılımları arasında uçurum olmamasını güvence altına almak adına baskülü dengelemek olmuştur.

İngiltere'nin dengedeki rolü, bir ada ülkesi olması nedeniyle çatışmalardan uzak kalabilecek zamana sahip olmasında yatar. Diğer devletler çatışmanın merkezinde yer alırken İngiltere, kanat ülke olarak gelişmeleri dışarıdan takip edebilmiştir. Harekete geçtiği andan itibaren ise İngiltere “denge tayin edici unsur, denge anahtarı”⁵¹ rolünü oynamış oluyordu. Ancak, İngiltere'ye has olan düşüncenin kendisi değil uygulamaya koyabilme kapasitesiydi. Örneğin, Kardinal Richelieu (1585-1642) yönetiminde Fransa, Otuz Yıl Savaşları (1618-1648)⁵² döneminde, Habsburgların İspanya ve Avusturya kollarından gelebilecek olası saldırıları önlemeye çalıştığı anda hareket noktası aynı düşünce olmuştur; kuşatılmış durumdan parçalayarak çıkmak. Fransa için Orta Avrupa

⁵⁰ Francis Bacon, *Denemeler*, (Çev. Elif Günçe), Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s.70-71.

⁵¹ Per Maurseth, “Balance-of-Power Thinking from the Renaissance to the French Revolution”, *Journal of Peace Research*, Vol. 1, No. 2 (1964), s.123.

⁵² 1618-1648 yılları arasında meydana gelen, 1618 yılında Bohemya'nın başkenti Prag'da başlayan ve 1648 Westphalia Antlaşması ile son bulan savaşlar dizisi. Savaş sonrası Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu büyük bir güç kaybına uğramıştır. İmparatorluk 300'den fazla prensliğe bölünmüş, Almanya coğrafi bir isim haline gelmiş, İtalya gibi siyasi bir terim olmaktan çıkmıştır. Hitler, 30.01.1940 tarihli konuşmasında “müttefiklerin amacının güçsüz parçalanmış 1648 Almanya'sı” olduğundan söz eder.

tehlikenin merkezi iken İngiltere için tehlike tüm kıta olmuştur. İngiltere tehlike ortaya çıktığında harekete geçmiş olsa da tehdit ortadan kalktıktan sonra uzun süreli barış zamanı ittifakları ile geleceğini ipotek altına almıyor ve müttefiklerini çıkar hesabı çerçevesinde tayin edebiliyordu. Bu politikası İngiltere'ye "Sadakatsiz Albion"⁵³ lakabını kazandırmıştır. Bunu mümkün kılan ise diğer güçlerin sahip olmadığı özel konumuydu.

Egemenliğin tek bir taht etrafında toplanmasına karşı İngiltere, XVI. yüzyıldan, II.Felipe (1527-1598) yönetimindeki İspanyol hakimiyetine karşı durmaya çalıştığı andan itibaren kendisini sürekli değişen ittifaklar sistemi içinde bulmuştur. Coğrafyası gereği İngiltere, kıtaya müdahale etmek için müttefiklere ihtiyaç duymaktaydı. Bu ittifak sistemini kullanarak İngiltere, Brzezinski'nin cümleleri ile "kıtayı kontrol etmiyor ancak dengeliyordu."⁵⁴ İttifak arayışının arkasında ise şu görüş yatmaktadır; kıtayı hakimiyeti altına alabilecek bir güç denizleri de hakimiyet altına alabilir, denizlere hükmeden bir devlet ise İngiltere'yi tehdit edebilirdi.⁵⁵ Bu nedenle İngiltere'nin politikası güçlüye karşı zayıfa destek vermek olarak formüle edilmiştir. İngiliz Parlamentosu kayıtları bu konuda yapılan konuşmalar ile doludur. Kayıtlarda bu düşüncenin sürekliliğini izlemeye imkan verecek kadar yapılan tekrarlar dikkati çekmektedir; "Avrupa'da güç dengesini tekrar kurmak üzere İspanya Kralı VII.Ferdinand ile Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı kralı majesteleri arasında imzalanan antlaşma"⁵⁶ ve "Sadowa ve Sedan'da parçalanmış güç dengesi"⁵⁷ onlarca örnekten sadece birkaçıdır.

Avrupa tarihinde kıtayı egemenlikleri altına almaya çalışan devletler, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Habsburg yönetimindeki Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu olurken, XIX. yüzyılı da kapsayan ara dönemde XIV.Louis ve Napolyon (1769-1821) yönetimindeki Fransa olmuştur. Portekiz'i topraklarına katan II.Felipe'nin genişlemeye ve Kuzey Hollanda'yı ezmeye yönelik çabalarına İngiltere, ağırlığını isyan halinde

⁵³ Albion İngiltere'nin bilenen en eski ismidir.

⁵⁴ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, (Çev. Yelda Türedi), İnkılap Kitapevi, İstanbul, 2005, s.41.

⁵⁵ Sir Esme Hoard, "British Policy and the Balance of Power", *The American Political Science Review*, Vol. 19, No. 2 (May, 1925), s.261, Pribram, a.g.e., s.2.

⁵⁶ *Parliamentary Debates 1st Series*, vol.30, cc.226-228.(16 March 1815).

⁵⁷ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.231, cc.1122.(10 August 1876).

bulunan Hollanda'dan yana kullanarak gelebilecek tehlikeye karşılık vermeye çalışmıştır. Büyük Armada'nın 1588 yılındaki yenilgisi İngiltere'nin oynamaya başladığı rolün önemli bir kanıtı olurken, 1585-1604 yılları arasında İspanya ile savaş halinde bulunan İngiltere, sadece Batı Avrupa'da müttefikler aramamış aynı zamanda İspanyol gücüne, Akdeniz'den karşı bir ağırlık elde etmek adına Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak arayışına girmiştir.⁵⁸ İspanyol tehlikesinin sona ermesiyle birlikte XVII. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'yı tehdit eden güç, *raison d'etat*yı dış politika eksenine yerleştiren Fransa olmuştur. Westphalia Antlaşması (1648) ile Orta Avrupa'da kazanımlar elde eden ve 1659 tarihli Pireneler Antlaşması ile günümüz Belçika'sı olan İspanyol Hollanda'sında toprak kazanımı ile dengeyi sarsmakta olan Fransa'ya İngiltere, ittifaklar yolu ile cevap vermiştir. İngiltere'nin bu dönemde uygulamaya koyduğu dış siyaset XIV.Louis'in İngiltere'yi işgal etmeyi planladığı 1692 yılında bir gazetede şöyle görülmektedir:

Avrupa'daki eşitliği tekrar sağlamak İngiltere'nin özel çıkarıdır. Böylece tekrar ipleri elinde tutabilir ve bunları istediği tarafa yönlendirebilir. Savaş ve barış zamanında karar verici taraf olabiliriz.⁵⁹

Bu çerçevede, Augsburg Birliği Savaşları (1688-1697) ve İspanya Veraset Savaşları (1700-1713) Fransız politikasına karşı önlem alma amacıyla yapılmıştır. İngiltere, bir yüzyıl önce karşı ittifaklar oluşturmaya çalıştığı İspanya ile müttefik olurken, 1713 yılında imzalanan Utrecht Antlaşması, Fransız tehlikesinin dengelendiğini belirtiyordu. Üçüncü örnek ise İngiltere'nin, devrim ordularının Belçika'yı işgal ettiği andan itibaren Fransız karşıtı koalisyonla katılması ile belirmiştir. İngiltere 1792 yılından itibaren Waterloo Savaşı'nın yapıldığı 1815 yılına kadar müttefikleri değişmiş olsa da, 25 Mart 1802 tarihli Amiens Barışı ile sağlanan geçici ateşkes hariç 20 yıla yakın bir süre Fransız hakimiyetine karşı mücadele etmiştir. Fransa, "Napolyoncu emperyalizmin"⁶⁰

---

⁵⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, TTK Yayınları, Ankara, 1953, *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984(400.YILDÖNÜMÜ)*, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Yayınevi, Ankara, 1985, s.21, Halil İnalcık, *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009, s.250, H. G. Rawlinson, "The Embassy of William Harborne to Constantinople, 1583-8", *Transactions of the Royal Historical Society*, Fourth Series, Vol. 5 (1922), s.5, Leon Horniker, "William Harborne and the Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations", *The Journal of Modern History*, Vol. 14, No. 3 (Sep., 1942), s.289-290.

⁵⁹ Pribram, *a.g.e.*, s.2.

⁶⁰ Roger Price, *Fransa'nın Kısa Tarihi*, (Çev. Özkan Akpınar), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s.171.

önderliğinde Avrupa’da uydu devletler oluştururken hakimiyet alanı Rusya’ya kadar ulaşmıştır. İngiltere ise donanma gücü ile Fransa’yı denizlerde etkisiz hale getirmiş ve ittifaklara dayalı sistemi ile kıtada *Grande Armée*’ye karşı ağırlık oluşturmaya çalışmıştır. İngiltere’nin politikası, Rusya’nın ittifak sistemi içindeki yerini tekrar alması ile başarıya ulaşmıştır. Böylece Waterloo Savaşı (1815) sonrası Napolyon’un St.Helene Adası’ndaki sürgün hayatı İngiltere’nin şahane yalnızlığı ile çakışmıştır.

1.2. HİNDİSTAN YOLUNUN GÜVENLİĞİ VE DOĞU SORUNU

Güç dengesinin korunması ve Alçak Ülkeler’in tarafsızlığının sağlanması İngiltere’nin kıta ile olan ilişkilerini tanımlarken, İngiltere’nin bunun ötesinde denizaşırı bir imparatorluk olması nedeniyle çözmesi gereken başka sorunları bulunmaktaydı. Hindistan, Kanada, Avustralya, Jamaika, 1783 yılına kadar On Üç Koloni ve diğer sömürgeler, İngiltere’nin Avrupa’ya hapsolmamasını ve dikkatinin bir bölümünün okyanuslarla ayrılan topraklarına yöneltilmesini zorunlu kılmıştır. Amerika’nın kaybı ile birlikte en önemli bölge olarak, Avrupalıların yüzyıllar boyu doğrudan ulaşamadıkları ancak 1498 yılında Vasco de Gama’nın ayak bastığı Hindistan’ı görmek yanlış olmayacaktır.

Sömürgecilik yarışında diğer güçlere göre atılımını geç gerçekleştiren İngiltere toprak kazanımı için diğer güçlere meydan okumak zorunda kalmıştır. İngiltere, kendisi gibi bir deniz gücü olan Hollanda ile birlikte Portekiz İmparatorluğu’nun Güney Asya topraklarını ele geçirirken, Fransa ile sadece Avrupa Kıtası’nda değil aynı zamanda dünya ölçeğinde de bir mücadele anlamına gelen Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) sonrası, Fransız hakimiyetinde olan kolonilerin büyük bir kısmını topraklarına katmıştır. Kanada ve Batı Hint Adaları’nda toprak kazanımı elde edilirken en önemli kazanç “devasa bir pazar hem de askeri insan gücü için tükenmez bir kaynak”⁶¹ olan Hindistan olmuştur. Hindistan bu tarihten itibaren iki yüzyıla yakın bir süre İngiliz yönetiminde kalmıştır. 1876 tarihinde “Royal Titles Act” ile Kraliçe Victoria, Hindistan

---

⁶¹ Niall Ferguson, *Britanya İngiltere’nin Modern Dünyayı Biçimlendirdiği*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), YKY, İstanbul, 2011, s.56.

İmparatoriçesi unvanını alarak İngiltere-Hindistan bağlantısının önemini ortaya koymuştur. Bu bağlantı, İngiltere için Fernand Braudel'in belirttiği gibi kendisini anlamak adına "bir açıklama" olarak görülecek kadar İngiliz tarihinde etkisini göstermiştir.⁶² Edward Said, "İngilizler için doğu, tabiatı ile gerçek bir Britanya toprağı olan Hindistan idi" derken aynı görüşü dile getirmektedir.⁶³

Bilindiği üzere Hindistan, İngiliz ekonomisine yaptığı katkı ve biçimlenmesinde oynadığı hayati rol nedeniyle "İngiliz tacının en değerli mücevheri" olarak görülmüştür. Bu adlandırma Hindistan'ın, İngiltere'nin büyük güç olmasının başlıca kaynaklarından bir tanesi olmasına işaret eder. 1880 yılında, İngiliz İmparatorluğu topraklarının %85'ini Hindistan oluşturmaktaydı.⁶⁴ Hindistan, her şeyden önce atılımını yeni gerçekleştiren Sanayi Devrimi için ham madde yükünü sırtlayan bir kaynak olması yanı sıra, üretimin satılabileceği temel pazarlardan bir tanesini temsil ediyordu. İngiliz pamuklu ihracatının %60'ı Hindistan'a ve Uzak Doğu'ya giderken Britanya'nın uluslararası ödemeler dengesi Hindistan'ın verdiği ödemeler fazlasına dayanmaktaydı.⁶⁵ Sanayi Devrimi'nin ilk aşamasının dokuma sektöründe kendisini ortaya koyduğu hatırlanınca, Hindistan'ın yaptığı katkı daha da anlaşılır olmaktadır. Hindistan'ın önemi sadece İngiltere tarafından değil aynı zamanda Direktuvar Yönetimi'ne (1795-1799) gönderilen 12 Nisan 1798 tarihli kararnamede görüldüğü üzere, İngiliz egemenliğine karşı harekete geçen Napolyon tarafından da kabul edilen bir durumdur:

İngiltere'nin rezil kalleşliği ile kendisini sahibi yaptığı ve Cumhuriyet (I. Cumhuriyet) gemileri için çok zor bir güzergah olan Ümit Burnu yolu ile Hindistan'a ulaşabilmesini mümkün kıldığı göz önüne alındığında, Cumhuriyet kuvvetleri için İngiliz Hükümeti'nin uydu devletleri ile savaşmak ve ayartıcı zenginliğinin kaynağını durdurmak için başka bir yol açmak gereklidir.⁶⁶

⁶² Fernand Braudel, "Personal Testimony", *The Journal of Modern History*, Vol. 44, No. 4 (Dec., 1972), s.451.

⁶³ Edward Said, *Oryantalizm*, (Çev. Nezh Uzel), İrfan Yayınevi, İstanbul, 1998, s.236.

⁶⁴ Sneh Mahajan, *British Foreign Policy 1874-1914 The Role of India*, Routledge, London, 2002, s.4.

⁶⁵ "Hindistan, Britanya İmparatorluğu'nda bırakınız yapsınlar politikasının uygulanmadığı tek istisnayıdır. Britanya'nın ticaret açığının beşte ikisinden fazlasını finanse eden Hindistan, Uzak Doğu ticaretini kontrol etme imkanını İngilizlere veriyordu." Bkz. Hobsbawm, *a.g.e.*, s.11, Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, (Çev. Vedat Arslan), Dost Kitapevi, Ankara, 1999, s.81, Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi İlkçağlardan Sanayi Devrimine*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitapevi, Ankara, 1995, s.280.

⁶⁶ Benzer bir değerlendirme askerlere yönelik bir bildiri de okunmaktadır; "Askerler, ticaret üzerindeki etkisinin hesaplanamayacağı bir fethi girişiyorsunuz. İngiltere'ye mümkün olan en acı ve en emin darbeyi indireceksiniz. Yalnız İngiliz ticaretini kayıran Memluk Beyleri...", Bkz. John Eldred Howard, *The Letters and Documents of Napoleon Vol One: The Rise to Power*, Oxford University Press, New York, 1961, s.232-245.

Bu nedenlerle Hindistan ve bunun doğal bir sonucu olarak bölgeye ulaşımı sağlayan yolların güvenliği diğer bir ifade ile kazanılmış olan değer in elde tutulması sorunu İngiliz dış politikasının çözmesi gereken asıl mesele olmuştur. Devlet müdahalesi de kendisini bu noktada göstermiştir. İngiltere, bu yolun güvenliğini sağlamak adına Ümit Burnu, Aden ve Seylan başta olmak üzere stratejik noktaları birer temel unsur olarak görürken, Vasco de Gama tarafından takip edilen güzergahın dışında, toprakları bu hat üzerinde olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan geçen başka bir yol daha mevcuttu; Cebelitarık, Mısır, Kızıl Deniz üzerinden Hindistan'a giden, 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı ile tamamlanan deniz yolu ve Akdeniz, Suriye, Irak ve İran üzerinden geçerek Hürmüz Boğazı'na bağlanan kara yolu. İngiltere için bu yolun önemi Hindistan'a ulaşımı sağlayacak daha kısa bir güzergah bulma arayışlarından kaynaklanmıştır.⁶⁷ Okyanus yolunu kullanan bir gemi, tüm Afrika Kıtası'nı dolaşarak Hindistan'a ulaşırken Akdeniz'i geçerek yapılacak bir yolculuk daha kısa sürmekteydi. Akdeniz bağlantısının Napolyon'un 1798 yılında girişimde bulunduğu üzere başka bir kuvvetin eline geçmesini engelleme siyaseti bu durumun bir sonucudur. İngiltere'nin hattın güvenliğini sağlamaya yönelik çabaları, üçüncü bir ülkeyi bölgeden uzak tutma tasarısı, bölgenin ticari çıkarlarına tehdit unsuru olmayacak bir gücün hakimiyetinde olmasından hareket ediyordu. Hindistan'ın sağladığı ticaretin yanı sıra İngiltere, hat üzerindeki Osmanlı İmparatorluğu topraklarında oldukça değerli ticari ilişkilere sahipti.⁶⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması ve "beklenen çöküşü", bu ticareti tehlikeye düşürebileceği gibi Rus savaş gemilerinin Akdeniz'e çıkmalarını engelleyen Boğazlar'ın statüsünü de değiştirebilirdi. Bunun sonucunda Rusya, Akdeniz'deki İngiliz gemilerine saldırabilir, İngiliz gücünün kaynağı ticaret sekteye uğrayabilirdi.⁶⁹ Çünkü Mısır, daha sonra Süveyş Kanalı ve Doğu Akdeniz, Hindistan İmparatorluğu'na giden yol üzerinde yer almaktaydı. Bu noktada İngiliz hükümetinin görevi Palmerston'un ifadesiyle; "tüccarlar için yeni ve güvenli yollar açmaktır."⁷⁰ Bu çıkarımı haklılaştıran temel neden özellikle XIX. yüzyılda Rusya'nın potansiyel tehdit olarak görülmesi olmuştur. İngiltere, Cebelitarık, Minorka ve Malta'daki hakimiyeti sonucu,

⁶⁷ Mübühât S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s.76, Halil Halid, *İngilizlerin Osmanlı'yı Yok Etme Siyaseti*, Ekim Yayınları, İstanbul, 2008, s.28.

⁶⁸ Engels, "Sadece İngiltere'nin Türkiye ile ticaretine ilişkin gerçekleri belirtmek bunu göstermeye yeter" diye yazmaktadır. Bkz. Marx, Engels, *a.g.e.*, s.29.

⁶⁹ Stratford de Redcliffe, *The Eastern Question*, John Murray, London, 1881, s.20-132.

⁷⁰ Lowe, *a.g.e.*, s.9.

Batı Akdeniz’i denetlerken, Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu Akdeniz’i tek başına koruyamayacağı gerçeği Napolyon’un Mısır’ı işgali ile kendisini ortaya koymuştur. Bunun bilincine yavaş yavaş varan İngiliz devlet adamları, İngiliz çıkarlarının zarara uğramasını ve başka güçlerin bölgeyi kontrol etmesini engellemek adına Osmanlı yanlısı gözükken ancak esasında bir İngiliz subayın da belirttiği üzere Hindistan İmparatorluğu’nun güvenliğini garanti altına almayı amaçlayan bir politikayı uygulamaya koymuştur.⁷¹

Tehlikenin Osmanlı İmparatorluğu’ndan değil Osmanlı’ya yönelik tutumları nedeniyle diğer güçlerden kaynaklanacağı gerçeğinden hareketle İngiltere, ilk olarak William Pitt döneminde (1783-1801), kuzeyden ilerlemesini sürdüren Rusya’yı ve Fransız Devrim Savaşları sırasında Napolyon tarafından komuta edilen Fransız kuvvetlerinin Mısır’a yönelik işgal planlarını çıkarları için tehlike olarak tanımlamıştır. Fransız tehlikesi kısa sürede bertaraf edilmiş ancak İngiliz düşüncesinde öğretici bir rol oynamıştır.⁷² Bir diğer tehlike olarak tanımlanan Rusya ise daha uzun bir süre İngiltere’nin güvenlik algısında muhtemel tehdit olarak kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun bu noktada İngiltere için önemi; güneye doğru yayılma politikasını⁷³ gerçekleştirme yolunda ilk başarılarını 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile elde eden ve 1783’te Kırım’ı topraklarına dahil ederek önemli ilerlemeler kaydeden Rus ilerlemesine set çekebilecek tek kuvvet olmasından ileri gelmekteydi çünkü Osmanlı İmparatorluğu toprakları bizzat tehlikenin odağıydı.

İngiltere, bu yönde ilk kez 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Özi kalesinin Rus askerlerince işgalini ileride meydana gelebilecek tehlikelerin başlangıcı olarak tanımlayan başbakan Pitt döneminde harekete geçmiş ancak parlamentodan gerekli desteğin alınmaması Rusya’yı savaş ile tehdit etme planını başarısızlıkla

---

⁷¹ Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, (Çev. Fatma Taşkent), İletişim Yayınları, İstanbul,1999, s.375, “Hindistan’ı feth eyledikten sonra Hindistan yollarını taht-ı teftiş ve tarassudda bulundurmak istedi İngiltere ve İslam’ın mukadderatında en ziyade alakadar bulunan devletler sırasına geçti”, bkz., Eduart de Dirault, *Şark Mes’alesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, (Çev. Emine Erdoğan), Berikan Yayınları, Ankara, 2003, s.85.

⁷² Philip P. Graves, *İngilizler ve Türkler*, (Çev. Yılmaz Tezkan), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s.1.

⁷³ Rusya’nın coğrafi konumundan kaynaklanan bir avantajı bir bölgeye sıkışıp kalmamasıydı. Geniş bir toprak parçasına hükmeden Rusya, Balkanlar ve Kafkasya bölgesinde ilerleyebilir ve bir yüzünü Asya’ya dönebilirdi. Bu nedenle Rusya, İngiltere için hattın genelinde bir tehlike arz etmiştir. Rus coğrafyasının ülke üzerindeki etkisi için bkz. Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, (Çev. Keziban Acar), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.12-51.

sonuçlandırmıştır.⁷⁴ Bu başarısızlıkta Charles Fox'un gösterdiği muhalefetin önemli etkisi olmuştur. Pitt ve Fox'un Osmanlı-Rus ilişkilerinde İngiltere'nin tutumu noktasında karşı karşıya gelişleri, Disraeli ve Gladstone tarafından öne sürülen yaklaşımların embriyo halini yansıttıkları için önemlidir. Pitt, Rusya'nın ilerlemesini İngiltere için tehlike olarak görürken Fox, Türkiye'nin Avrupa Uyumunda yeri olmadığını ve Rusya'nın İngiltere'nin ticari açıdan en değerli müttefiki olduğunu savunmuştur.⁷⁵ Ancak Rusya'nın hem Avrupa hem de Asya'da topraklara sahip olup genişleme siyasetini takip etmesi, İngiltere'nin Hindistan'daki hakimiyeti ile birlikte değerlendirildiğinde gelecek çatışmaların ipuçlarını sunmaktaydı. Bu nedenle, Napolyon'un Mısır seferi başta olmak üzere İngiltere ile Rusya Osmanlı topraklarında değişen amaçları çerçevesinde kimi zaman Narin'de olduğu gibi müttefik kimi zaman ise Kırım Savaşı'nda olduğu gibi savaştan taraflar olarak Doğu Sorununda karşı karşıya gelmiştir.

En genel ifade ile Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne işaret eden Doğu Sorunu'nu, eski gücünü ve hakimiyet alanlarını Avrupa'da meydana gelen değişiklikler ve iç dinamiklerindeki değişimler sonucu koruyamayan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü sorunu ve bunun diplomasi üzerinde yol açtığı çıkmazlar olarak tanımlamak mümkündür.⁷⁶ Doğu Sorunu için, hareket noktasına, doğuda olanın

⁷⁴ John Jifford, *A History of the Political Life of the Right Honourable William Pitt* Vol III, T. Cadell and W. Davies, London, 1809, s.13-21, Allan Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution Collected Essays: Volume One*, Frank Cass and Co., London, 1993, s.1-32.

⁷⁵ Rıfki Salim Burçak, *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)*, Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946, s.12

⁷⁶ Farklılık gösteren tanımlardan birkaçı şöyledir; Doğru Sorunu Albert Sorel tarafından Türklerin Avrupa'ya adım attıkları günden itibaren kendisini gösteren bir sorun olarak değerlendirilirken İsmail Gaspralı sorunu Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan ve İstanbul'dan çıkararak yok etmek olarak tanımlanmıştır. Bkz. Albert Sorel, *The Eastern Question in Eighteenth Century*, Methuen and Co., London, 1898, s.9, İsmail Gaspralı, *Seçilmiş Eseleri 2: Fikri Eserleri*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2005, s.144-145, Koloğlu ise "Sorun", demektedir, "Osmanlı'nın paylaşılmasını bir Avrupa genel savaşına dönüştürmeden gerçekleştirebilmektir", Koloğlu, *Avrupa Kısacasında Abdulhamit*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.11, İncalcık ise bu yaklaşımları kabul etmekle birlikte sorunun köklerini Fransız Devrimi ile kendisini ortaya koyan yeni dünya şartlarına has karakterde bir tarihi gelişim olarak değerlendirmektedir, İncalcık, "Şark Meselesi", *Aylık Dergi*, II/ 19 Kasım 1945, s.602, Dirault, *Şark Mes'alesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar* adlı eserinde sorunu Müslüman-Hristiyan çatışması olarak görmüştür bu nedenle kökenleri, "İslam'ın gerek Avrupa'da gerek Asya'da duçar-ı hezimet olması" olarak görülmektedir, Dirault, *a.g.e.*, s.31, Kırım Savaşı (1853-1856) arifesinde *New-York Daily Tribune*'de yer alan yazılarında Doğu Sorunu, Marx tarafından "ezeli konu, kendini göstermekte hiçbir zaman gecikmemiş olan güçlük, bir daha ortaya çıkıyor: Türkiye'yi ne yapacağız?" sözleri ile tanımlanmıştır, Marx, Engels, *a.g.e.*, s.16-17, Bernard Lewis ise Osmanlı İmparatorluğu'nun güçsüzlüğünün böyle bir soruna yol açtığını dile getirir bkz. Bernard Lewis, *Babil'den Dragomanlara*, (Çev. Ebru Kılıç), Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s.609.

tanımlanmasında kullanılan kıstaslara göre Türk Sorunu⁷⁷, Türk (Müslüman)-Hristiyan Sorunu⁷⁸, Hristiyan uygarlığının ve insanlığın genel barışı sorunu⁷⁹ ya da Gladstone'un savunduğu gibi tuhaf bir ırk ile Muhammediliğin birleşimi⁸⁰ gibi birçok tanım mevcuttur. Tanımların bu denli farklılık göstermesi sorunun derin köklere sahip olması yanı sıra birçok kesitin bulunmasından kaynaklanmıştır. Bu nedenden ötürü, değişen izahatlarla karşı karşıya kalmaktayız. Bununla birlikte geniş bir perspektiften bakıldığında ortak bir yaklaşımdan söz etmek mümkün gibi gözükmemektedir; Osmanlı-Avrupa ilişkisi. Türk Sorunu olarak değerlendirildiğinde Türk'ün karşısına Avrupalı güçler ya tek tek ya da müttefik olarak çıkmaktadırlar. Doğu Sorunu, Türk (Müslüman)-Hristiyan Sorunu olarak araştırıldığında İslamiyet'in temsilcisi olarak Türkler, Hristiyan dünya ile çatışmaktadır. Bu çatışma ise geneli itibariyle Balkanlar'da yaşayan Hristiyan nüfus ve diğer Avrupalı Hristiyan toplulukların dahil olduğu bir mücadele olmaktadır. Türk (Müslüman)-Hristiyan Sorunu olarak tanımlandığında Doğu Sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nu da aşan bir niteliğe bürünmektedir. Bu tanımda imparatorluğun yeri İslam dininin temsilcisi sıfatıyla sorunun merkezinde olmasında yatar. Hristiyan uygarlığının genel barışı ve Muhammedicilik ile tuhaf bir ırkın bağlantısı tanımı da yine Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yı tehdit ettiği temeline dayanır. Tüm bu değerlendirmeleri göz önüne aldıktan sonra çalışma Doğu Sorunu'nu, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu üzerinde hakimiyet kurma çabaları ve toprak kazanımları elde etmeye yönelik girişimler çevresinde meydana gelen gelişmeler ve devletlerin bu süreçte gösterdiği tepkiler olarak değerlendirmektedir. Doğu Sorunu adlandırması da buna işaret eder. Doğudan kasıt Avrupa'nın doğusudur. Bu bölgede hakimiyet ise Osmanlı İmparatorluğu'nun elindedir.

Kemal Beydilli'nin verdiği rakamlara bakarak Doğu Sorunu'nun Avrupa için ne anlama geldiği hakkında fikir edinmemiz mümkündür; "1814-1912 yılları arasında Avrupa'nın büyük devletlerinin katıldığı üç kongreden ikisi ve yirmi dört konferanstan on ikisi Şark

---

⁷⁷ Bayram Kodaman, "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 8-9 Mart 1990, s.60.

⁷⁸ Jewis Farley, *Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question*, Simpkin, Marshall and Co., London, 1876, s.1-6.

⁷⁹ Rus başbakanı Gorçakov'dan Rusya'nın Londra elçisi Şuvalov'a gönderilen 3 Kasım 1876 tarihli yazı için bkz. M.S. Anderson, *The Great Powers and the Near East 1774-1923*, Arnold, London, 1970, s.93.

⁸⁰ Gladstone, *Bulgarian Horrors...*, s.10.

Meselesi ile ilgili olmuştur.”⁸¹ Bu noktada sormamız gereken şudur; Doğu Sorunu Avrupa için ne anlama gelmiştir? Neden bu kadar uzun bir süre tartışmaların merkezinde kalmış, savaflara yol açan girdapların hazırlayıcısı hatta bizzat kendisi olmuştur? Marx’ın Doğu Sorunu’nu ezeli olarak görmesinin arkasında yatan düşünce sistematığı hangi nedenlerle haklılaştırılmıştır? Tüm bu sorulara verilecek yanıtlar, Doğu Sorunu’nun çizgilerinin çekilmesine ve içeriğinin doldurulmasına imkan tanıyacaktır. İngiltere için temel neden değinildiği üzere Hindistan İmparatorluğu⁸² meselesi olmaktadır. Osmanlı’nın kendisini tek başına savunabilecek, topraklarının elden çıkmasını engelleyebilecek bir güç olmaktan yavaş yavaş uzaklaşması, imparatorluk topraklarını gösteren haritaların her an değişebileceği anlamına gelirken, bu durumdan genel olarak ülke üzerinde çıkarları olan devletlerin özelde ise Rusya’nın kazançlar elde edebileceği düşüncesi İngiliz politikasını temellendirmiştir. İngiltere, Rus gemilerinin Akdeniz’e çıkmalarına engellemek, Rusya’nın Balkanlar yoluyla Osmanlı İmparatorluğu’nu nüfuzu altına almasının siyasi prestiji ve ekonomik yapılanması üzerinde yol açabileceği baskıları kırmak amacıyla Rus karşıtı ve bu nedenle de Osmanlı yanlısı bir çizgi takip etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun kimi zaman başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da, Rus ilerlemesinin önündeki set işlevi ve İstanbul’un hakimi olması, İngiliz ticaretinin sürekliliğinin en önemli şartlarından bir tanesiydi. Osmanlı İmparatorluğu bölgede olduğu sürece İngiltere kendisine bir müttefik bulabilir ve bunu kullanarak çıkarlarını en az zararla koruyabilirdi. İngiltere’nin Doğu Sorunu’na bakışının temeli buydu. Avusturya ise Balkanlar’daki hakimiyetinin tehlikeye düşebileceğini göz önüne alarak Rus yayılcılığına sıcak bakmıyordu. 1878 yılında Ayastefanos Antlaşması’na karşı silahlanırken Avusturya politikası aynı amaca yönelik olarak; Rus ilerlemesinin Balkanlar’da oluşturduğu hakim konumdaki bir Slav devleti yoluyla vereceği zararları felç etmeye yönelik planlanmıştır. Bu yaklaşımın temel nedeni Avusturya’nın, Balkan coğrafyasının bir parçası olmasından kaynaklanmıştır. Avusturya, Bosna-Hersek başta olmak üzere Selanik’i doğal yayılma alanı olarak görürken, bölgede güçlü bir Slav devletinin kurulmasını siyasi varlığını koruma adına asla kabul edemezdi. Çünkü Slav devleti Rusya ile yakın bir birliği içine girebilir ve

---

⁸¹ Kemal Beydilli, “Şark Meselesi”, *TDVİA*, s.354.

⁸² Hindistan için çoğu zaman Hindistan İmparatorluğu ifadesi kullanılmaktadır. Bkz. *Parliamentary Debates 1st Series*, vol.6, cc.409.(11 March 1806), *Parliamentary Debates 5th Series*, vol.38, cc.248.(17 December 1919).

bunun sonucunda Avusturya, Balkanlar'da muhtemel Rus egemenliği ile karşı karşıya kalabilirdi. Osmanlı toprakları üzerinde kurulacak bir Slav devleti tehlikesinin yanı sıra, Avusturya sınırları içerisinde önemli miktarda Slav nüfusun bulunması nedeniyle, Rusya'nın Slavların koruyucusu bir devlet olarak hareket etmesi Osmanlı İmparatorluğu kadar Avusturya için de tehdit oluşturmaktaydı. Bu nedenlerle Avusturya, Balkan Yarımadası'nda kurulacak büyük bir Slav devletini çıkarlarına tehdit olarak görmüştür. Metternich (1773-1859) tarafından olduğu kadar Macar asıllı Dışişleri Bakanı Andrassy⁸³(1823-1890) tarafından da paylaşılan bu itirazın tarihsel örneği Avusturya'nın Rusya ile imzalamış olduğu 8 Temmuz 1876'da tarihli Reichstadt Antlaşması'dır.⁸⁴ Bölgedeki etkisi, Napolyon'un yenilgisi sonrası zayıflamış olmakla beraber çıkarları hala bölgede önemli rol oynamaya devam eden Fransa'nın yaklaşımı ise İngiliz ve Rus egemenliğine karşı çıkarlarını korumak olmuştur. Fransa da elini kuvvetlendirmek istemiş, bu çerçevede 1830 yılında Cezayir'i topraklarına katmıştır. Aynı amaç doğrultusunda Fransa, Mısır'da Mehmet Ali Paşa'yı desteklemiştir. Tüm bunların sonucunda, Osmanlı kayıpları engelleyemediği için diğer devletlerin müdahale etmeleri kaçınılmaz olmuştur.

Sorunun bir boyutu Osmanlı İmparatorluğu'nun artık askeri güç kullanımı ile kendisini savunamayacağı gerçeği iken, bu durum denge siyaseti izlenmesinin başlıca nedenlerinden bir tanesiydi, diğer bir boyutu Ortodoks ve Slavların hamisi duruma gelmek için çaba sarf eden Rusya olmuştur.⁸⁵ Aslında sorunun temeli Osmanlı-Rus ilişkileridir demek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Güçlü bir Rusya olmasaydı, XIX. yüzyılda Osmanlı toprak bütünlüğü meselesi bu kadar büyük bir çıkmaza yol açmayabilirdi. Bağımsızlık hareketleri Osmanlı topraklarını tehdit etse de, yeni kurulan devletleri uydusu haline getirebilecek ve Boğazlar yolu ile Akdeniz'e sarkacak bir

---

⁸³ *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print* (General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt), Part I, From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B The Near and Middle East 1856-1914(Editor: David Gillard), Volume:3 *The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878*, University of Publications America, 1984, s.300, A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, The Clarendon Press, New York, 1954, s.229.

⁸⁴“Avusturya, Dalmaçya, Hırvatıyan ve Selanik'in Sırbistan tarafından işgal edilmesine ve elde tutulmasına izin veremez. Bu durum monarşinin sahip olduğu bölgeler için bir tehdit anlamına gelecektir.” Bkz. Anderson, *a.g.e.*, s.89.

⁸⁵“Tüm Slavların ve Ortodoksların doğal lideri olan Rus Çarı.” Bkz. Rostislav Fadeev, *Opinion on the Eastern Question*, E. Stanford, London, 1871, s.99.

Rusya olmayacağı için Osmanlı toprak kayıpları İngiltere için bu denli önemli görülmebilirirdi.

Milliyetçilik hareketleri ile meselenin özü Balkanlar ve Osmanlı yönetimindeki Hristiyan toplulukların yaşadığı alanlara kaymıştır. Milliyetçi grupların hareketlerinde başarılı olması, Osmanlı egemenliğinin sona ermesi ya da tedrici olarak zayıflaması sonucu bölgede statü değişikliği meydana geleceği ve yeni çatışmalar, yeni politika üretimine yol açacağı için çözülmesi gereken yeni sorunlar meydana gelecekti. Bu noktada Doğu Sorunu'nu, Osmanlı'dan ayrılmaya çalışan milliyetçi grupların hareketleri ve bu hareketlerin var olan durumda yaratacağı değişimler olarak tanımlamak mümkündür. Hristiyan gruplara duyulan sempati, milliyetçi gayeler için hareket etmelerine verilen destekler kuşkusuz var olmakla birlikte Büyük Güçleri harekete geçiren liberal gelişmelere duyulan moral destek değil maddi kaygılar olmuştur. Ayrılık hareketlerinin Avrupa için önemi çıkarların bu gelişmeler ile yeniden tanımlanmak ve korunmak zorunda olmasında yatar. Hindistan'da meydana gelen isyan hareketi (1857) Avrupalı güçler için bir sorun olmazken Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan bu tür gelişmeler siyasi krizlere yol açabilecek kadar önemli sonuçlar doğurmuştur. Sorunu çıkmaza sokan temel neden de bu olmuştur. Çıkarların iç içe geçmesi bütün güçleri tatmin edecek bir çözümü, "paylaşımı" imkansız kılıyordu. Ancak böyle bir değerlendirmede bulunurken dikkat edilmesi gereken husus, sorunu salt bu çerçevede görmekten kaçınmaktır. Milliyetçilik hareketleri sadece Osmanlı değil neredeyse tüm *Ancine Rejimeler* için bir sorundu ve Doğu Sorunu'nu salt milliyetçilik dairesine indirgemek Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı gibi sorunun diğer boyutlarını açıklamak için bize yol göstermemektedir.

İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarının çakışması, İngiltere'nin Osmanlı yanlısı politikasını hazırlamış olsa da bu politikanın bir sistematığe oturtulması Palmerston (1830-34) dönemine kadar gerçekleşmemiştir. İngiltere'nin aktif bir şekilde "Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü" koruma politikası, Osmanlı ile Rusya arasında, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanı çerçevesinde imzalanan 8 Temmuz 1833 tarihli ittifak antlaşması Hünkar İskelesi sonrası Rusya'nın bölgede hakim konumda olmasını engellemek adına Palmerston döneminden başlamak

üzere ortaya konulmuştur.⁸⁶ Bu antlaşma ile Boğazlar, Rusya savaş halinde olduğu sürece üçüncü ülkelerin savaş gemilerine kapatılacaktı. Böylece Rusya'nın Karadeniz kıyıları güvence altına alınmış oluyordu. İttifakın varlığı ise Rusya'ya Osmanlı topraklarında asker bulundurmak için meşru zemin sağlarken, diğer devletlerden önce gelişen olaylar karşısında daha sağlam bir durum alma imkanını sağlayacaktı.⁸⁷ İngiltere için kabul edilemeyecek olan bu durum, 1841 yılında Boğazlar Sözleşmesi ile çözülmüştür. Bütün devletler ve bütün dönemler için geçerli olan antlaşma, Boğazlar'ın barış zamanında tüm devletlerin savaş gemilerine kapalı olması hükmünü taşıyordu. İngiltere'nin Süveyş Kanalı politikası ve Mısır'ı işgali hep bu hareket noktasına dayanmaktadır. 1878 yılında Osmanlı toprak bütünlüğü politikasını bırakmış olan İngiltere sadece savunma yöntemini değiştirmiş oluyordu. Artık Osmanlı değil bizzat İngiltere Kıbrıs Adası'nı kullanarak ticaret yolunu korumaya başlamıştır.

Boğazlar, İstanbul başta olmak üzere geçiş noktalarının güvenliğinin sağlanması⁸⁸ Rus yayılmacılığının engellenmesinde stratejik olarak gerekli görülmeyle beraber İngiltere açısından *status qouyu* korumak, bir diğer ifade ile çıkarların devamlılığını sağlamak Osmanlı İmparatorluğu'nun reformlar ile girdiği yenilenme sürecinde katkı sağlamak ve Rusya karşısında direncini sağlamlaştırmaktan geçiyordu. Böylece İngiltere, Türk yanlısı geleneksel siyasetinde ulusal çıkarlarının korunmasını garanti altına almayı hedefliyordu. Palmerston ve XIX. yüzyılın son çeyreğinde Disraeli bu politikanın uygulayıcıları olurken Osmanlı yanlısı siyasete getirilen eleştiriler ve kınamalar bile İngiliz çıkarlarını göz ardı etmiyordu. Amaçların sağlanması önemini korurken sadece araçları değiştirmeye yönelik olan bu eleştiriler, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmaya

---

⁸⁶ Osmanlı toprak bütünlüğü sadece Hindistan güvenliği için değil aynı zamanda güç dengesi ve Avrupa barışı için de bir olmazsa olmaz olarak görülüyordu; "Kuşkusuz Majesteleri Bakanları, Türk İmparatorluğu'nu parçalamaya yönelik herhangi bir Rus girişimine karşı koymayı görevleri bileceklerdir ve aynı şekilde, Mısır Paşası'nın, Sultan'ın topraklarının herhangi bir bölümünü ele geçirmesini engellemek adına müdahale etmek için kendilerini özgür hissedeceklerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü... Avrupa'da güç dengesi için gerekliydi. İstanbul'un Rusya tarafından ele geçirilişi Avrupa'da genel bir savaşa yol açacaktı ve diğer güçlerin daha falza değilse bile en az bizim kadar Rusya'nın gücünün artmasını engellemekte çıkarları vardır." Palmerston tarafından Avam Kamarası'nda yapılan 11 Temmuz 1833 tarihli konuşma için bkz. *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.19, cc.580.(11 July 1833).

⁸⁷ J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record:1535-1914*, Vol I, D. Van Nostrand Company, New York, 1956, s.106, Deniz Can, *Tanzimat Dönemi Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1833-1878)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1998, s.35.

⁸⁸ Otto von Bismarck, İngiltere'nin zayıf noktalarını olan Süveyş Kanalı, Mısır ve İstanbul olarak görür. Bkz. E.T.S. Dugdale, *German Diplomatic Documents 1871-1914 Volume I Bismarck's Relations With England 1871-1890*, Barnes and Noble, New York, 1966, s.32-33.

mahkum olduğunu dile getirirken, Rus yayılmasına karşı, bağımsızlığını kazanmış olan yeni devletlerin gerekli set görevini yerine getireceğini savunmaktaydı.⁸⁹ Süveyş Kanalı'nın öneminin abartıldığını düşünen Gladstone bile İngiliz çıkarlarını korumak adına 1882 yılında, çok önem verdiği Avrupa Uyumu'ndan ayrılarak tek başına Mısır'a müdahale etmekten geri durmamıştır.

---

⁸⁹ T.O. Lloyd, *The British Empire 1558-1983*, Oxford University Press, Oxford,1984, s.200.

2. BÖLÜM

BENJAMIN DISRAELI

2.1. DISRAELI AİLESİ VE BENJAMIN DISRAELI

İngiltere'nin Yahudi kökenli ilk ve tek başbakanı Benjamin Disraeli, 21 Aralık 1804 tarihinde İngiltere'nin başkenti Londra'da dünyaya gelmiştir. Bir tüccar olan ve kendisi ile aynı ismi taşıyan dedesi Benjamin⁹⁰ D'israeli'nin⁹¹ 1748 yılında İtalya'dan göç etmesi sonucu aile İngiltere'de yaşamaya başlamıştır. Benjamin Disraeli, babasının eserleri için 1859 yılında yazdığı önsözde ailesinin İngiltere'ye göç hikayesini şu cümlelerle anlatmaktadır;

Büyük babam, XV. yüzyılın sonlarında İber Yarımadası'ndan Enkizisyon tarafından göçe zorlanan Yahudi ailelerin soyundandır. Onlara, görülmemiş yargılamalar boyunca dayanma gücü veren ve duyulmamış tehlikelerden koruyan Yakub'un tanrısına olan minnettarlıklarından dolayı, ırkları tanınsın diye, daha önce ve daha sonra hiçbir aile tarafından kullanılmayan Disraeli ismini aldılar. Büyük babam, ticari ve dini özgürlükler nedeniyle dikkatini çeken İngiltere'ye 1748 yılında gelerek İngiliz vatandaşı oldu.⁹²

Disraeli'nin ailesi için İspanyol kökleri bulmasına rağmen modern araştırmacılar bu durumun gerçeği yansıtmadığını dile getirmektedirler. Hatta kimi zaman Issiah Berlin'in belirttiği gibi tümüyle uydurma olduğu düşünülmektedir.⁹³ Disraeli'nin böyle bir çaba içerisinde olma nedeni ise, toprak sahibi İngiliz aristokrasisi ile kendisini soylu Yahudi ataları çerçevesinde eşitlemek istemesi olabilir.⁹⁴

Benjamin D'israeli'nin 1766 yılında dünyaya gelen oğlu Isaac D'israeli hayatını babası gibi ticaret ve finans ile değil bir yazar olarak kazanmış ve bu durum geleceğin

---

⁹⁰ Benjamin adının İtalyanca versiyonu olan Benjamino olarak kullanımı da mevcuttur, bkz., *South Australian Register*, 3 Mayıs 1870 tarihli nüsha.

⁹¹ Göç öncesi I'sraeli olarak kullanılan aile soyadı İngiltere'ye göç sonrası D'israeli olarak kullanılmaya başlanmıştır. Soyadını kesme işareti kullanarak yazan aile daha sonra Disraeli olarak kullanmaya başlamıştır. Ancak tam bir netlik söz konusu değildir. 1833 yılında Marylebone bölgesi seçmenlerine gönderdiği yazısında Disraeli olarak görülen soyadı Avam Kamarası'ndaki ilk konuşmasında D'israeli olarak karşımıza çıkar bkz. *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.39, cc.802-807.(07 December 1837).

⁹²*The Works of Isaac Disraeli Vol I* (edt.Benjamin Disraeli), Warnes, and Routledge, London, 1859, s.8.

⁹³Sir Issiah Berlin, "Benjamin Disraeli, Karl Marx and the Search for Identity", *Transactions & Miscellanies*, Vol. 22, (1968-1969), s.9, Robert Blake, *Disraeli*, St. Martin's Press, London, 1967, s.4, "Disraeli Benjamin", *The Jewish Encyclopedia Vol IV*, New York, 1907, s.618.

⁹⁴ Richard G. Weeks Jr, "Disraeli as Political Egotist: A Literary and Historical Investigation", *Journal of British Studies*, Vol. 28, No. 4 (Oct., 1989), s.389.

başbakanı Benjamin Disraeli'nin hatırladığı üzere “bir kütüphanede dünyaya gelmesine”⁹⁵ yol açarak yaşamında önemli izler bırakmıştır. Yahudilerin siyasete katılım hakkından mahrum oldukları bir dönemde dünyaya gelmiş olması nedeniyle, Isaac D'Israeli ve Maria Basevi çiftinin beş çocuğundan ikincisi olan Benjamin Disraeli'nin önünde politikacı olmak için teorik olarak aşılmaz bir engel bulunmaktaydı. Bu engel, bir Yahudi olarak yaşamını sürdürdüğü ve politikacı olmaya karar verdiği sürece geçerliydi. Isaac D'Israeli'nin yerel sinagog ile yaşadığı sorunlar sonrası, çocuklarını birkaç ay ara ile 1817 yılında Anglikan Kilisesi'ne dahil ettirmesi sonucu ailenin önündeki hukuki sorun aşılmış oluyordu.⁹⁶ 1876 yılında, vaftiz olmasının üzerinden yarım yüzyıldan daha uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen Osmanlı yanlısı olarak algılanan politikasına yöneltelen eleştirilerin sadece siyaset alanıyla sınırlı kalmayıp, anti-semitist öğeler de taşımasında görülebileceği üzere Disraeli'nin Yahudi kökleri onu hiç bırakmayacaktır.⁹⁷ Ancak Disraeli, ünlü Rothschild ailesinden Leydi Rothschild'a her şeyin ırk üzerine kurulu olduğunu söylemesi ve İngiliz Parlamentosu'nda, Yahudilerin üstün bir ırk ve doğaları gereği aristokrat olduklarını dile getirmesi örneklerinde görüleceği üzere ırkı ile bir probleme sahipmiş gözükmemektedir.⁹⁸

Yahudi kökenleri ile Victoria dönemi başbakanlarından ayrılan Disraeli'nin hayat hikayesinin dikkati çeken bir diğer yüzü, eğitim alanında kendisini göstermektedir. Devlet okullarında eğitim almayan Disraeli, ünlü Dük Wellington Arhurd Wellesley gibi üniversite eğitimi görmemiştir. Eğitimine özel bir öğretmen gözetiminde birkaç yıl

⁹⁵ Disraeli'nin *Lothair* adlı romanı için yazdığı ön söz'den naklen. Bkz. Benjamin Disraeli, *Lothair*, Longmans, Green and Co., London, 1879, s.11.

⁹⁶ Aynı dönemde Katolikler içinde yasak mevcut olmak birlikte 1829 yılında “Roman Catholic Relief Act” ile bu engel kalkmıştır. Yahudiler ise aynı hakka 1858 tarihinde kavuşmuştur.

⁹⁷ İngiliz tarihçi Edward Freeman kitaplarından bir tanesinde bu konuya yönelik şunları söylemektedir; “İngiltere'nin politikası ve Avrupa'nın refahı Yahudi hislerine kurban edilmemeli. İngiltere ve Avrupa'nın Yahudi bir siyaset ile yönetilmesine izin veremeyiz. Disraeli Türk'ün aktif dostudur. Bu ittifak, tüm Avrupa boyunca görülmektedir. Tüm doğuda Türk ve Yahudi Hristiyan'a karşı işbirliği içindedir.” Bkz. Edward A. Freeman, *Ottoman Power in Europe Its Nature, Its Growth and Its Decline*, Macmillan and Co., London, 1877, s.18-19.

⁹⁸ Walter Sichel, *Disraeli*, Methuen and Co., London, 1904, s.226, Gertrude Himmelfarb, *The Moral Imagination From Edmund Burke to Lionel Trilling*, Ivan R. Dee, Chicago, 2006, s.74, Lewis, *Semitizm Anti-Semitizm Çatışma ve Önyargıya Dair*, (Çev. Hür Güldü), Everest Yayınları, İstanbul, 2003, s.101, U. R. Q. Henriques, “The Jewish Emancipation Controversy in Nineteenth-Century Britain”, *Past & Present*, No. 40 (Jul., 1968), s.137.

süreyle evde devam etmesine rağmen devamı gelmemiştir.⁹⁹ Bu nedenle kendisinin belirttiği üzere *bütün fikirleri okumanın ve düşünmenin ürünü* olarak şekillenmiştir.¹⁰⁰ Dönemin yönetici sınıfının üyelerinin aksine ne iyi bir eğitime sahip ne de toprak sahibi sınıfa mensup olan Disraeli, babasının yönlendirmesi ile 1821 yılında, Londra’da bir avukatlık bürosu olan Swain and Stevenson’da çalışmaya başlamıştır. Hayatının bu ilk döneminde dikkati çeken önemli gelişmelerden bir tanesi, birkaç başarısız yatırım girişiminden sonra John Murray ile birlikte, 25 Ocak-29 Temmuz 1826 tarihleri arasında yayın hayatında olan *The Representative* adlı gazeteyi çıkarması olmuştur. Ancak 40,000 pound zarara uğrayan gazete yayın hayatından çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰¹ Bu başarısız girişimlerden sonra Disraeli, ilk gerçek çıkışını yaşamı boyunca yazacağı kitapların ilklerinden biri olan, ilk cildi 1826 ikinci cildi ise 1827 yılında yayınlanan romanı *Vivian Grey* ile yapmıştır. “Vivian Grey’in bebekliğinin sıra dışı bir olay ile değişikliğe uğradığının farkında değiliz” cümlesi ile başlayan, elit sınıfın yaşam tarzı hakkında kaleme alınan eser isimsiz olarak piyasaya sürülmüştür.¹⁰² Ancak yazarın kimliği daha sonra ortaya çıkmış, bu durum Disraeli’nin ismini duyurmasına olanak tanımıştır.¹⁰³ Disraeli’nin yazıları 1828 yılında piyasaya sürülen *The Infernal Marriage, Ixion in Heaven* ve *Popanilla* ile devam etmiştir.¹⁰⁴ Edebiyata yönelik bu yaklaşımında babasının etkisi olmakla birlikte, başarısızlıkla sonuçlanan Güney Amerika Kumpanyaları’na yatırım yapmak için alınan borçların, telif haklarından elde edilecek gelirlerle ödenmesi arzusu göz ardı edilmemelidir. Gelecekte de borçları Disraeli için sorun teşkil etmeye devam edecektir; 1843 yılında 30,000 poundu bulan borçları olacaktır.¹⁰⁵

Disraeli için 1830-31 yıllarında Akdeniz coğrafyasına yapılan büyük tur salt bir gezi olmaktan öte anlamlar taşımaktaydı. Yahudi bir aileden gelmiş olduğu düşünüldüğünde,

⁹⁹ William Flavelle Monypenny, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield* Vol I, Macmillan and Co., New York, 1916, s. 25-26.

¹⁰⁰ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.86, cc.279.(08 May 1846), J. P. Parry, bu okumalar babasının 25,000 kitaptan oluşan kütüphanesinde şekillenmiştir demektir. Bkz. J. P. Parry, “Disraeli and England”, *The Historical Journal*, Vol. 43, No. 3 (Sep., 2000), s.705.

¹⁰¹ Thomas Archer, *William Ewart Gladstone and His Contemporaries* Vol I, The Gresham Publishing Co., London, 1898, s.29, Blake miktarı 26.000 pound olarak vermektedir. Bkz. Blake, *a.g.e.*, s.33.

¹⁰² *Vivian Grey*, Henry Colburn, London, 1826, s.3.

¹⁰³ Lewis Melville, *Victorian Novelists*, Forgotten Books, London, 2012, s.20, Harold E. Gorst, *The Earl of Beaconsfield*, Forgotten Books, London, 2012, s.4.

¹⁰⁴ *Collected Edition of the Novels and Tales of the Right Honorable Benjamin Disraeli Vol III- Alroy, Ixion in Heaven, The Infernal Marriage, Popanilla*, Longman’s Green, London, 1878.

¹⁰⁵ Geoffrey Treasre, *Who’s Who in Victorian Britain*, Stackpole Company, London, 1997, s.320.

Disraeli üzerinde “Vadedilmiş Toprakları” ziyaret etmenin önemli izler bırakmış olduğu tahmin edilebilir. Ancak seyahat salt bu amaca yönelik değil, Disraeli’nin kötü olan sağlık durumu için bir rahatlama olarak planlanmıştır. 1829 yılında yazdığı üzere “son derece hasta” olmuştur.¹⁰⁶ 1824 yılında yapılan kıta turu da bu çerçevede gerçekleşmiştir. Sağlık sorunları sadece hayatının ilk yıllarında değil yaşamı boyunca Disraeli için sorun olmuştur. İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere Lordlar Kamarası’na yükseltilmesinin önemli sebeplerinden bir tanesi sağlık sorunlarının baş göstermesiyle yoğun tempoyu kaldıramamasıydı. 28 Mayıs 1830 tarihinde kız kardeşi Sarah’nın nişanlısı William Meredith ile birlikte Londra’dan ayrılan ve Malta’ya gitmeyi hedefleyen Disraeli, kısa bir süre kalmayı planladığı Endülüs’ten oldukça etkilenmiştir ki bölgede uzun bir süre kalmıştır.¹⁰⁷ Malta’dan sonra, Arnavutluk ve Yunanistan’da bir süre bulunan ikiliye Meredith’in arkadaşı James Clay katılmıştır. Altı hafta kaldıkları İstanbul’dan sonra İzmir, Kıbrıs, Hayfa yolu ile güzelliği karşısında hayrete düştüğü Kudüs’e giderek hacı olan Disraeli’nin, sadece bir turist gibi gezmek ile yetinmediği aynı zamanda mektuplarında kullandığı maşallah, giydiğini söylediği türban, divanda oturarak içtiği tütün ve Arnavutluk’ta bulunduğu sırada meydana gelen bir isyanı bastırmak için harekete geçen askeri kuvvet ile birlikte, gönüllü olarak kendi deyimi ile Arnavutluk Savaşı’na katılması başta olmak üzere yerel uygulamaları denediği ve içinde yaşadığı bölgeyi tanımaya çalıştığı, seyahat sırasında kaleme alınan mektuplarının incelenmesi sonucu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Seyahati, son mektubunda belirttiği üzere “sıra dışı bir tarzı olan” Vali Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın yönettiği Kahire ziyareti ile son bulmuş ve Mısır ziyaretinin ardından Bradenham’daki ailesinin yanına dönmüştür.¹⁰⁹

Büyük tur olarak adlandırılan seyahat, Disraeli’nin doğuya yönelik düşüncelerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Seyahat sonrası kaleme aldığı eserlerinde bölgede geçirilen zamanın etkisi kendisini açıkça ortaya koymaktadır. *Contarini*

---

¹⁰⁶ Monypenny, *a.g.e.*, s.121, Disraeli babasına gönderdiği mektuplardan bir tanesinde sağlık durumuna seyahatin etkisini şöyle yazmıştır; “Dağların havası, doğan güneş, canlı insanlar. Sağlığım çok iyi, daha önce hiç bu kadar iyi hissetmemiştim. Melankoli konusunu artık hiç açmıyorum.” Disraeli, *Home Letters*, Harper and Brothers, London, 1885, s.7.

¹⁰⁷ Disraeli, *a.g.e.*, s.7-21.

¹⁰⁸ Disraeli, *a.g.e.*, s.48-111, Monypenny, *a.g.e.*, s.158-159, Donald Sultana, *Benjamin Disraeli in Spain, Malta and Albania: 1830-32*, Tamesis, London, 1976, s.46-61.

¹⁰⁹ Disraeli, *a.g.e.*, s.136-137.

Fleming,¹¹⁰ adlı eserinde görülebilen bu izler, sadece karakterlerin canlandırılmasında değil kimi zaman da Disraeli'nin dış politika anlayışını şekillendiren mihenk taşlarından bir tanesi olarak da değerlendirilmiştir. Disraeli'nin biyografi yazarları bu konuda ortak bir görüşü paylaşmaktadır; Monypenny, “Süveyş Kanalı hisselerinin satın alınması, Hindistan ile İngiltere’yi birbirine bağlayan yasa” üzerine dikkati çekerken Blake, seyahatin öneminin kritik anlarda kendisini göstermiş olmasında yattığına işaret eder.¹¹¹ Bu çerçevede yapılan bir değerlendirme, salt 1830-31 yıllarında elde edilen deneyimin, dış politikanın uygulamaya konulmasında ve karşılaşılan sorunlara yönelik çözüm arayışlarında temel unsur olduğunu söylemek biraz abartıya kaçmak olacaktır. İngiltere’nin geniş coğrafyada mevcut çıkarlarının ve yaklaşımlarının temelleri derin köklere sahiptir. Bu temeller birinci bölümde tartışıldığı üzere kişileri aşan bir süreklilik arz etmektedir. Disraeli’nin başbakanlık dönemindeki yaklaşımının Gladstone gibi “radikal” izler taşımaması ve Osmanlı toprak bütünlüğü öncelikli bir tutum sergilemesinde Said’in ünlü eseri *Oryantalizm*’de dile getirilen “1831’de yaptığı bir seyahatte ortaya çıkan doğu hevesi” rol oynamış olabilir.¹¹² Ancak Disraeli üzerinde turun etkisi mutlak değildir. Calaedian Balosu’na katılırken giydiği doğuya özgü kıyafetler¹¹³ ve Bulgar Ayaklanması (1876) sonrası Avam Kamarası’nda dile getirdiği üzere işkenceyi büyük ölçüde kullanmadıklarına inandığı doğulu insanlara ait görüşlerinde deneyimleri ile elde edilen bilgiler rol oynamaktaydı.¹¹⁴

---

¹¹⁰ Eserin kahramanlarından bir tanesi “Bu ülkelerde biraz yaşa, onların karakterleri hakkında yorum yapmadan önce. Arnavutluk’un asi beylerinin gerçekten vezirlerin teminatlarına en ufak güven duyacak kadar saf olduklarını mı düşünüyorsun? Doğu’da siyasetin işleyişi bir kelime ile tanımlanabilir: İki yüzlülük” demektedir. Bkz. Disraeli, *Contarini Fleming*, J. And J. Harper, New York, 1832, s.104.

¹¹¹ Monypenny, *a.g.e.*, s.136, Blake, *a.g.e.*, s.3.

¹¹² Said, *a.g.e.*, s.17.

¹¹³ *Lord Beaconsfield’s Correspondence...*, s.28.

¹¹⁴ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.230, cc.1180.(10 July 1876).

2.2. SİYASET ADAMI OLARAK BENJAMİN DİSRAELİ

2.2.1. Politikaya Giriş

Birbirinden farklı iki dünyada yaşayan İngiliz ulusunun, zengin ve fakir kesimlerini ele aldığı *Sybil or the Two Nations*¹¹⁵ isimli romanı başta olmak üzere yazmak Disraeli için hayatının sonuna kadar önemli bir yer teşkil etmiş olsa da, *Endymion*'un ölümünden bir sene önce 1880 yılında yayınlandığı hatırlanacaktır, ismini XIX. yüzyıl İngiltere'si için ölümsüz hale getiren kalemi değil sözleri olmuştur. Sözleri ise Westminster'daki parlamentonun duvarları arasında yankılanması halinde duyulabilirdi. Bu hikaye ise geldiği toplumsal tabaka ve önde gelen ailelerden birine mensup olmadığı gerçeği göz önüne alındığında ne kolay olmuştur ne de tek bir çizgi üzerinde süreklilik arz etmiştir. Edebi kariyerinin siyaset yaşamından önce kendisini gerçekleştirdiği hatırlandığında biraz daha ilginç olan bu hikayenin başlangıcı, Buckinghamshire'da bulunan High Wycombe seçim bölgesinin parlamentodaki iki temsilcisinden biri olan Thomas Baring'in soyluluğa terfi etmesi nedeniyle 1832 yılı Temmuz ayında gerçekleşen ara seçimlerdir.¹¹⁶ Bir radikal olarak girdiği seçim, 1837 yılında Maidstone'dan parlamento üyesi olarak seçilmesine kadar olan süreçteki ilk yenilgisidir. Ancak seçildiğinde Disraeli radikal değil bir Toridir (Muhafazakar). Disraeli, bağımsız aday olarak High Wycombe'de başbakan Earl Grey'in oğluna karşı seçim kampanyasını yürütürken ilk siyasi konuşmalarını yapmış, halkla ilk doğrudan temasını kurmuştur. Disraeli, gizli oy, üç yılda bir yenilenen parlamento ve ekonomik reform konularını içeren seçim konuşmalarında kötü olanı değiştirmek adına radikal iyi olanı korumak için muhafazakar olduğunu söylemektedir.¹¹⁷ Bir parti üyesi olmadan seçim kampanyasında boy gösterirken Torilerden çok “aç gözlü, gaddar ve beceriksiz” olmakla suçladığı

¹¹⁵ Disraeli, *Sybil or the Two Nations*, Henry Colburn, London, 1845.

¹¹⁶ Disraeli, Baring'in soylu olması durumunda bu gelişmeden zamanında haberdar edileceği konusunda kendisine söz verildiğini kardeşi Sarah Disraeli'ye gönderdiği 18 Şubat 1832 tarihli mektubunda yazmaktadır. Bkz. *Lord Beaconsfield's Correspondence...*, s.3, C. L. Cline, “Disraeli At High Wycombe: The Beginning of A Great Political Career”, *Studies in English*, No. [22] (1942), s.124.

¹¹⁷ *Selected Speeches of the Late Right Honourable the Earl of Beaconsfield*, Longmans, London, 1882, s.8.

Whigleri hedef almaktaydı.¹¹⁸ Disraeli seçimleri on bir oy farkla kaybetmiştir. Ara seçimden sonra Disraeli, aynı yıl içerisinde seçim sisteminde bir takım değişiklikler öngören ve seçmen tabanını genişletmeyi hedefleyen Reform Act'in kabulü sonrası Kasım ayında yapılan genel seçimlerde aynı bölgeden tekrar aday olmuştur. Hiçbir parti ile bağlantısı olmadığını vurgulayan Disraeli'nin gündeminde rahatsız edici sistemin özellikleri yanı sıra alt sınıfların içinde bulunduğu durumu düzeltmeye yönelik girişimlerde bulunmayan hiçbir hükümeti desteklemeyeceğini içeren konuşması bulunuyordu.¹¹⁹ 12 Kasım'da sandıklardan çıkan sonuçlar Disraeli'nin 119 oy alarak üçüncü sırada yer aldığını ve parlamentoya giremediğini söylüyordu. Disraeli seçimlerden hayal kırıklığı ile ayrılmış olmakla birlikte vaz geçmemiştir. Parlamentoya girmekteki hedefi, seçim sonuçlarının belli olmasından sonra arkadaşı Caroline Norton'un evinde karşılaştığı dönemin İçişleri Bakanı Lord Melbourne ile yaptığı sohbet sırasında ifade ettiği gibi “başbakan olmaktı.”¹²⁰ Melbourne ise başarılı bir politikacı olacağına ve sonunda bir yerlere geleceğine inandığı Disraeli'ye “bu aptalca fikirleri kafasından atmasını” tavsiye etmiştir çünkü “zamanımızda bu mümkün değildi.”¹²¹ Ancak, Disraeli 7 Şubat 1833 tarihinde ziyaret ettiği Avam Kamarası'ndan tam tersi bir fikirle ayrılmıştır: “hepsini şaşırabilirim, daha önce hiçbir şeyden bu kadar emin olmamıştım, zamanım gelecek.”¹²²

1833 yılı ilk baharında bir başka fırsat, Marylebone bölgesi için ara seçim gündemde olduğunda kendisini göstermiş, Disraeli şansını bir kez daha denemeye karar vermiştir. Hiçbir parti tarafından desteklenmediğini, insanların davası için mücadele eden biri olarak seçmenlerden desteklerini istediğini söylerken Disraeli, ilk iki seçim çalışmasından farklı bir şey söylememektedir. Ancak beklentilerin aksine ara seçim olmamıştır. Bu nedenle Disraeli, görüşlerini tam anlamıyla açıklamak adına, Toriler ve Radikaller tarafından beğenildiğine inandığı bir yazı kaleme almıştır.¹²³ *What is He?*

¹¹⁸ MacKnight, *a.g.e.*, s.96, Whig ve Tori'nin anlamı ve partilerin tarihsel süreç içerisindeki yerlerinin değerlendirilmesi için bkz. Ahmet N. Yücekök, *Siyaset'in Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, s.101-115.

¹¹⁹ Sarah Knowles Bolton, *Famous English Statesmen of Queen Victoria's Reign*, Forgotten Books, London, 2012, s.329.

¹²⁰ W.M. Torrens, *Memories of The Right Honourable William Second Viscount Melbourne Vol I*, Macmillan and Co., London, 1878, s.426.

¹²¹ Torrens, *a.g.e.*, s.426-427.

¹²² *Lord Beaconsfield's Correspondence...*, s.16.

¹²³ *Lord Beaconsfield's Correspondence...*, s.19.

başlıklı yazı, “devlet adamının ilk görevi olan güçlü bir hükümet” adına ulusal bir partinin oluşturulması için Toriler ve Radikaller arasında işbirliğini savunmaktadır.¹²⁴

Disraeli, 1835 yılında tekrar High Wycombe’da seçime girerken Muhafazakar Parti’den 500 pound seçim yardımı almıştır. Disraeli için bu bölge, aile mülkünün bulunduğu Brandenham’a yakınlığı nedeniyle anlam taşımaktaydı. Disraeli, seçmenler ile olan ilişkisi nedeniyle olacaktır ki üçüncü kez aynı bölgeden aday olmuştur. Her ne kadar bu kez kazanabileceğini düşünmüş olsa da tek başına bağımsız bir aday olarak girdiği seçimler sonuçsuz bir teşebbüsten öteye gitmemiştir. Başarısızlıkların kendisini göstermekten geri kalmadığı bu yıllarda Disraeli için dönüm noktası, Peel hükümetinde Lordlar Kamarası sözcüsü olarak görev yapan Lord Lyndhurst ile elde ettiği yakınlıktır. Disraeli’nin amacı bu ilişkiden siyasi olarak yararlanmak olmuştur. 1835 yılında yapılan genel seçimler sonrası Disraeli, Londra St.James caddesinde bulunan muhafazakar Carlton Kulübü’ne katılmış ve Tori Partisi’ne üye olmuştur. Bu kararda, özel sekreterliğini yapmış olduğu Lyndhurst ile ilişkisi önemli bir yer teşkil etmiştir.¹²⁵ Bunun sonucunda, iki güçlü partiden bir tanesinin desteğine sahip olmak Disraeli için büyük bir öneme sahiptir. Disraeli, 1835 yılında ikinci kez, Atlantik Okyanusu kıyısındaki Taunton kasabası adayı olarak seçime girmiştir. Taunton bölgesi için aday olan yeni Tori, büyük Tori Partisi’nden, politik bir maceracı olmadığından ve Whiglerin iktidarda kalmasının imparatorluğun parçalanması anlamına geleceği için onlara karşı durmayı görevi addettiğinden dem vurmaktadır.¹²⁶ Seçimleri tekrar kaybeden Disraeli, iki yıl sonra Kent iline bağlı Maidstone’dan 27 Temmuz 1837 tarihinde parlamentoya girmeye hak kazandığında 33 yaşındadır. Hoş bir tesadüf eseri parlamento kariyerinin başlangıcı genç Kraliçe Victoria’nın tahta çıkışı ile çakışmıştır. Disraeli, Avam Kamarası’nda partisinin lideri Peel’in hemen arkasında yerini almış ve 15 Kasım 1837 saat ikide açılan parlamento ile 1881 yılına kadar sürecek olan parlamento kariyeri başlamıştır. Disraeli’nin Avam Kamarası’nda kaydedilen ilk konuşması 7 Aralık 1837 tarihlidir. İrlanda seçimleri ile ilgili tartışmaya partisinin isteği üzerine dahil olan Disraeli’nin konuşması “yüksek sesli gülüşmelerle” kesilmiştir. Disraeli, konuşmasını

¹²⁴ Disraeli, *Whig and Whiggism*, Macmillan and Co., London, 1914, s.19-20.

¹²⁵ Weeks Jr, *a.g.m.*, s.390.

¹²⁶ *Selected Speeches of Benjamin Disraeli*, Kessinger Publishing, London, 2004, s.27-28.

tutanaklardan okuduğumuz kadarıyla “şimdi oturuyorum ancak beni işiteceğiniz zaman gelecek” sözleriyle bitirmiştir.¹²⁷

Beş yıllık macera mutlu sona ererken önemli ekonomik yükleri de beraberinde getirmiştir. Seçim çalışmaları aldığı borçlar ile mümkün olduğundan, seçimler borç içerisinde olan Disraeli için yeni borçlar demektir. Borçları kimi zaman tutuklanmasını gündeme getirecek kadar yüksek meblağlara ulaşmıştır.¹²⁸ Bu nedenle, İngiliz başbakanlık resmi sitesinde hayat hikayesi anlatılırken “devam eden borçları” ihmal edilmemiştir ki bu çıkmazdan kurtulmak için aldığı tavsiye bir dul ile karşılaşması halinde evlenmesi olmuştur.¹²⁹ 1839 yılında, kendisinden 12 yaş büyük Marry Anne Lewis ile yaptığı evlilik bu çerçevede olmuş gibi durmaktadır.¹³⁰

24 Temmuz 1837 tarihinden Haziran 1841 tarihine dek Maidstone bölgesini parlamentoda temsil eden Disraeli, 1841 tarihinde yapılan genel seçimlerde günümüz İngiltere’sinde Westmidlands’da bulunan Shewsbury bölgesinden aday olmuş ve tekrar parlamento üyesi seçilmiştir. Disraeli, 1841 genel seçim sonrası iktidara gelen partisinin lideri Peel’den kabine görevi istemiştir. 5 Eylül günü Peel’e “nefretle dolu siyasi bir fırtınaya karşı mücadele verdim, ülkenin en önde gelen adamının bir gün yeteneklerime ve karakterime olan saygısını açıkça göstereceği günün geleceğini umdum” cümlelerini içeren bir mektup yazmıştır.¹³¹ Disraeli için hükümete dahil olmak sadece siyasi açıdan değil, aynı zamanda elde edeceği gelir nedeniyle ekonomik olarak da önem taşımaktaydı. Dönemin parlamento üyeleri maaş almazken sadece kabine üyelerine maaş ödenmekteydi. Bu nedenle, bakanlık görevinden elde edeceği gelirler kuşkusuz borçları önemli miktarlara ulaşan Disraeli için büyük bir rahatlama olacaktır. Ancak herhangi bir bakanlık görevine getirilmemiş olması Disraeli üzerinde hayal kırıklığına yol açmışa benzemektedir.

¹²⁷ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.39, cc.802-807.(07 December 1837).

¹²⁸ Himmelfarb, *a.g.e.*, s.72.

¹²⁹ <http://www.number10.gov.uk/past-prime-ministers/benjamin-disraeli-the-earl-of-beaconsfield/>.

¹³⁰ Marry Anne, ölümünden önce söylediği şu cümleler ile bu durumun farkındadır; “Dizzy (Disraeli’nin takma adı) benim ile param için evlendi fakat tekrar şansı olsa bu sefer aşkı için evlenir.” Bkz. David L. Larsen, *The Company of the Creative: A Christian Reader's Guide to Great Literature and Its Themes*, Kregel Publications, Kregel, 1999, s.567, 3/1/1920 tarihli *Western Argus*’da çıkan “Disraeli and His Perfect Wife” başlıklı yazı.

¹³¹ Monypenny, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield Vol II*, Macmillan and Co., New York, 1917, s.118.

Shewsbury seçmenlerini parlamentoda 1847 yılına kadar temsil eden Disraeli, bu ara dönemde parlamentoda birkaç kez boy göstermiştir. Bunlardan ilki, Avam Kamarası'nda, tahıl ithalinden alınan vergilerin korunmasına yönelik konuşmasıdır. 1815 yılında yürürlüğe konulan “the Corn Laws” olarak bilinen bu vergiler, İngiliz tarım ürünlerinin dış pazarlardan gelecek ucuz ürünlere karşı korunmasını hedefliyordu. Desteklendiği kadar tepkileri de beraberinde getiren kanuna karşı 1838 yılında *Manchester Anti-Corn Law Association* kurulmuştur.¹³² Disraeli, yasanın korunması için nedenlerini sıralarken hareket noktası tahıl vergilerinin İngiliz ticaretinin azalmasında bir etkisi olmadığına dair inancı olmuştur.¹³³ Disraeli'nin konuşması, tartışmaları izleyen toprak sahiplerinin dikkatlerinden kaçmamış ve yaptığı konuşma için “duydıkları minnetarlıkları” dile getirmişlerdir.¹³⁴ Bu dönemdeki fikirlerini izlememize olanak sağlayan bir diğer önemli görüşme, Çartist taleplerin görüşüldüğü 12 Temmuz 1839 tarihli Avam Kamarası oturumudur. Birmingham bölgesi parlamento üyesi Attword tarafından parlamento gündemine getirilen Ulusal Dilekçe “çalışan sınıf için seçme hakkı, her yıl yenilenen parlamento, gizli oy ve parlamento üyelerine maaş ödenmesi” taleplerinden oluşmaktaydı.¹³⁵ Disraeli ise öne sürülen şartları kabul etmediğini belirttiği konuşmasında Çartistlere duyduğu yakınlığı söylemekten utanmadığını dile getirmiştir. 23 Temmuz 1839 tarihinde hükümetin meydana gelen olayların sebeplerini incelemesi gerektiğini söylerken polis kuvvetlerinin sayısını artırmayı öngören tasarıya karşı çıkmıştır.¹³⁶ Disraeli, alt sınıfların içerisinde bulunduğu bu durumu daha sonra kaleme aldığı *Sybil or the Two Nations* isimli romanında işlemiştir. Eser, George Smythe, Lord John Manners, Alexander Baillie-Cochrane ve Disraeli'nin dahil olduğu, aristokrasi ve kiliseyi İngiltere'nin temel yapıları olarak gören “Genç İngiltere” hareketinin ürünlerinden bir tanesi olarak görülebilir.¹³⁷ Harekete göre, ülkeyi aristokrasi ve taht yönetmeliydi ki böylece Whiglerin yönetimi altında kötü durumda bulunan halk için bir çıkış kapısı aranabilirdi.¹³⁸ Bu nedenle, Disraeli 1844

¹³² Maurios, *a.g.e.*, s.619-620, Henry Donaldson Jordan, “The Political Methods of the Anti-Corn Law League”, *Political Science Quarterly*, Vol. 42, No. 1 (Mar., 1927), s.59-60.

¹³³ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.41, cc.94.(15 March 1838).

¹³⁴ *Lord Beaconsfield's Correspondence...*, s.103.

¹³⁵ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.49, cc.220-35.(12 July 1839).

¹³⁶ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.49, cc.251.(12 July 1839).

¹³⁷ Nadia Valman, “Muscular Jews: Young England, Gender and Jewishness in Disraeli's “Political Trilogy”, *Jewish History* Vol.10, No:2 (Fall,1996), s.57.

¹³⁸ Louis Cazamian, *The Social Novel in England, 1830-1850: Dickens, Disraeli, Mrs. Gaskell, Kingsley*, Routledge, London, 1973, s.173, Grost, *a.g.e.*, s.309.

yılında İrlanda'nın içinde bulunduğu durumu aç bir nüfusun yanı sıra aristokrasinin yokluğu olarak görmüştür.¹³⁹

Disraeli'nin sıradan bir Avam Kamarası üyesi olmaktan çıkıp, Muhafazakar Parti'nin ön saflarında yer bulması Peel'in tahıl ithalinden alınan vergilerin kaldırılmasını hedefleyen tasarısının görüşmelerinde gerçekleşmiştir. İrlanda'da meydana gelen kıtlık ile baş etmenin yolunu buğday ithalinde gören Peel, yürürlükte olan yasayı kaldırmaya çalışmıştır. Disraeli ise Peel'i Whiglerin taklitçisi olmak ile suçlamıştır.¹⁴⁰ Ancak kendisi de daha sonra bu durumu “koruma ölmekle kalmadı lanetlendi de” sözleri ile kabul etmiştir. Disraeli'nin toprak sahibi üyelerin taleplerini dile getirdiği konuşmaları ekonomik temelden çok Peel'in partiye ihanet ettiği gerçeğinden kaynaklanmıştır.¹⁴¹ Disraeli, yavaş yavaş Peel'in partiye ihanet ettiğini düşünen parti içindeki koruma yanlısı kesimin sözcüsü haline gelmiştir.¹⁴² Bunda, Peel'in partiye ihanet ettiğine yönelik düşüncelerinin yanı sıra 1841 yılında Peel hükümetinde yer almamasının yol açtığı hayal kırıklığı da rol oynamışa benzemektedir. Parlamentoda fırtınalar Akdeniz'deki gibi koparken¹⁴³ tahıl yasası Whig desteği ile birlikte yürürlükten kaldırılmıştır. Tahıl yasası tartışmaları Muhafazakar Parti içinde bölünmeyi de beraberinde getirmiştir. İktidarı kaybeden Peel, partiden Peel yanlıları (Peelite) denen destekçileri ile ayrılarak bu grubun liderliğini üstlenmiştir. Muhafazakar Parti, gümrük resimlerinin korunmasını savunan Lord George Bentinck, Earl Derby ve Disraeli liderliğinde yeni bir yapılanma sürecine girmiştir. Lordlar Kamarası'nda Derby'nin liderliği tartışılmazken aynı durum Avam Kamarası için geçerli olmamıştır. Disraeli her ne kadar “partinin beni tartışmalarda kullanıp bir kenara atmasına izin verecek bir pozisyonu kabul edemem”¹⁴⁴ sözleri ile tepkisini ortaya koymuşsa da, Avam Kamarası'nda parti liderliğini George Bentinck'in ölümü sonrası 1852 yılına kadar Granby ve J.C. Herries'den oluşan üçlü bir yönetimle paylaşmayı kabul etmiştir.

¹³⁹ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.72, cc.1016.(16 February 1844).

¹⁴⁰ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.78, cc.155.(28 February 1845).

¹⁴¹ John Vincent, *Disraeli*, Oxford University Press, Oxford, 1990, s.4-5, Norman Gash, “Peel and the Party System 1830-50”, *Transactions of the Royal Historical Society*, Fifth Series, Vol.1 (1951), s.65-66.

¹⁴² Ian St.John, *Disraeli and the Art of Victorian Politics*, Anthem Press, London, 2005, s.26.

¹⁴³ *Lord Beaconsfield's Correspondence...*, s.204.

¹⁴⁴ Paul Smith, *Disraeli A Brief Life*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s.107.

Derby liderliğindeki Muhafazakar Parti'nin Şubat 1852'de iktidara gelmesi sonucu Disraeli, 1841 yılında elde edemediği bakanlık koltuğuna oturarak “en büyük kumar”¹⁴⁵ olarak gördüğü politikada başarılı olmuştur. Bakan olarak hükümette yer alırken alt kamara olan Avam Kamarası'nda liderliği de artık resmileşmiştir. Üyelerinin bir çoğu yeni ve tanınmayan kişiler olması nedeniyle “Kim Kim Hükümeti” olarak bilinen azınlık hükümeti, Disraeli'nin bütçesinin görüşmeleri sonrası yeterli oyu alamayıp düşmüştür. Disraeli'nin yeterli donanımına sahip olmadığı bir alan olan Maliye Bakanlığı'nın başı olması herkeste olduğu gibi kendisinde de şaşkınlığa yol açmıştır.¹⁴⁶ *The New York Times*, “Bay Disraeli'nin Maliye Bakanlığı'na atanmasına gülmek herkes için moda” sözleri ile var olan genel tutumu ifade etmiştir.¹⁴⁷ Hükümet bütçesi 3 Aralık 1852 günü parlamento'ya sunulmuştur. Beş saatlik oldukça uzun bir konuşma yapan Disraeli'nin bütçesi “mali sistem ile ticari sistemi birlikte ele alarak sadece iyi bir bütçe değil aynı zamanda gelecek için bütün sınıfların onayını alacak bir sistemin kuruluşunu” hedefliyordu.¹⁴⁸ Bu ise malt ve çay vergilerinde öngörülen indirim ile birlikte ev vergilerinde yapılmayı düşünülen artışlar ile mümkün olacaktı. Bu içeriği nedeniyle bütçe, Marx tarafından toprak sahiplerine yönelik bir taviz olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁹ Ancak Kraliçe farklı düşünüyor ve 5 Aralık tarihli mektubunda Disraeli'ye “çok başarılı bulduğu bütçesi için teşekkür ediyordu.”¹⁵⁰ Disraeli, son bütçe konuşmasını oylamanın yapıldığı 16 Aralık günü yapmıştır. Tanıklardan biri olan John Bright, Disraeli'nin bütçe konuşmasını “sanki hayatı için savaşıyor” cümleleri ile değerlendirmiştir.¹⁵¹ Çünkü hükümetin kaderi bu oylamaydı. 16 Aralık günü Gladstone etkileyici bir konuşma yapmış ve bütçe görüşmelerin sonunda 19 oy farkla kabul edilmemiştir.¹⁵² Bütçenin kabul edilmemesinde muhalefetin ortak hareket etmesi büyük rol oynamıştır. Bu yenilgi sonrası hükümet, 20 Aralık günü Lordlar Kamarası'nda Earl Derby, Avam Kamarası'nda ise Benjamin Disraeli'nin “eşsiz mücadele sırasında eğer ağzından incitecek bir söz çıkmış ise bundan duyduğu derin üzüntüyü” dile getirdiği konuşması

¹⁴⁵ Zetland, *a.g.e.*, s.62.

¹⁴⁶ Walton, *a.g.e.*, s.10.

¹⁴⁷ *The New York Times*, 11 Mart 1852.

¹⁴⁸ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.123, cc.836-920.(03 December 1852).

¹⁴⁹ Marx, “Parliament. Vote of November 26th Disraeli's Budget”, *New-York Daily Tribune*, No. 3650, 28 Aralık 1852.

¹⁵⁰ Osborne'dan gönderilen 5 Aralık tarihli mektup için bkz. Money Penny, *a.g.e.*, s.434.

¹⁵¹ George Macaulay Trevelyan, *The Life of John Bright*, Constable and Company, London, 1913, s.207.

¹⁵² *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.123, cc.1694-97.(16 December 1852).

ile istifasını sunmuştur.¹⁵³ Daha önce değinildiği üzere Disraeli ve Gladstone arasındaki bu karşı karşıya geliş uzun süreli rekabetin başlangıcı olarak görülmüştür. Bu nedenle Gladstone'un konuşması üzerinde biraz durmak gerekmektedir. Hala bir muhafazakar olan Gladstone'un bütçe karşıtı bir konuşma yapmış olması muhafazakarlar ile arasındaki siyasi uçurumun biraz daha açılmasına neden olmuştur. Londra'daki Carlton Kulübü'nde bulunduğu bir sırada birkaç Muhafazakar Parti üyesi tarafından tartaklanması bunun en iyi örneklerinden biridir. Tüm bunlara karşın, yine de Gladstone'un konuşması bütçenin kaderini değiştirmiş olmaktan uzaktır. Monypenny, Gladstone'un konuşması birkaç oyun rengini değiştirmiş olabilir derken Green, oylamanın sonucu Disraeli'nin konuşmasından önce belli olmuştur demektedir.¹⁵⁴ Gladstone'un adet olduğu üzere eski maliye bakanına, Maliye Bakanlığı ofisindeki eşyalar için ödeme yapmaması ve Disraeli'nin belki de bu nedenle, halefine teslim etmesi gereken maliye bakanı cübbesini teslim etmeyi reddetmesi ikili arasındaki ilişkinin bozulmaya başladığının kanıtları olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁵

Disraeli, Derby liderliğindeki muhafazakarların iktidarı devralacağı 1858 yılına kadar muhalefette kalmıştır. İngiltere'nin gündemini bu dönemde en fazla meşgul eden mesele kuşkusuz, 1853 yılında başlayan, İngiltere ve Fransa'nın 1854 yılında dahil olduğu Kırım Savaşı olmuştur. Savaş döneminde İngiltere'nin Lord Aberdeen, Lord Palmerston ve Gladstone'un görev yaptığı koalisyon hükümetince yönetilmesi nedeniyle Disraeli, Kırım Savaşı'nı "koalisyon hükümeti savaşı" olarak değerlendirmiştir. Koalisyon içerisinde birbirileri ile çarpışan fikirlerin olması ve bu nedenle de net bir çizginin dış politika ekseninde ortaya konulamaması, Disraeli tarafından 24 Eylül 1853 tarihinde *The Press*'te yayınlanan yazısı ile eleştiriye tabi tutulmuştur:

Lord Derby hükümeti iktidardan düşmeseydi, dış politikada üstünlük mücadelesi veren iki yaklaşımın bir arada bulunduğu koalisyon hükümetinin yol açtığı gereksiz savaş asla var olmayacaktı. Aberdeen kabinesinin oluşumu, Rusya'ya Bâb-ı Âlî'nin bağımsızlığına yönelik saldırılarını başlatması için verilmiş bir sinyaldi.¹⁵⁶

---

¹⁵³ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.123, cc.1709-16.(20 December 1852).

¹⁵⁴ Monypenny, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield Vol III*, Macmillan and Co., New York, 1918, s.448, Brian Singleton-Green, *The Victorian Prime Ministers*, London, 2010, s.321.

¹⁵⁵ Green, *a.g.e.*, s.321.

¹⁵⁶ Monypenny, *a.g.e.*, s.517.

Disraeli bu inancı yirmi yıl sonra, 1872’de Crystal Palace’da yaptığı ünlü konuşmasında dile getirdiği üzere uzun yıllar koruyacaktır.¹⁵⁷ Disraeli’nin bu tutumu, Rusya’nın engellenmesi ve İstanbul gibi önemli geçiş noktalarının İngiliz çıkarları için korunmasına verilen destekle birlikte eleştiriler “haklı ancak gereksiz savaş” tan kaynaklanmıştır.¹⁵⁸ 21 Mayıs 1853’te şunları yazıyordu; “Türkiye Avrupa sistemi için diğerlerine nazaran tercih edilmesi gereken, anarşiyi ve kan gölünü durdurabilecek gerekli bir şeytan.”¹⁵⁹ Bu sebeple, savaş haklı olarak görülüyordu ancak kabinenin içinde bulunduğu bölünmüşlük nedeniyle Rusya’ya savaş ilan etme şansı tanındığı için gereksiz bir savaştı. Gereksiz savaşın nedeni ise her saat kendilerine güven duymadıklarını kanıtlayan kabine üyeleri olarak görülmekteydi.¹⁶⁰ Disraeli’nin 1875-78 döneminde de ortaya koyacağı görüşleri bu dönemde görülebilmektedir; “Rusya’nın taleplerine” demektedir Disraeli, “karşı koymalıyız çünkü Konstantinapolis’in hakimiyetini ele geçirirse, hepimiz inanıyoruz ki kıta politikalarında etkisini artıracak ve bu da İngiltere’nin çıkarlarına zarar vereceği gibi Avrupa medeniyeti için de ölümcül bir tehlike olacaktır.”¹⁶¹ Görüldüğü üzere Disraeli için Rusya Avrupalı olarak kabul edilmezken Gladstone Avrupa Uyumuna Rusya ile birlikte önem atfetmekteydi.

Bu noktada sormamız gereken şudur; Disraeli dış politikayı nasıl görmekteydi, İngiltere’nin oynaması gereken rolü nasıl tanımlamaktaydı?. Bu sorulara verilecek yanıtlar Disraeli’nin görüşlerinin anlaşılması için bize birer veri sağlamanın ötesinde, çalışmanın merkez noktası olan dış politika çerçevesinde yapılacak olan değerlendirmelerin bir ön hazırlığı olması açısından değerlidir. Disraeli’nin *realpolitik* yaklaşım çerçevesinde politikalarını uygulamaya koyduğu söylenebilir. *Realpolitik* ise insanlık namına yapılan müdahaleler değil çıkarların korunması için eylemlerin icra edilmesi anlamına gelmektedir. İmparatorluğun savunulmasını paylaşılan ortak moral değerler ekseninde görmeyen Disraeli kıtada, tek bir gücün egemenliğinin engellenmesi anlamına gelen güç dengesi anlayışını, 1864 yılında bir konuşmasında belirttiği üzere bir başka önemli temel prensip olarak görmüştür.¹⁶² 1871 yılında Alman Birliği

¹⁵⁷ *Speech of the Right...*, s.26.

¹⁵⁸ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.131, cc.1157-1558.(21 March 1854).

¹⁵⁹ Sichel, *a.g.e.*, s.228.

¹⁶⁰ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.131, cc.1158.(21 March 1854).

¹⁶¹ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.132, cc.291.(31 March 1854).

¹⁶² Sichel, *a.g.e.*, s.234.

Savaşları'nın sonucuna yönelik görüşleri güç dengesi sistemi ve genel olarak dış politikaya bakışı açısından bize önemli ipuçları vermektedir;

Bu savaş, Avusturya ve Prusya arasında olan ya da birkaç yıl önce Fransa'nın katıldığı İtalyan Savaşı ya da Kırım Savaşı gibi sıradan bir savaş değil. Bu savaş, Alman Devrimi'ni temsil ediyor, geçen yüzyılda meydana gelen Fransız Devrimi'nden daha büyük bir politik olay, daha büyük ya da aynı öneme sahip sosyal bir olay demiyorum. Yeni bir dünya ile karşı karşıyasınız ve yeni bir nüfuz. Avrupa'da gerçekten ne oldu? Güç dengesi tamamen alt üst oldu ve bundan en fazla zarar görecektir olan ülke İngiltere'dir.¹⁶³

Disraeli açısından gerekli görülen güç dengesi sisteminin uygulanması, yeni ortaya çıkan "icat edilmiş" milliyetçilik fikirlerine sempati duyulmaması ile örtüşüyordu. 1848 devrimleri sonrası Viyana'yı terk etmek zorunda kalan Metternich ile yaptığı görüşmeler bu çerçevede değerlendirilebilir.¹⁶⁴ Disraeli'nin tersine Gladstone ise moral değerlerin ortak bir savunma ve karşı koyma mekanizması oluşturduğu bir Avrupa Uyumu etrafında birleşmiş Hristiyan değerlerin temellendirdiği bir yaklaşımı kendisine çıkış noktası olarak almaktaydı. Çatışan fikirler ise iki liderden önce ve sonra da tartışılan bir çıkmazdı; insani duygular mı harekete neden olmalı yoksa yapılan kar zarar hesabı mı müdahaleyi haklı çıkarmalıydı?. Verilen cevaplar ise inceleneceği üzere oldukça farklıydı.

Kırım Savaşı esnasında gördüğümüz eleştiriler, Rusya'nın engellenmesi gereksinimini sorgulamaya yönelik olarak değil savaşın çıkmasına sebep olan tutarsızlıklar ve uygulamaya konulan savaş idaresinin yanlışlıklarına yönelik muhalefet olarak görülmelidir. Diğer bir ifade ile Disraeli amaç için yöntemin yanlışlığını, böyle bir savaş tehlikesinin ortaya çıkmadan engellenebileceğini savunmaktaydı. Bu ise kararlı ve bölünmemiş bir kabine iktidarda olduğu sürece sağlanabilirdi. Ancak, İngiltere'nin içinde bulunduğu durum ise tam tersiydi. Lambalı Leydi olarak bilinen Florence Nightingale'in hizmetlerini sunduğu müttefik askerleri, savaş sırasında yeterli hazırlığın olmaması nedeniyle oldukça zor duruma düşerken yetersiz savaş hazırlıkları ve müttefik kuvvetlerinin ağır kayıplara uğraması İngiliz kamuoyunda tepkiye yol açmıştır. Disraeli de bu çerçevede bir "fiyasko" ile karşı karşıya kalılabileceğinden söz eder.¹⁶⁵ Disraeli'nin muhalefet sözcüsü olarak gündeme getirdiği çıkarımlar bir kabine üyesi tarafından da paylaşılmıştır. Dışişleri bakanı olarak görev yapan John Russell, 26 Ocak

¹⁶³ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.204, cc.82.(09 February 1871).

¹⁶⁴ 30 Mayıs 1848 tarihli mektup için bkz. *Lord Beaconsfield's Correspondence...*, s.215.

¹⁶⁵ *Benjamin Disraeli Letters: 1852-1856* v.6, University of Toronto Press, Toronto, 1997, s.353.

1855 tarihli istifa konuşmasında, ordunun Sivastapol önlerindeki “inkar edilemeyecek kadar kötü durumu” yanı sıra Dük Newcastle Henry Pelham-Clinton’ın 1852 yılında Savaş Bakanlığı’na atanmasını onaylamamış olduğunu dile getirmiştir.¹⁶⁶ Hükümetin, 29 Ocak 1855 günü John Arthur Roebuck tarafından ordunun durumunu incelemek üzere verilen önerenin tartışmaları sonrası istifasını sunması üzerine Kraliçe, Derby’ye hükümet kurma görevini vermiş olmasına rağmen Derby, Palmerston’dan beklediği desteği, Gladstone ve Sidney Herbert’in Palmerston ile birlikte yeni hükümetin kurulmasında yer almayı reddetmesi sonucu elde edemeyince hükümet kurulamadı. Yeni kabine, Palmerston liderliğindeki koalisyon tarafından oluşturuldu. 1856 yılında imzalanan barış antlaşması sonucu Kırım Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte, Doğu Sorunu bir süreliğine siyasi tartışmaların merkezi olmaktan çıktı.

1858 yılında Palmerston kabinesinin istifası üzerine hükümeti kurmak ile görevlendirilen Derby kabinesinde Disraeli, 1852 yılında olduğu gibi maliye bakanı olarak görev almıştır. Disraeli, hükümetin oluşum aşamasında Gladstone’a yazdığı mektubunda kabinede görev almasını ve muhafazakarlara katılmasını teklif etmiştir. Disraeli Gladstone’a sıcak bir şekilde karşılanacağını temin ediyordu çünkü “bütün üyeler Gladstone’un hayranıydı.”¹⁶⁷ Mektupta gördüğümüz üzere Gladstone hala muhafazakarlar tarafından kazanılması gereken bir politikacı olarak değerlendirilmekteydi. Teklifi reddetmiş olmasına karşın Gladstone İyon Adaları’na, bölge halkının İngiltere ile olan bağlarını korumakla görevli olağanüstü temsilci olarak gitmeyi kabul etmiştir. Derby liderliğinde kurulan Muhafazakar hükümetin gündemindeki önemli maddelerden bir tanesi, Hindistan’da meydana gelen 1857 ayaklanmasının etkilerini azaltarak İngiliz hakimiyetini ülkede tekrar sağlamak olurken bir diğer hedef, bir reform paketi ile seçmen sayısını artırarak nüfusun önemli bir kesimini seçim sistemine dahil etmek olmuştur. XIX. yüzyılda, İngiltere’de seçim ve temsil hakkının nüfusun büyük kesimlerine verilmesine yönelik talepler 1832 reformu ile sona ermemiştir. Bunda, 1832 reformunun seçmen sayısında getirdiği artışa rağmen nüfusun önemli bir kesiminin oy hakkına sahip olamaması etkili olmuştur. Disraeli, hazırladığı önerge ile il ve ilçelerdeki seçmenlerin oy verme alt tabanlarını yıllık kira tutarı olarak 10 poundda eşitlemeyi teklif etmiş ve 200,000 yeni seçmenin oy hakkına

¹⁶⁶ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.136, cc.961.(26 January 1855).

¹⁶⁷ *Benjamin Disraeli Letters: 1857-1859* v.7, University of Toronto Press, Toronto, 2004, s.192-194.

sahip olacağını öngörmüştür.¹⁶⁸ Tasarının parlamentoda yapılan oylama sonucu reddedilmesi üzerine, Derby parlamentoyu feshetmiş ve İngiltere seçime gitmiştir. Seçim sonuçlarına göre Muhafazakar Parti ancak azınlık hükümeti kurabiliyordu. İtalyan Bağımsızlık Savaşı ile ilgili yazışmaların bulunduğu Mavi Kitap'ın parlamentoya sunulmaması nedeniyle, liberal politikacı Lord Hartington tarafından gündeme getirilen güven oylamasını kaybeden hükümet kısa süre sonra düşmüştür. Disraeli'nin yer aldığı ikinci hükümet 16 ay iktidarda kalabilmiştir.

1866 yılında tekrar iktidara gelen Muhafazakar Parti'nin 1867 yılında Reform Bill'i yasalaştırması ile Disraeli politik kariyerinin en önemli başarılarından bir tanesine imza atmıştır. Kraliçe Victoria, 5 Şubat 1866 tarihinde parlamento açılış konuşmasında şehirler ve ilçelerde yapılan parlamento seçimlerine yönelik “özgür müesseselerin güçlendirilmesi ve kamunun refahının artırılmasını sağlamak için seçim kanununda yapılması düşünülen değişikliklerden” bahsetmiştir.¹⁶⁹ Liberal hükümette maliye bakanı olarak görev yapan Gladstone bu amaç doğrultusunda bir reform tasarısı hazırlamıştır. Ancak sekiz gün boyunca süren tartışmalar sonrası tasarının reddedilmesi üzerine John Russel hükümeti istifasını sundu. Tasarının kabul edilmemesine yol açan gelişmelerden bir tanesi, Adullamitler¹⁷⁰ olarak adlandırılan Robert Lowe ve Lord Echo önderliğindeki liberallerin aleyhte oy vermeleri olmuştur. Reform paketinin kabul edilmemesi hükümet değişikliğine neden olurken aynı zamanda Liberal Parti için de önemli bir değişiklik anlamına gelmekteydi; Russell istifa etmiş, partinin yeni lideri Gladstone olmuştur. Muhafazakar Parti tarafından kurulan yeni hükümette Disraeli, maliye bakanı olarak Gladstone'un halefi olmuştur. Disraeli ve partisinin çözmesi gereken en önemli mesele reform taleplerine verilecek olan cevaplardı. Çünkü reform talebi, Liberal hükümetin düşmesi ile sona ermemiş, Hyde Park ve Trafalgar Meydanı'nda gösteriler yapılmıştır. Hem bu taleplere cevap vermek hem de Liberal Parti'nin elinden önemli bir kozu almak isteyen Disraeli, 18 Mart 1867 tarihinde Avam Kamarası'na “Parliamentary Reform-Representation Of The People Bill” ismini taşıyan yeni bir reform paketi sunmuştur. Tasarı seçmen sayısını iki katına çıkarmayı hedeflemekteydi. Hindistan Bakanı

¹⁶⁸ Gorst, *a.g.e.*, s.71.

¹⁶⁹ F. Sidney Ensor (haz.), *The Queen's Speeches in Parliament*, W. H. Allen and Co., London, 1882, s.214.

¹⁷⁰ Davut peygamberin sığındığı Adullam mağarasına yapılan bir gönderme olarak düşünülebilir. Bkz. 1.Samuel 22. *Kitabı Mukaddes-Tevrat, Zebur ve İncil*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1969.

Salisbury, Savaş Bakanı General Peel ve Koloniler Bakanı Lord Carnarvon tasarının fazla ileri gittiğini düşünerek kabineden istifa etmiş olsalar da reform paketi, parti lideri Derby ile Disraeli'nin çabaları sonrası 15 Temmuz günü, üçüncü kez yapılan görüşmelerden sonra parlamentoda kabul edilmiştir.¹⁷¹ Yasa ilçelerdeki tüm erkek ev sahiplerine oy hakkı tanıyor, kiracılar için ise yıllık en az on pound ödeme şartı aranıyordu. Bu şartları taşıyan nüfusun bir milyondan fazla kesiminin oy hakkına kavuşması ile toplam seçmen sayısı 1,36 milyondan 2,48 milyona çıkmıştır.¹⁷² Bu gelişmeler sonrası Disraeli liberallerin elinden büyük bir zaferi çalmış gözüküyordu ancak parti lideri Derby, yeni yasaya yönelik endişelerini “karanlığa atılmış bir adım” sözleri ile dile getirmiştir.¹⁷³ Bunun nedeni ise yeni seçmenlere yönelik duyduğu kuşkuuydu.

2.2.2. Başbakanlık ve İktidardan Düşüş

Derby, 1868 yılı Şubat ayında gut hastalığı nedeniyle doktorlardan aldığı uyarılar sonucu parti liderliğinden dolayısıyla başbakanlıktan istifa etmiş ve Kraliçe'ye Disraeli'yi görevlendirmesi tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁷⁴ Kraliçe, Disraeli'yi görevlendirmiş ve Disraeli, Wight Adası'ndaki kraliyet evine giderek Kraliçe Victoria'nın elini “içten bir bağlılık” ile öperek resmi işlemi tamamlamış oluyordu. Kendi deyimi ile “yağlı direğin tepesine tırmandığında” Disraeli 63 yaşındaydı.¹⁷⁵ Disraeli'nin başbakan olarak atanması önde gelen siyasetçiler tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Reform tasarısı nedeniyle kabineden istifa eden Salisbury, Disraeli'yi “dürüst olmayan ilkesiz bir maceracı” olarak nitelerken eski başbakanlardan Palmerston'un eşi “bir Yahudi'nin başbakanımız olmasından son derece utanç” duyuyordu.¹⁷⁶ Disraeli'nin partisinin lideri ve İngiltere'nin başbakanı olmasının

¹⁷¹ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.188, cc.1526-614.(15 July 1867).

¹⁷² Daren Acemoğlu, James A. Robinson, *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Cambridge University Press, New York, 2006, s.3.

¹⁷³ *Punch or the London Charivari*, 3 Ağustos 1867.

¹⁷⁴ Blake, *a.g.e.*, s.485-486.

¹⁷⁵ Elizabeth M. Knowles, *The Oxford Dictionary of Quotations*, Oxford University Press, New York, 1999, s.271.

¹⁷⁶ Green, *a.g.e.*, s.331.

değerlendirmesini tam olarak yapabilmek için diğer XIX. yüzyıl Muhafazakar Parti liderlerinin aileleri ve toplumsal tabakalarını göz önünde tutmak yeterli olacaktır. 1834-46 yılları arasında Muhafazakar Parti'nin liderliğini yürüten Robert Peel, tekstil zengini bir aileden gelirken Peel'den sonra parti lideri olan Derby'nin kuşaktan kuşağa aktarılan soyluluk unvanına sahip ailesi Stanleyler, İngiltere'nin en zengin birkaç ailesinden biri olarak kabul ediliyordu. Bu bilgiler ışığında Kraliçe Victoria'nın "halktan gelen"¹⁷⁷ bir adam olarak gördüğü Disraeli'nin böyle bir konuma gelmiş olması oldukça şaşırtıcı olmaktadır.

Reform paketinin geçmesinden sonra yapılan ilk seçim Disraeli için başarısızlık ile sonuçlanmıştır. Seçimlere İrlanda Anglikan Kilisesi'nin kaldırılması tartışmaları damga vurmuştur. Parlamentonun dağılmasından önce Avam Kamarası'nda yapılan konuşmaların çerçevesi de bu noktada çizilmiştir.¹⁷⁸ Liberal Parti lideri Gladstone'un ana teması Katolik çoğunluğun yaşadığı bir ülke olan İrlanda'da halkın kilise için vergi vermek zorunda olmasının kabul edilemeyeceği düşüncesi idi. Bu nedenle, İrlanda'da meydana gelen huzursuzlukların son bulması için Anglikan Kilisesi kaldırılmalıydı.¹⁷⁹ Disraeli için ise böyle bir yaklaşım imparatorluğun düşmesi ile benzeşiyordu. Gladstone liderliğindeki Liberal Parti, muhafazakarların 271 sandalyesine karşılık 387 sandalye ile seçimden galip çıkmıştır. Disraeli seçim sonuçları sonrası yeni parlamentonun toplanmasını beklemeden istifa etmiştir. İstifa sonrası Disraeli, Kraliçe tarafından kendisine verilmek istenen soyluluk unvanını reddetmiş ancak eşi Mary Anne Beaconsfield Viskontesi unvanını almıştır.

Disraeli'nin iktidarı tekrar devralması 1874 yılında gerçekleşecektir. Bu ara dönemde, en büyük kaybı kuşkusuz 1872 yılında vefat eden eşi olmuştur. Çocuğu olmayan Disraeli üzerinde ölüm yıkıcı bir etki yaratmış artık yalnız kalmıştır. Eşinin ölümü hayatında o kadar derin bir etki yaratmıştır ki bu tarihten itibaren mektuplarını, eşinin ölümünden duyduğu acıyı ifade etmek için siyah desenli kağıtlara yazmıştır. Siyaset arenasında ise 1868 seçimini takip eden birkaç yıl Disraeli'nin aktif rol oynadığı bir dönem değildir. Disraeli, roman yazacak kadar boş vakit bulabilmiştir. Muhalefet

¹⁷⁷ Kraliçe Victoria'dan kızı Prusya taht prensesi Mary Louisa'ya gönderilen mektup için bkz. Blake, *a.g.e.*, s.487.

¹⁷⁸ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.190, cc.1729.(16 March 1868).

¹⁷⁹ Gladstone, 1869 yılında kabul edilen "the Disestablishment of the Irish Church" yasası ile bunu sağlamıştır.

yıllarında Avrupa’da meydana gelen en önemli değişiklik Fransa’yı yenilgiye uğratan Prusya’nın, Alman İmparatorluğu’nu kurması ve yeni bir güç dağılımı oluşturmasıydı. Disraeli’nin İngiltere’nin savaş sırasındaki tutumuyla birlikte, Rusya’nın Karadeniz’de gemi bulundurmasını yasaklayan Paris Antlaşması’nın ilgili maddesinin 1871’de iptaline ve genel olarak dış politikaya eleştirilerini ifade ettiği 1872 yılındaki Crystal Place konuşması bu çerçevede önemlidir. İngiltere’nin dünya ölçeğinde saygınlığının azaldığına dikkati çeken Disraeli, “uyuşturucu etkisi altında gibi davranan Majesteleri Hükümeti bakanlarını” suçluyordu.¹⁸⁰

1873 yılında, Gladstone hükümetinin İrlanda Üniversitesi tartışmaları sonrası istifasını sunmuş olmasına rağmen Disraeli iktidarı devralmayı kabul etmemiştir. Liberal hükümetin devam eden süreçte daha da yıpranacağını ve muhafazakarların bu durumdan gelecek seçimde büyük avantajlar sağlayacağını düşünmesi buna yol açmıştır. Devam eden süreçte daha da yıpranan Liberal hükümet gizli oy uygulamasının ilk kez kullanıldığı 1874 yılı seçiminde iktidarı kaybetmiştir.¹⁸¹ Avam Kamarası’nda Muhafazakar Parti 350 üye ile temsil hakkını elde ederken Liberal Parti 242 üye ve Isaac Butt liderliğindeki Home Rule Partisi¹⁸² 60 üye kazanmıştır. Muhafazakar Parti böylelikle “Pitt döneminden beri elde edilen en güçlü hükümeti” kurmayı başarmıştır.¹⁸³ Seçim Gladstone’un başbakanlık kariyerinin son bulması yanı sıra Liberal Parti’nin liderliğinden ayrılması anlamına da gelmekteydi.

Disraeli’nin iktidarda çizdiği figür, detaylara boğulan bir başbakan olarak görev yapmak değil genel çizgileri belirlemek ve bunların takipçisi olmak olmuştur. Bu rol 1874-80 yıllarını kapsayan ikinci başbakanlık döneminde, devlet adamının en önemli görevi ve yeteneklerinin testi olarak değerlendirdiği dış politika merkez olmak üzere görülebilir.¹⁸⁴ Anglikan Kilisesi’nde ritüellerin yapılmasına karşı bir tasarı olan *The Public Worship Regulation Bill*, sağlık sorunlarına çözüm getirmeyi hedefleyen *Public Health Act*, kiracı çiftçilerin sözleşmeleri bitmeden topraklarından çıkarılamayacağını

¹⁸⁰ *Speech of the Right Hon. B. Disraeli...*, s.25-27.

¹⁸¹ Çartistlerin taleplerinden biri olan gizli oy uygulaması 1872 yılında yasalaştırılmıştır.

¹⁸² Partinin adı, İrlanda’nın öz yönetim hakkı kazanması için yapılan mücadele nedeniyle “Home Rule” olarak kullanılmıştır.

¹⁸³ 12 Şubat 1874 tarihli Leydi Bradford’a yazılan mektup için bkz. Zetland, *The Letters of Disraeli to Lady Chesterfield and Lady Bradford* Volume One 1873 to 1875, D. Appleton and Company, New York, 1929, s.60.

¹⁸⁴ Blake, *a.g.e.*, s.570.

teminat altına alan *The Agricultural Holdings Act* başta olmak üzere başbakanlığının ilk yılları iç politikada çeşitli reform yasalarını hazırlamak ile geçmiştir. Tüm bu reform tasarılarına karşın Disraeli'nin ikinci başbakanlığının anlamı imparatorluğun karşılaştığı sorunlara çözüm bulmak olmuştur. Disraeli, 1874 yılında iktidara geldiğinde kıtadaki güç dengesi son birkaç yılda önemli değişikliklere uğramıştır. Avusturya, Prusya yenilgisi sonrası Macaristan ile birleşerek (Ausgleich) ikili bir monarşi yapılanması oluşturmuştur. Rusya ise Alman-Fransız Savaşı sonrası Paris Antlaşması'nın Rusya'nın Karadeniz'e inmesini yasaklayan maddesini revize etmiştir. Kıtada meydana gelen en önemli gelişme kuşkusuz yüzyıllar boyunca iç birlikten uzak olan Almanya'nın Prusya krallığı etrafında birleşmesi ve Fransa'nın bir süreliğine eski gücünden uzaklaşması olmuştur. Almanya'nın Avrupa'da üstün duruma gelmesi, elde edilen durumun ittifaklar sistemi ile korunmaya çalışılması İngiltere'nin hareket kabiliyetini azaltmıştır. Dolayısıyla, 1870-71 Fransız-Alman Savaşı, Paris Antlaşması'nın Karadeniz ile ilgili maddesinin iptali ve Amerikan İç Savaşı (1861-65) sırasında İngiliz yapımı bir gemi olan Alabama'nın Birlik hükümetine verdiği zararlardan dolayı İngiltere'nin Amerika'ya 3,5 milyon pound ödemesi, Disraeli tarafından İngiliz prestijinin altüst edilmesi olarak görülüyordu.¹⁸⁵ Disraeli'ye göre İngiltere, olaylara müdahale etmemiş ve oldu bittiler ile karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle, tersine bir hareket ile azalan İngiliz prestij ve gücü kıtada tekrar hissettirilmeliydi. Disraeli için bu gelişmelerin sonuçlarından bir tanesi, Üç İmparatorlar Ligi'nin oluşumu olmuştur. Üç İmparatorlar Ligi, İngiltere'nin tekrar aktif siyasete dönmesi ile parçalanacaktı çünkü Disraeli, ittifak sisteminin oluşumunu İngiltere'nin müdahil olmayışı ile açıklıyordu.¹⁸⁶ Kraliçe Victoria'nın, 1875'te Süveyş Kanalı hisselerinin satın alınmasını Bismarck'a indirilmiş bir darbe olarak görmesi bu çerçevede dikkate değer.¹⁸⁷

Süveyş Kanalı'nın mimarı Ferdinand de Lesseps'in bir konuşmasında belirttiği üzere, 1869'da açılan kanaldan en fazla yararlanan ülke İngiltere olmuştur.¹⁸⁸ 1874 yılında, kanalı kullanan 1264 geminin taşıdığı toplam yükün 1,797,000 tonluk kısmı İngiliz

¹⁸⁵ Bu genel görüşün değerlendirmesi için bkz. F.R. Bridge, Roger Bullen, *The Great Powers and The European States System 1814-1914*, Pearson Longman, Harlow, 2005, s.198.

¹⁸⁶ Shannon, *The Crisis of Imperialism 1865-1915*, Paladin, St Albans, 1976, s.120.

¹⁸⁷ Monypenny, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield* Vol V, Macmillan and Co., New York, 1920, s.450.

¹⁸⁸ Ferdinand de Lesseps, *The History of the Suez Canal A Personal Narrative*, William Blackwood and Sons, London, 1876, s.10.

ticaretine aittir. Fransa, 222,000 ton, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise 84,000 tonluk bir geçişi kanaldan sağlamıştır. İngiltere'nin 1,797,000 tonluk geçişine karşılık diğer devletlerin toplam tonajı 599,000 olarak görülmektedir.¹⁸⁹ Bu nedenle, kanalın bugün de mümkün kıldığı Akdeniz-Kızıldeniz-Hint Okyanusu bağlantısının durmasından/durdurulmasından en fazla kayba uğrayacak ülke İngiltere'dir. Disraeli'nin 1875 yılında harekete geçmesinin nedeni böyle bir durumun meydana gelmesini engelleme ve kanalda söz sahibi olma düşüncesinde aranmalıdır. Disraeli, hisse alımı yoluyla kanalın yönetiminde İngiltere'nin de pay sahibi olmasını sağlamak adına 1874 yılında girişimde bulunmuş ancak Natty de Rothschild'ın Paris'te yaptığı görüşmelerden olumlu sonuç elde edilememiştir.¹⁹⁰ Hidiv İsmail Paşa'nın iflas durumu ile karşı karşıya kalması sonucu, kendisine ait 176,602 kanal hissesini satışa çıkarması üzerine Disraeli inisiyatifi ele alarak müdahalede bulunmuştur.¹⁹¹ Kabine üyelerinin tamamı bu fikri kabul etmemiş olsa da Disraeli görüşmeleri başlatmıştır. Ancak parlamentonun tatilde olması, başbakanın hazineden alınacak kaynak ile hisseleri hükümet adına satın almasını olanaksız kılıyordu. Bu gerçeği göz önünde bulunduran Disraeli, özel sekreteri Montagu Corry aracılığıyla Rothschild ailesinden 100,000 pound faiz ile 4,000,000 pound borç almıştır. “Nefes alacak kadar kısa bir zamanda”¹⁹² İngiliz hükümeti teminat gösterilerek alınan 4,000,000 pound, 26 Kasım tarihinde Kahire'de bulunan İngiliz Konsoloslugu'na ulaşmış, İngiltere Süveyş Kanalı Şirketi'nde hisse sahibi sıfatıyla ticari güvenliği için önemli gördüğünü daha önceki bölümde tartıştığımız kanalda söz sahibi olmaya başlamıştır.

Parlamento açıldıktan sonra Avam Kamarası'nda, Süveyş Kanalı hisselerinin satın alınması ve Rotschild ailesine verilecek faiz konularında önemli tartışmalar yaşanmıştır. Hisselerinin satın alınmasını savunduğu konuşmasında Disraeli, Gladstone'un başbakan olmuş olması halinde İngiltere'nin hisseleri satın alamayacağına yönelik inancını dile getirdikten sonra hisse alımının iyi bir yatırım olmadığını dile getiren parlamento üyelerine şunları söylemiştir; “Hiçbir zaman hisselerin satın alınmasını mali

¹⁸⁹ Lesseps, *a.g.e.*, s.10-23.

¹⁹⁰ Seton-Watson, *Britain in Europe 1879-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1945, s.514.

¹⁹¹ Hidiv İsmail Paşa'nın 177,642 hissesinin olduğu düşünülmüş ancak daha sonra 176,602 hissenin olduğu anlaşılmıştır. Kahire'deki İngiliz konsülü Edward Stanton tarafından gönderilen İngiliz-Mısır Antlaşması'na dair yazı için bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, s.178-179.

¹⁹² Disraeli'den Kraliçe Victoria'ya gönderilen 18 Kasım 1875 tarihli mektup için bkz. Monypenny, *a.g.e.*, s.443.

bir yatırım olarak ya da ticari bir spekülasyon olarak tavsiye etmedim. Daima imparatorluğu güçlendireceğini hesapladığım siyasi bir eylem olarak gördüm.”¹⁹³ Kanaldan geçişler sonucu elde edilecek gelirin bir kısmını sahip olduğu hisse oranında elinde toplayacak olan İngiltere için hisse sahibi olmak, Disraeli’nin belirttiği gibi ticari bir yatırım olmaktan öte anlamlar taşımaktaydı. Bu ise İngiliz düşüncesinde hayati bir role sahip olan Hindistan yolunun güvenliğinin sağlanması olmuştur. Hindistan ile olan bağlantının kuvvetlendirilmesi adına 1876 yılında Kraliçe Victoria’ya “Hindistan İmparatoriçesi” unvanının verilmesi ve Galler Prensi Albert’in 1875-6 kışında Hindistan ziyareti yine aynı çerçevede İngiltere’nin Hindistan İmparatorluğu’na verdiği önemin bir başka ifadesi olarak düzenlenmiştir. İngiltere’nin 1875 yılında, Almanya’nın Fransa’ya yönelik *önleyici savaş* teşebbüsünde bulunması durumunda Rusya ile birlikte sessiz kalmayacağını belirtmesi bir diğer önemli dış politika gelişmesidir. 1870-71 savaşından beklenildiğinden daha hızlı toparlanan Fransa’nın güçlenmeden engellenmesi olarak ortaya çıkan önleyici savaş planının gerçekten var olup olmadığı hala tartışılan bir konu olsa da, önemli olan Disraeli’nin harekete geçmesi olmuştur. İngiltere, Otto von Bismarck’ın Disraeli ve Derby’ye gönderdiği mektubunda görüldüğü üzere “kita politikalarında tekrar”¹⁹⁴ aktif rol oynuyordu.

Ülke yönetiminde bu gelişmeler yaşanırken Disraeli’nin sağlık sorunları artış göstermiştir. İlk sayfalarda gördüğümüz üzere Disraeli gençlik yıllarında da önemli sağlık sorunları yaşamıştır. 1876 yılında ise gut, bronşit ve astım nedeniyle siyaseti bırakıp emekli olmayı düşünecek kadar sağlığı kötüye giderken mektupları sağlık sorunlarını içeren cümleler ile doludur.¹⁹⁵ Sağlık sorunlarına ek olarak Avam Kamarası’nın yoğun temposu da ihtiyar vücudu için ağır bir yük olmuştur. Doğu Sorunu’nun tekrar Avrupa diplomasisini meşgul ettiği bu dönemde, başbakanın emekliye ayrılmasının ülke üzerinde doğuracağı olumsuz sonuçları düşünen Kraliçe, iş yükünün azaltılmasının Disraeli’nin sağlığı üzerinde bir rahatlama olacağını düşünerek Disraeli’yi Lordlar Kamarası’na yükseltmiştir.¹⁹⁶ Avam Kamarası’nda son konuşmasını 11 Ağustos 1876 tarihinde yapan Disraeli, Beaconsfield Earl’ü ve Hughenden Viskont’u

¹⁹³ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.227, cc.652.(21 February 1876), Huretiwz, *a.g.e.*, s.180-185.

¹⁹⁴ Monypenny, *a.g.e.*, s.424.

¹⁹⁵ Zetland, *The Letters of Disraeli Volume Two*, s.55-136.

¹⁹⁶ Kraliçe Victoria’dan Disraeli’ye 5 Temmuz 1876 tarihli mektup için bkz. Monypenny, *a.g.e.*, s.491.

unvanlarının sahibi olarak Lordlar Kamarası'ndaki yerini almıştır.¹⁹⁷ Bu tarihten itibaren Muhafazakar Parti'nin Avam Kamarası liderliği Maliye Bakanı Strafford Northcote tarafından yürütülmüştür. Disraeli, Lordlar Kamarası'na geçişini, “öldüm ama Elysian topraklarında öldüm”¹⁹⁸ diyerek karşılarken Gladstone, Disraeli'nin Earl unvanı aldığını öğrendiğinde alaylı bir şekilde “kendini dük yaptırmamasını affetmeyeceğim” yorumunda bulunmuştur.¹⁹⁹

Royal Titles Act ve Süveyş Kanalı hisselerinin satın alınmasının arka planında yatan İngiltere-Hindistan bağlantısı ve bu bağlantı hattının korunması ilkesi Disraeli'nin ikinci başbakanlık döneminde önemli bir teste tabi tutulmuştur. Bunun nedeni, detayları ilerleyen bölümlerde tartışılacak olan 1875 yılında Hersek'te çıkan isyan ve 1877-78 Osmanlı-Rus harbi ile tekrar gündeme gelen Doğu Sorunu olmuştur. İsyanın bastırılmaması önemli sorunlar doğurmuş olmakla birlikte İngiliz kamuoyunda tartışmalara yol açan asıl neden Bulgar Ayaklanması (1876) akabinde İngiltere'ye ulaşan katliam haberleridir. Gazete haberleri büyük bir tepkiye yol açmış, emekliye ayrılmış olduğunu gördüğümüz Gladstone'un da bir parçası olduğu Bulgar Ajitasyonu olarak anılan kamuoyu tepkisi Disraeli hükümetini oldukça zor durumda bırakmıştır. Göstericilere göre; Hristiyanlar Osmanlı zulmünden kurtarılmalı, İngiltere Osmanlı yanlısı tutumundan vazgeçmeliydi. Hareketin hedefi bekleneceği üzere Osmanlı yanlısı olmakla suçlanan başbakan Disraeli olmuştur. Disraeli için ise önemli olan, eziyet gören Hristiyanlar ya da Osmanlı İmparatorluğu değil İngiltere'nin çıkarlarının zarar görmesini önlemek adına mevcut durumun korunmasıydı. Kamuoyu tepkisi ve kabinde meydana gelen kopuşlar Disraeli'nin elini güçleştirmiş olmakla birlikte Ayastefanos Antlaşması'nın (3 Mart 1878) imzalanması sonucu İngiltere, Avusturya-Macaristan ile birlikte harekete geçerek Rus kazanımlarını engellemeye çalışmış ve bunu büyük ölçüde başarmıştır. İngiltere için antlaşmanın bu denli önem taşıması İstanbul, Akdeniz ve İran güzergahının Rus yayılması tehlikesine karşı korunmasına yönelik çıkar hesabından kaynaklanmıştır. Berlin Kongresi'nde Disraeli ve Salisbury tarafından temsil edilen

¹⁹⁷ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.231, cc.1078-147.(11 August 1876), Beaconsfiled Buckinghamshire'da bulunan bir kasabanın ismidir. Disraeli'nin Lordlar Kamarası'na yükseltilmesi resmi gazete *The London Gazette*'de 18 Ağustos tarihinde duyurulmuştur.

¹⁹⁸ Elysium ya da Elysian Toprakları, Yunan mitolojisinde ayrıcalıklı kahramanların ölmeden önce geçtikleri ülkedir. Bkz. Thomas Bulfinch, *Klasik Yunan ve Roma Mitolojisi*, (Çev. Özgür Umut Hoşafçı), İnkılap Yayınları, İstanbul, 2012, s.232.

¹⁹⁹ Maurios, *Disraeli'nin Hayatı*, (Çev. İsmail Hakkı Alişan), Vakit Yayınları, İstanbul, 1935, s.310.

İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu Yarımadası'nda bulunan topraklarının korunmasına karşılık Kıbrıs Adası'nı "geçici süre" ile işgal etmiş ve Disraeli, yeni Dışişleri Bakanı Salisbury ile birlikte Berlin'den "onurlu bir barış" getirmiştir. Ancak bu başarısı 1880 yılındaki seçimlerde iktidarda kalmasını sağlayamamıştır.

1880 yılı Mart ayında yapılan seçimlerde Disraeli, bir soylu olması nedeniyle seçim konuşması yapamazken Gladstone, bir yazarın belirttiği üzere İngiltere'yi kitlelere dayalı seçim propagandasıyla tanıştırmıştır.²⁰⁰ Edinburg Midlothian seçim bölgesi parlamento adayı Gladstone, gittiği her yerde Disraeli hükümetini İngiltere'nin adını lekelemekle suçlamıştır.²⁰¹ Gladstone'un seçim kampanyası yanı sıra Berlin Kongresi'ni takip eden süreçte, emperyalist girişimlerde, Afganistan'da İngiliz kafilisinin öldürülmesi ve Güney Afrika'da Zulu Savaşı, Disraeli'nin Berlin kazançlarını yavaş yavaş gözden uzaklaştırmıştır. Zulu Savaşı'nda binin üzerinde İngiliz askerinin öldürülmesi hükümet üzerine olumsuz etkiler yaratırken ekonomide meydana gelen durağanlık Beaconsfield yönetiminin güç kaybetmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Genel seçimde Liberal Parti Avam Kamarası'nda 353 sandalye elde etmiştir. Bunun üzerine Disraeli hükümeti, yeni parlamentonun açılmasını beklemeden 15 Nisan günü istifa etmiştir. Disraeli'nin ikinci başbakanlığı sona ererken Gladstone Liberal Parti'nin lideri konumuna gelmiş ve başbakan olmuştur. Dük Arygll'e yazdığı üzere "Beaconsfieldizm İtalyan romanlarındaki muhteşem kalelerin kaybolmasını andıran bir şekilde" iktidardan düşüyordu.²⁰² Disraeli, 44 yıllık parlamento kariyerinin son konuşmasını hükümetin Kandahar'ı boşaltma kararına yönelik olarak 18 Mart 1881 tarihinde Lordlar Kamarası'nda yapmıştır.²⁰³ 19 Nisan 1881 sabahı, bir aydır hasta olan Disraeli 77 yaşında ölmüştür.²⁰⁴ Disraeli'nin ölümünden altı saat sonra yüz maskesi alınmış ve Westminster Abbey yerine eşinin yanına Hughenden Mezarlığı'na gömülmüştür. Kraliçe, "hiç bu kadar kibar ve kendini adamış bir başbakanım olmadı, İngiltere ve dünya için kaybı çok büyük"²⁰⁵ sözleri ile üzüntüsünü dile getirirken dönemin gelenekleri nedeniyle cenaze törenine katılamamıştır. Yeni başbakan

²⁰⁰ Hobsbawm, *a.g.e.*, s.102.

²⁰¹ Gladstone, *Political Speeches in Scotland November...*, s.77.

²⁰² Malcolm L. Pearce, Geoffrey Stewart, *British Political History, 1867-2001: Democracy and Decline*, Routledge, London, 1992, s.44, Hibbert, *a.g.e.*, s.116.

²⁰³ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.259, cc.1349-50.(18 March 1881).

²⁰⁴ *The Manchester Guardian*, 20 Nisan 1881.

²⁰⁵ Hibbert, *a.g.e.*, s.119.

Gladstone ise işlerinin yoğunluğunu göstererek cenaze töreninde yer almamış ancak, Avam Kamarası'nda Disraeli'nin ölümü üzerine yaptığı konuşmada parlamento tarihinin en göze çarpan kişilerinden biri olarak gördüğü Disraeli'nin gücünü, cesaretini, karakterini övmüştür.²⁰⁶

Bir değerlendirme yapmak gerekirse Disraeli'nin hayatını inceleyen bir çalışma için bir takım dezavantajlara rağmen, İngiltere'nin dünyayı yönettiği bir dönemde, Disraeli'nin başbakan olması büyük bir önem taşımaktadır. Muhalefette herhangi bir İngiliz liderden daha uzun süre kalmış olmasına rağmen hanesine yazılacak bir artı partisini bu uzun sürede bir arada tutmayı başarmış olmasıdır. Bir roman yazarı olarak başlayan kamu yaşamı başbakanlık yapmış bir parti lideri olarak son bulmuştur. Yahudi kökenleri, zengin bir aileden gelmemiş olması ve tüm hayatı boyunca üstesinden gelinmesi gereken sorunları oluştururken diğer devlet adamlarının ulaştıkları yere, onun ulaşması uzun bir süre gerektirmiştir. "Ben maceracı Disraeliyim"²⁰⁷ cümlesiyle açığa vurduğu üzere bir macerayı andıran hayatı, İngiltere'nin en önemli günlerinin şekillenmesine tanık olmuş, bizzat İngiltere'yi şekillendirmiştir.

---

²⁰⁶ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.261, cc.38-58.(09 May 1881).

²⁰⁷ Green, *a.g.e.*, s.317.

3. BÖLÜM

WILLIAM EWART GLADSTONE

3.1. DOĞUMU VE İLK YILLARI

William Ewart Gladstone'un hayatı neredeyse XIX. yüzyılın tamamını kapsamaktadır. 1809 yılında dünyaya gelen Gladstone, seksen dokuz yıl yaşamış, 1898 yılında ölmüştür. Bu süre zarfında dört kez başbakanlık görevini üstlenirken, Avam Kamarası'nda 1833'ten 1896'ya kadar altmış üç yıl süreyle görev yapmıştır. Gladstone'un kimi zaman "People's William" kimi zamanda, hayatının son yıllarına doğru "Grand Old Man" olarak anılması, İngiliz tarihindeki yeri yanı sıra, uzun süreli siyasi yaşamına işaret eder. Gladstone, 29 Aralık 1809'da bir sahil kenti olan Liverpool'da doğmuştur. "İskoç kanı"²⁰⁸ taşıyan ailesi, 1787 yılında dönemin önde gelen ticaret kentlerinden Liverpool'a göç etmiştir. Aile bu tarihten önce, Büyük Britanya'nın kuzey kısmı olan İskoçya'da yaşamaktaydı. Ailenin İskoç kökeninin bir yansıması eski İskoç dilinde şahin anlamına gelen Gled kelimesinden türetilen Gledstanes soyadında görülebilmektedir.²⁰⁹ Bununla birlikte Gledstanes soyadı, sırasıyla Gladstanes, Gladstones şeklinde kullanılmış, Liverpool'a göç sonrası çoğul eki "s" takısı kullanılmamaya başlanmıştır. Bu kullanım ise 1835 yılında resmîyet kazanmıştır.²¹⁰ Gladstone ailesi, Liverpool'a göç öncesi geçimini ticaretten sağlarken ticaret ilerleyen yıllarda da ailenin temel geçim kaynağı olarak kalmıştır. Bu durumda, Liverpool'un deniz ticaretine elverişli bir şehir olması önemli rol oynamıştır.

William Ewart Gladstone'un babası John Gladstone, tıpkı dedesi Thomas Gladstones gibi ticaret ile uğraşmış, mısır ve şeker başta olmak üzere çeşitli ürünlerin alım-satımını yapmıştır. John Gladstone'un ortağı olduğu şirket, Hindistan ve Çin ile ticaretin özel girişimcilere açılması sonrası bölge ile ticaret yapan ilk özel gemi Kingsmill'in

²⁰⁸ Gladstone, *Political Speeches in Scotland March...*, s.24.

²⁰⁹ Russell, *a.g.e.*, s.1.

²¹⁰ Shannon, *Gladstone 1809-1865 Vol One*, Hamish Hamilton, London, 1982, s.3.

ortaklarından biri olmuştur.²¹¹ Hindistan ticaretine ek olarak John Gladstone, Rus pazarlarıyla da iktisadi münasebetler kurmuştur. Bu ticari girişimlerin yanı sıra, Gladstone ailesinin 1803 yılından başlamak üzere, Batı Hint Adaları'ndan biri olan Demerara'da bir mülkü bulunmaktaydı.²¹² Ailenin gelir kaynaklarından bir tanesi de bu arazi olmuştur. Daha sonradır ki John Gladstone, “the West India Association of Merchants”ın başkanı konumuna gelmiştir. Bu bilgi bize, John Gladstone’un ticaret sahasındaki faaliyetlerinin boyutu hakkında ipucu verirken aile tüm bu ticari faaliyetler sonucu önemli miktarda kazanç sağlamıştır.

İki kez evlilik yapan John Gladstone’un ilk eşinden çocuğu olmamıştır. Eşinin ölümü üzerine ikinci evliliğini, Anne MacKenzie Robertson ile yapmış, bu evlilikten altı çocuğu olmuştur. William Ewart Gladstone, bu evliliğin beşinci çocuğu olarak 1809 yılında dünyaya gelmiştir. Gladstone ailesinin diğer çocukları; Thomas, John Neilson, Robertson, Helen Jane, Anne Gladstone’dur. Gladstone ailesinin önemli gelirlerinin olması²¹³ ailenin dünyaya gelen yeni üyeleri için önemli şanslar yaratırken aynı zamanda, kendilerine gerekli eğitim imkanının sağlanacağı anlamına da gelmekteydi. Bu gerçeğin bir ifadesi olarak William Ewart Gladstone, 1821 yılında Eton Koleji’ne kaydolmuştur.²¹⁴ Aynı dönemde ağabeyleri Robertson Gladstone ve Thomas Gladstone da Eton Koleji’nde eğitim görmekteydi. Gladstone, bugün de varlığını sürdüren kolejde Latince ve Yunanca eğitimi almıştır. Kolej yıllarında aktif bir öğrenci olarak karşımıza çıkan Gladstone, *The Eton Miscellany* ismini taşıyan okul gazetesinin editörlerinden biri olurken aynı zamanda, Eton Koleji tartışma topluluğu The Eton Society’ye katılmış ve devam eden süreçte toplantılarda aktif rol almıştır. Bu yıllara ait dikkati çeken bir diğer not Gladstone’un günlük tutmaya başlamasıdır. Gladstone, bu alışkanlığını ömrünün sonuna kadar sürdürmüştür.²¹⁵ Eğitimi 1827 yılında tamamlayan Gladstone, Aralık 1827 tarihinden itibaren bir süre özel eğitim görmüş ve bir sonraki adım olarak 1828

---

²¹¹ S. G. Checkland, “John Gladstone As Trader and Planter”, *The Economic History Review*, New Series, Vol.7, No.2 (1954), s.216.

²¹² Partridge, *a.g.e.*,s.16.

²¹³ John Gladstone, ticaretin yanı sıra politikada da aktif rol oynamış ve 1820-27 yılları arası parlamento üyeliği yapmıştır.

²¹⁴ Eton Koleji resmi internet sitesinde bulunan liste için bkz. <http://www.etoncollege.com/FamousOEs.aspx>.

²¹⁵ *The Gladstone Diaries* (edt.M.R.D. Foot, H.C.G. Matthew) 14 vols., The Clarendon Press, Oxford, 1968-1994.

yılından itibaren Oxford Christ College’da üç yıl sürecek olan eğitimine başlamıştır.²¹⁶ Gladstone, Oxford’daki eğitimi sırasında da Eton Koleji yıllarında olduğu gibi tartışma topluluklarında yer almış ve 1823 yılında kurulmuş olan Oxford tartışma topluluğunun başkanı olmuştur. Tartışma topluluklarında geçirilen zaman Gladstone’un bir hatip olarak ortaya çıkışında bir nevi hazırlık görevi görmüştür. Zaten devlet adamlığının belirgin özelliklerinden bir tanesi kitleleri etkileyebilen bir hatip olmasıydı.²¹⁷ Gladstone, Oxford’da geçirdiği süre boyunca oldukça başarılı bir grafik çizmiştir. Klasik diller üzerinde uzmanlaşmaya devam etmiş, Yunan ve Roma tarihi yanı sıra özellikle şair Homer ana çalışma konularını teşkil etmiştir.²¹⁸ 1831 yılında, hem klasik diller hem de matematik alanında elde edilen çifte birincilik dereceleri başarılı öğrencilik yıllarının birer teyidi olmuştur.

Gladstone’un başarılılarla geçen hayatının bu döneminde Hristiyanlığa dair fikirleri olgunlaşmaya başlamıştır. Gladstone için tanrının yolu, 1831 yılındaki mezuniyeti sonrası Anglikan Kilisesi’ne katılmayı düşünecek kadar önemli olmuştur. Gladstone’un kiliseye katılma tasavvurunun arkasında yatan temel neden Hristiyanlığa verilen değer ve ailesinin dini yaklaşımıdır. Gladstone ailesinde ise en önemli dini figür, Karaca’nın belirttiği gibi “Evanjelik Hristiyanlık öğretisine sıkı sıkıya bağlı bir kadın”²¹⁹ olan anne Gladstone olmuştur. Annesinin Gladstone üzerindeki etkisi ise çocukluğundan itibaren annesinin dini yaklaşım dairesi içerisinde yer almış olmasından kaynaklanmıştır. Anne Gladstone, kilise değerlerine oldukça bağlı bir kişi olarak hayatını sürdürmüş ve tanrıya yönelmeyi kendisine temel görev addetmiştir. Annesinin bu etkisi yanı sıra Gladstone, Eton Koleji ve Oxford’daki eğitimi sırasında inanç konusuna özel önem vermiştir. Bu yıllarda Gladstone, İncil okumalarını aksatmamış ve Oxford Movement olarak anılan, kilise değerlerine özel önem atfeden bir hareketin içerisinde yer almıştır.²²⁰ Bu çerçevede, Hristiyanlık Gladstone için salt bir inanç biçimi olmaktan öte günlük hayatta da yol gösterici bir aydınlığı ifade etmekteydi. Nitekim, siyasi gücün ve onun

²¹⁶ Partridge, *a.g.e.*, s.23.

²¹⁷ Bu durumun göze çarpan örneklerinden bir tanesi 1879 ve 1880 yıllarındaki Midlothian seçim kampanyasıdır.

²¹⁸ Hawarden Kalesi kütüphanesinde bulunan Homer büstü, yaşam boyu süren tutkusu Homer hakkında bir ipucu niteliğindedir. Büstün bir resmi ve Gladstone’un Homer çalışmalarının bir değerlendirmesi için bkz. David William Bebbington, “Gladstone and Homer” *Gladstone Centenary Essays* (edt.David William Bebbington, Roger Swift), Liverpool University Press, Liverpool, 2000, s.59.

²¹⁹ Karaca, *a.g.e.*, s.31.

²²⁰ Robert Eccleshall, Graham Walker (edt.), *Biographical Dictionary of British Prime Ministers*, Routledge, London, 1998, s.197.

getirdiklerinin, kilisenin iyiliği için gerekli olduğuna inanmasında görüldüğü gibi din siyasete bakışını da şekillendirmiştir.²²¹ Dinin etkisi, kaleme aldığı eserlerde görülmektedir; 1838 yılında yayınlanan *The State in its Relations with the Church*²²² başta olmak üzere birçok eser kaleme aldığı teoloji çalışmaları yine aynı bağlamda birer örnek olarak değerlendirilebilir. 1877 yılında, 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Kanun-i Esasi hakkında, “Ermenilerin, Yunanlıların ve Slavların, her şeyin üstünde Osmanlı olmalarının talep edilmesi bana göre bir insan tarafından bir insana yapılan en küstah harekettir” derken yine aynı çerçevede Hristiyan üstün grupların alt kavimler tarafından yönetilemeyeceği gerçeğini ifade ediyordu.²²³ Bu bilgiler ışığında, din tabanlı bir tanımlama Gladstone’un zihninde önemli bir unsur olarak yer etmiştir denebilir.

3.2. POLİTİK KARIYERİ

3.2.1. Bir Muhafazakar Olarak Gladstone

Oxford eğitimini tamamladıktan sonra Gladstone bir süre ne yapacağına karar verememiş gibi durmaktadır. Bunun temel sebebi yukarıda bahsedilen kiliseye katılma düşüncesinde görüldüğü üzere fikirlerinin oluşum aşamasında olmasıdır. Babası John Gladstone ile birçok kez bu konuda mektuplaşan Gladstone, babasından hukuk alanına yönelmesi tavsiyesini almıştır.²²⁴ Gladstone, mezun olduktan sonra kardeşi ile birlikte Şubat 1832 tarihinde Avrupa seyahatine çıkmıştır. Gladstone’un ilerleyen yıllarda da dikkati çekeceği üzere Avrupa seyahatleri oldukça fazladır. Bu yönüyle Gladstone, bir İngiliz olması yanı sıra bir Avrupalı olarak karşımıza çıkar. Gladstone’un seyahati, İngiltere’de seçim reformu tartışmalarının hat safhaya ulaştığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Whigler tarafından parlamentoya, seçmen sayısını artırmaya yönelik

²²¹ *The Gladstone Dairies* Vol III, The Clarendon Press, Oxford, 1974, s.53.

²²² Gladstone, *The State in its Relations with the Church*, John Murray, London, 1838.

²²³ Gladstone, “Aggression on Egypt and Freedom in the East”, *Gleanings of Past Years 1851-77* Vol IV, Charles Scribner’s Sons, New York, 1879, s.356.

²²⁴ Partridge, *a.g.e.*, s.29.

olarak bir reform paketi sunulmuş ve tasarı görüşmeler sonrası kabul edilmiştir.²²⁵ Gladstone ise Christ College’da yaptığı konuşmalarında reform paketini onaylamıyor ve “bu bir reform tasarısı değil bir devrim tasarısı”²²⁶ sözleri ile yaklaşımını ortaya koyuyordu. Bu noktada Gladstone reformu, “hükümet şeklini değiştirmeye ve sosyal yapılanmayı bozmaya hedeflenmiş” bir hareket olarak tasvir ederken asıl kaygısı, Avrupa’da meydana geldiği üzere devrim dalgasının İngiltere’ye zarar verebileceği düşüncesi olmuştur.²²⁷ Ancak reform paketi parlamentoda kabul edilmiş ve İngiltere, 500,000 yeni seçmenin ilk defa oy kullandığı 1832 seçimlerinde yeni bir hükümet seçmiştir. Seçimlerin bir Gladstone biyografisi için önemi Gladstone’un Newark seçim bölgesi adayı olarak genel seçime katılmış olmasında yatar.²²⁸ Gladstone, büyük bir ihtimalle babasının yönlendirmesiyle politikaya yönelmiş ve seçime bir muhafazakar olarak girmiştir. Babası John Gladstone’un, Tori Partisi’nden parlamento üyesi seçildiği ve Gladstone’un kendisinin, Oxford döneminden itibaren yapmış olduğu reform karşıtı konuşmaları göz önüne alındığında muhafazakar kanatta yer alması doğal gözükmektedir. Gladstone’un Newark bölgesinden aday olmasının nedeni ise eğitim yıllarından tanıdığı arkadaşı Lord Lincoln’un babası Dük Newcastle Henry Pelham-Clinton’un bu bölgeden aday olması için yapmış olduğu tekliftir.²²⁹ 1832 yılı kışında yapılan seçimler sonrası Gladstone, 882 oy alarak seçimleri birinci sırada tamamlamış ve Newark bölgesini parlamentoda temsil etme hakkı kazanmıştır.²³⁰ Dük unvanı ile İngiliz aristokrasi sınıfında önemli bir mevki sahibi birisinin hamiliğini üstlenmiş olması Gladstone için seçimleri daha kolay bir hale getirmiştir. Gördüğümüz üzere Gladstone, politik kariyerinin başlangıç aşamasında, Disraeli’nin aksine önemli bir politik nüfuzun desteğini yanında hissetmiştir. Bu politik destek ve babası John Gladstone’un 1818-1827 yılları arası parlamento üyeliği yaptığı hatırlandığında, Gladstone’un politik kariyerinin başlangıç evresinin uzun ve zor bir süreç olmayacağı kesin olmamakla beraber tahmin edilebilir bir durumdu.

²²⁵ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.11, cc.650-780.(22 March 1832).

²²⁶ Green, *a.g.e.*, s.354.

²²⁷ Russell, *a.g.e.*, s.21.

²²⁸ Günümüzde Newark’da, Gladstone’un adını taşıyan bir okul mevcuttur. Bunun yanı sıra, 2009’da, Gladstone’un 200. doğum yıl dönümünü kutlamak amacıyla birçok etkinlik düzenlenmiştir.

²²⁹ Louis James Block, “Bismarck and Gladstone”, *The Sewanee Review*, Vol. 20, No. 4 (Oct., 1912), s.412.

²³⁰ *The London Gazette*, 28 Aralık 1832.

Yeni parlamento 1833 yılı 29 Ocak günü toplanmış, Gladstone muhafazakarlar ile birlikte Avam Kamarası'nda yerini almıştır. Reform paketinin kabul edilmesi sonrası, İngiltere'nin gündemini, daha yerinde bir ifade ile parlamentonun gündemini, meşgul eden en önemli sorunlardan bir tanesi İngiliz kolonilerinde köleliğin kaldırılması tasarısı olmuştur. Hazırlanan tasarı, "Slavery Abolition Act", kölelerin hangi şartlar altında özgür olacaklarını saptayan maddelerden oluşmaktaydı.²³¹ Buna göre, tasarının kabul edilmesinden sonra doğanlar özgür olarak kabul edilecek ve tasarının kabul edileceği tarihte altı yaş ve altı tüm çocuklar özgür sayılacaktı. Diğer köleler ise bir süre daha özgürlükleri için sahiplerine belirli bir ödeme yapmak adına köle olarak çalışacaklardı. Tasarının uzun tartışmalara yol açmasının ana nedeni İngiliz kolonilerindeki üretimin genel olarak köle gücü ile sağlanıyor olmasıydı. Özellikle, İngiliz ticareti için önem arz eden Batı Hint Adaları'ndaki kolonilerde, tropik ürünler, şeker kamışı ve tütün gibi ürünlerin üretimi köle gücü ile sağlanıyordu. Ancak dönemin genel bir gerçeği olarak köle gücü kullanımı sadece İngiliz İmparatorluğu topraklarında var olan bir durum değildi. Bir örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin güney eyaletleri belirtilebilir.

Gladstone parlamentodaki ilk konuşmasını 17 Mayıs 1833 tarihinde bu tasarı çerçevesinde yapmıştır.²³² Ancak Gladstone'un kölelik konusuna yönelik fikirlerini açıkladığı ve tartışmalara doğrudan müdahil olduğu oturum, 3 Haziran 1833 tarihli Avam Kamarası görüşmeleridir.²³³ Plantasyon sahibi bir tüccarın oğlu olması tartışmalara katılımını kaçınılmaz kılmıştır. Çünkü, Avam Kamarası'nda sık sık babası John Gladstone'un Batı Hint Adaları'ndaki çiftliği "Vreeden's Hoop" gündeme getirilmiştir.²³⁴ Bu nedenle Gladstone'un konuşmasının esası, babasının Demerara mülküne yönelik ithamlara verdiği cevaplardan oluşmaktaydı. Gladstone, aile mülkü olan çiftlikteki kölelerin durumunun kötü olmadığını belirtmiş, köleliğin kaldırılması noktasında ise kölelerin önce belirli bir eğitim seviyesine getirilmeleri gerektiğini savunmuştur; "özgürleştirme tedrici olmalı ve bir hazırlık döneminden sonra, köleler özgürlüklerine kavuşmadan önce eğitilmelidirler, bunlar yapılmazsa özgürlük köleler

---

²³¹ "Ministerial Plan For The Abolition Of Slavery", *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.19, cc.1184-219.(24 July 1833).

²³² *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.17, cc.1345-46.(17 May 1833).

²³³ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.18, cc.330-337.(03 June 1833).

²³⁴ Viskont Howick'in 14 Mayıs 1833 tarihli Avam Kamarası konuşması için bkz. *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.17, cc.1251.(14 May 1833).

için nimet yerine lanete dönüşebilir.”²³⁵ Bu yaklaşım içerisinde bulunan Gladstone, insanın özgürlükten yararlanması ve onun getirdiklerinin farkına varabilmesi için belirli bir hazırlık ve eğitim döneminden geçmesi gerektiğini savunuyordu, bu nedenle özgürleşmenin adımlar halinde kurumsallaşması savunulmuştur. Kölelerin Avrupa dışı siyahiler olması böyle bir çıkarımı kolaylaştırıyordu. Ancak, Gladstone yine de köleliğin kaldırılmasına toptan karşı değildi, oylamaya katılmış ve evet oyu vermiştir.²³⁶ Gladstone böylece, en canlı tartışmaların yaşandığı bir dönemde ilk konuşmasını yapmış ve kendisini parlamentoda göstermiştir. Daha önce değinildiği üzere, Gladstone’un hitabet kabiliyeti, okul yıllarında bir parçası olduğu tartışma topluluklarında tedricen kendisini ortaya koymuş ve bu nedenle parlamentodan önce sıkı bir sınava tabi tutulmuştur.

Gladstone sıradan bir parlamento üyesi konumundan, hükümetin işleyişinde söz sahibi olacak bir üye konumuna parlamento üyesi seçilmesinden iki yıl sonra, 1834 yılında gelmiştir. Bu tarihte, Whiglerin hükümetten çekilmesi sonucu Kral IV. William, Aralık ayında hükümeti kurma görevini Dük Wellington ve Robert Peel liderliğindeki Muhafazakar Parti’ye vermiştir. Peel’in başbakan olarak görev aldığı yeni hükümette Gladstone, Maliye Bakan Yardımcılığı görevini üstlenmiştir.²³⁷ Gladstone’un aile geçmişi; babasının ve kardeşinin parlamento üyesi olması ve ailesinin önemli bir servete sahip olması bu noktada rol oynamıştır. Kuşkusuz kendi yetenekleri de önemli bir paya sahiptir. Başarılı bir eğitimin yanı sıra hitabet yeteneği ve kısa zamanda gösterdiği parlamentodaki aktif katılımı onu farklı bir noktaya taşımıştır. 29 Aralık 1834 günü, parlamento kral tarafından feshedilmiş ve seçimler sonucunda Peel kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir. Yeni hükümette Gladstone, Lord Aberdeen’in yardımcısı olarak Koloniler Bakanlığı Yardımcılığı görevine atanmıştır.²³⁸ Aberdeen’in Lordlar Kamarası’nda olması nedeniyle Gladstone, Avam Kamarası’nda Koloniler Bakanlığı sözcüsü olmuştur. Peel hükümetinin 8 Nisan 1835 tarihinde istifası üzerine hükümetteki ikinci görevi de kısa sürmüş olsa da, Gladstone’un genç yaşta kabinede görev almış olması geleceği açısından önemlidir. Aberdeen’in yardımcısı olarak görev yaptığı

²³⁵ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.18, cc.337-335.(03 June 1833).

²³⁶ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.20, cc.220-221.(31 July 1833).

²³⁷ *The London Gazette*, 26 Aralık, 1834.

²³⁸ David Williamson, *William Ewart Gladstone Statesman and Scholar*, G. M. Rose and Sons, Toronto, 1898, s.28.

sürede, Koloniler Bakanlığı'nın sözcüsü olarak politik çevrelerde adından söz etmiştir. Ne kadar kısa süreli olmuş olursa olsun bu gelişme, Gladstone'un politik kariyeri için önemli bir mihenk taşı niteliğindedir.

Gladstone'un bu evredeki siyasi düşüncesi, ilerleyen yıllarda görülecek olan liberal yaklaşımından oldukça uzaktır. Reform tasarısına karşı çıkışında görüldüğü üzere, İngiltere'nin var olan müesseselerinin ülke için önemine olan inancı göze çarpmaktadır. Bir diğer örnek ise, birinci başbakanlık döneminde (1868-1874) varlığına son vereceği İrlanda Anglikan Kilisesi'nin korunması için yapılan konuşmalarıdır.²³⁹ Gladstone'un bu dönemki tutumları gayet normaldir çünkü babası ve kardeşi birer muhafazakardır. Zaten bizzat kendisi de, parlamento yıllarından önce muhafazakar çizgide hareket etmiştir.

Gladstone açısından hükümette yer almadığı 1835-1841 dönemi, özel hayatında meydana gelen gelişmeler nedeniyle hareketli geçmiştir. En önemli değişiklik evliliği olmuştur. Gladstone, 1839 yılında gerçekleşen evliliği öncesi birkaç kez evlenmek için girişimde bulunmuş ancak herhangi bir sonuç elde edememiştir. Bu başarısız girişimlerden sonra 25 Temmuz 1839 tarihinde Catherine Glynne ile hayatını birleştirmiştir.²⁴⁰ Gladstone, Catherine Glynne ile 1838-39 kışında İtalya'da tanışmıştır. Ancak Gladstone'un Glynne ailesi ile olan tanışıklığı Catherine Glynne'nin kardeşi ile Oxford'da kurduğu arkadaşlık dönemine kadar uzanmaktadır. Evlilik Gladstone için içsel kazanım olması yanında, maddi kazanç anlamına da gelmekteydi. Catherine Glynne bir baronun kızıydı ve bu nedenle maddi durumu oldukça iyi olan ailenin bir üyesiyle yapılan evlilik Gladstone'a önemli getiriler sağlamıştır. Galler'de bulunan Hawarden malikanesinin Catherine Glynne'a çeyiz olarak verilmesi bu getirilerin en önemlisiydi.²⁴¹ Gladstone, burada "barış tapınağı" adını verdiği büyük bir kütüphane kurmuştur. Bolton'un verdiği rakamlara göre, birçok dilden kitabın bulunduğu kütüphanede yaklaşık olarak 15,000 kitap bulunmaktadır.²⁴² Gladstone, sadece iş yükünün az olduğu zamanlarda değil aynı zamanda, önemli gelişmelerin ve hararetli tartışmaların İngiltere'nin gündeminde olduğu dönemlerde de kitap okumayı

²³⁹ Richard B. Cook, *The Grand Old Man*, Publisher's Union, London, 1898, s.114.

²⁴⁰ Russell, *a.g.e.*, s.60.

²⁴¹ Karaca, *a.g.e.*, s.51. Bina, bugün de Gladstone ailesinin mülküdür.

²⁴² Bolton, *a.g.e.*, s.423.

sürdürmüştür. Doğu Sorunu tartışmalarının gündemden hiç düşmediği 1876-1880 yıllarını kapsayan günlük kayıtlarının gözden geçirilmesi, neredeyse eksiksiz olarak her gün okunan kitaplar hakkında bilgi verir.²⁴³ Bu yıllara ait bir diğer önemli gelişme, Gladstone'un kilise devlet ilişkisine yönelik fikirlerini ortaya koyduğu *The State in its Relations with the Church* adlı eserin kaleme alınmasıdır.²⁴⁴ 1838 yılında yazılan eser isminden anlaşılacağı üzere, kilise devlet ilişkisini incelemektedir. Gladstone, devletin tıpkı birey gibi tek bir inancı benimsemesi gerektiğini savunmuştur. Bunun sonucunda, tek bir dini olan devletin rolü ise tek dinin kilisesini korumak olarak saptanmıştır. Korunması gereken inanç bütünü diğer bir ifade ile kilise ise resmi İngiliz Anglikan Kilisesi'dir. Bu nedenle devlet diğer inanç gruplarına karşı bir sorumluluk altına girmemeliydi. Bu yönüyle Gladstone, din devlet ilişkisini kumaşın iki yüzü olarak görmektedir.

1835-1841 ara döneminde Gladstone, Çin limanlarının İngiliz gemilerine açılması anlamına gelen Afyon Savaşı'na²⁴⁵ karşı parlamentoda konuşmalar yapmıştır. Bu yıllara ait dikkati çeken en önemli çıkışı ve konuşması bu olmuştur. Gladstone, afyon ticaretini onaylamıyordu çünkü bu ticaret güç kullanımı yoluyla kabul ettirilmek istenen "haksız" bir savaştı. Savaş haklı ve ahlaki olmalıydı. Bu nedenle de İngiltere'nin hareketini, "daha önce duymadığım ve okumadığım derecede, kökeni itibariyle haksız ve devamıyla birlikte utanç getiren bir savaş" sözleriyle eleştirmiştir.²⁴⁶ Savaşı İngiltere kazanmış ve taleplerini Nanking Antlaşması (8 Ekim 1842) ile Çin'e kabul ettirmiştir.

1841 seçimlerinde muhafazakarların iktidarı devralması sonrası Gladstone, Peel kabinesinde Ticaret Bakan Yardımcılığı görevini üstlenmiş ancak yine hükümette doğrudan görev alamamıştır. Bu nedenle, hükümet kararlarında etkisi dolaylı olmuştur. Gladstone, 1834-35 yıllarının bir tekrarı olarak ilgili bakanlığın başı Earl Ripon'un Lordlar Kamarası'nda bulunması nedeniyle, bakanlığın Avam Kamarası sözcülüğünü üstlenmiştir. Ancak, Earl Ripon'un 1843 yılında bakanlık görevinden ayrılması üzerine

²⁴³ *The Gladstone Dairies* Vol IX, The Claderon Press, Oxford,1986, s.123-375.

²⁴⁴ Gladstone, *The State in...*, s.24-77.

²⁴⁵ İlki 1839-1842, ikincisi ise 1856-1860 yılları arasında gerçekleşen Afyon Savaşları sonucu Çin'de İngiliz egemenliği büyük ölçüde yerleşmiştir. Detaylı bilgi için bkz. W.Travis Hanes, Frank Sanello, *The Opium Wars: The Addiction of One Empire and the Corruption of Another*, Sourcebooks, London, 2004, Arthur Waley, *The Opium War Through Chinese Eyes*, Stanford University Press, California, 1958, Jack Beeching, *The Chinese Opium Wars*, Mariner Books, New York, 1958.

²⁴⁶ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.53, cc.818.(08 April 1840).

Gladstone ilgili bakanlığın başı olmuştur.²⁴⁷ Böylece 34 yaşında bakanlık koltuğuna oturmuştur. Bu başarı, sadece kendisi için değil ailesi için de önem arz etmektedir. Ne parlamento üyeliği yapan babası ne de kardeşi Thomas Gladstone böyle bir başarı elde edebilmiş değildir. Bakan olarak Gladstone, birkaç önemli tasarının hayata geçirilmesinde rol oynamıştır. Bunlardan ilki, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngiltere'nin büyük bir kısmına ulaşımı sağlayan demir yollarına ilişkin bir düzenleme olmuştur. "General Railway Bill" adını taşıyan tasarı, her tren yolu güzergahında en az bir trenin, fakir halk tarafından kullanılabilmesine imkan sağlamak adına, mil/ücret tarifesini mil başına bir peniden fazla olmamak üzere sabitlemiştir. Getirilen bir diğer değişiklik ise trenlerin her istasyonda durması ve saat başına hızlarının yirmi milden düşük olmaması olmuştur.²⁴⁸ Böylece Gladstone, toplumun fakir kesimlerinin de yeni ulaşım imkanlarından yararlanmasına olanak sağlamıştır. Bir diğer önemli tasarı 1843 tarihli "Coal Vendors Act" olmuştur. Bu tasarı ile iş bulma süreci düzenli bir sisteme oturtulmaya çalışılmıştır. Gladstone'un bakanlık görevi 28 Ocak 1845'teki istifası ile son bulmuştur. İstifaya yol açan neden ise Maynooth Krizi olarak adlandırılan süreçtir. Robert Peel'in Dublin'de Katolik rahiplerin eğitim aldığı bir okul olan Maynooth'a yapılan hükümet yardımını artırmayı tasarlaması, Katolik rahiplerin eğitildiği bir okula hükümet yardımının artırılması anlamına gelmekteydi.²⁴⁹ Dolayısıyla devlet, resmi kilise olan Anglikan Kilisesi'nden başka bir dini gruba daha maddi yardım sağlamış olacaktı. Gladstone ise tasarıya bu noktadan itibaren karşı çıkmıştır. Muhalefet etmesinin nedeni 1838 yılında yayınlanan kitabında ifade edilen; devletin görevinin Anglikan Kilisesi'ni desteklemek olarak saptanmasıdır. Bu nedenle Gladstone, tasarının oylanmasından önce bakanlık görevinden istifa etmiştir. İstifa sonrası dikkati çeken ise Gladstone'un, Peel'in tasarısını desteklediğini belirten konuşması ve tasarı lehine oy kullanması olmuştur.²⁵⁰ Bu nedenle, istifa farklı değerlendirmelere yol açmıştır. Karaca'nın verdiği bilgiye göre, Palmerston istifayı "daha önemli bir mevkiye gelebilmek için yapılan bir hareket" olarak görmüştür.²⁵¹ Gladstone'un kitabında yazdıkları ile ters düşmemek adına böyle bir tasarıyı yasalaştıran bir kabinede bulunmak

²⁴⁷ *The London Gazette*, 13 Haziran 1843.

²⁴⁸ Erich Eyck, B. Miall, *Gladstone*, Routledge, London, 1966, s.42.

²⁴⁹ Eric J. Evans, *Sir Robert Peel: Statesmanship, Power and Party*, Routledge, New York, 1991, s.66-69, G. I. T. Machin, "The Maynooth Grant, the Dissenters and Disestablishment, 1845-1847", *The English Historical Review*, Vol. 82, No. 322 (Jan., 1967), s.61-62.

²⁵⁰ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.79, cc.521-54.(11 April 1845).

²⁵¹ Karaca, *a.g.e.*, s.53.

istememesi makul bir açıklama olarak kabul edilebilir. İstifaya yol açan ana neden ne olursa olsun, Gladstone'un istifası uzun süre kabine dışında kalması anlamına gelmemiştir. Bu nedenle istifayı geçici bir durum olarak kabul etmek gerekir.

3.2.2. Liberal Parti'ye Geçiş ve Liberal Politika

Gladstone, istifasından sonra *Remarks upon Recent Commercial Legislation*²⁵² adını taşıyan bir yazı kaleme almıştır. Eser, ekonomi ve üretimin gelişmesini sağlamak adına gümrük resimlerini kaldırmayı savunmak üzere yazılmıştır. Bu eser ile birlikte Gladstone, serbest ticaret tartışmalarının gündemde olduğu bir dönemde düşüncesini ortaya koymuş oluyordu. Zaten ağabeyi Robertsen Gladstone, Liverpool'da, "Liverpool Financial Reform Association" adlı kuruluşun başkanı olarak görev yapmaktaydı. Bu bilgiler ışığında, Gladstone'un Derby'nin Peel kabinesindeki görevinden istifası sonrası Savaş ve Koloniler Bakanlığı görevine, serbest ticaret tartışmalarının gündemde olduğu bir dönemde atanmış olması şaşırtıcı değildir.²⁵³ Ancak bu atama Gladstone ile Dük Newcastle arasındaki ilişkinin gerginleşmesine yol açmıştır. Bunun nedeni ise Dük'ün korumacı politikadan yana olmasına karşın, Gladstone'un korumacı yasayı kaldırmayı planlayan bir hükümette önemli bir göreve gelmiş olmasıdır.²⁵⁴ Gladstone, 5 Ocak 1846 tarihinde Newark bölgesi seçmenlerine gönderdiği bildirisinde, "Savaş ve Koloniler Bakanı olarak hükümette görev aldığım için temsilciniz olmaya devam edemiyorum" cümlesiyle bu durumu ifade etmiştir.²⁵⁵

Derby'nin istifasının temel nedeni, Disraeli'nin hayat hikayesinin anlatıldığı ikinci bölümde görüldüğü üzere, Peel'in tahıl yasasını kaldırmayı planlamış olmasıdır. Ancak bu yönde talepler, Peel'in tasarısı ile gündeme gelmiş değildir. Napolyon Savaşları sonrası uygulamaya konulan tahıl yasalarına karşı bu yıllardan önce de gösteriler

---

²⁵² Gladstone, *Remarks upon Recent Commercial Legislation; Suggested by the Expository Statement of the Revenue From Customs, and Other Papers Lately Submitted to Parliament(1845)*, John Murray, London, 1845.

²⁵³ Kraliçe Victoria'nın 22 Ocak 1846 tarihli Avam Kamarası konuşmasında verilen hükümet listesi için bkz. Ensor, *a.g.e.*, s.55.

²⁵⁴ Morley, *a.g.e.*, s.287, Curry, *a.g.e.*, s.28, Green, *a.g.e.*, s.362.

²⁵⁵ Cook, *a.g.e.*, s.229-230.

yapılmış ve yasanın kaldırılması talep edilmiştir. Disraeli'nin "Manchester Okulu"²⁵⁶ olarak tanımladığı serbest ticaret düşüncesi, yasanın en ateşli karşıtı olarak ortaya çıkarken John Bright ve Richard Cobden tartışmalarda önde gelen iki kişi olarak kendilerini göstermiştir.²⁵⁷ Peel'i bir muhafazakar olarak böyle bir politika üretmeye iten başlıca neden serbest ticaret uygulamasını tahıl alanında da uygulamaya koyarak İrlanda'da meydana gelen kıtlığı kısa sürede halledeceğini düşünmüş olmasıdır. Tahıl ithalatının yüksek gümrük vergilerine tabi olması nedeniyle, iç tüketim büyük ölçüde yerel pazarlardan karşılanıyordu. Bunun sonucu ise ana besin maddeleri yüksek ücretten satılmaktaydı. Peel'in bu noktadaki çıkarımı şu olmuştur; eğer dış ticaretin üzerindeki yüksek vergiler azaltılırsa ülkeye dış pazarlardan tahıl ithal edilebilir ve İrlanda'da besin ihtiyacını karşılayan patates üretiminde meydana gelen kıtlık aşılabilirdi. Peel'in tasarısı, koruma yanlısı muhafazakar kanatta hoşnutsuzluğa yol açarken Disraeli bu grubun sözcüsü olmuştur. Serbest ticaretin kabulünden yana ağırlığını koyan Gladstone ise Peel ile birlikte hareket etmiştir. Bu noktada, önemli bir bakanlığın başında bulunuyor olması etkisini daha da artırmıştır. Ancak, yine de tasarının yasalaşması kolay olmamıştır. Peel, birkaç kez tahıl yasasının iptalini parlamentonun alt kanadı Avam Kamarası'na getirmiş fakat oylamalar sonrası tasarı kabul edilmemiştir. Tahıl yasalarını kaldırmayı hedefleyen tasarı, ancak 15 Mayıs 1846 tarihinde parlamentoda kabul edilmiştir.²⁵⁸ Disraeli, bir parçası olduğu muhafazakarların üçte ikisiyle birlikte tasarıya karşı oy kullanmıştır. Gladstone ise bu tarihte parlamento üyesi olmaması nedeniyle oy kullanamamış ancak kabine üyesi olarak tasarıyı desteklemiştir. Tasarının kabulü, Whigler ve Radikallerin desteği ile mümkün olduğundan bu desteğin çekilmesi hükümetin durumunu tehlikeye düşürmüştür. Peel'in İrlanda'daki karışıklıklara önlem olarak parlamentodan Haziran ayında, "Irish Coercion Bill" ismini taşıyan tasarıyı geçirmeye çalışması muhalefetin ortak hareketi sonucu hükümetin düşmesine yol açmıştır. Peel başbakanlıktan ayrılırken, bu istifa Muhafazakar Parti içinde bir bölünme doğurmuştur. Peel ile birlikte tahıl yasasının kaldırılmasını savunan destekçileri partiden ayrılmıştır. Destekçilerinden bir tanesi de eski Savaş ve Koloniler Bakanı William Ewart Gladstone olmuştur. Gladstone'un bakanlık görevi kısa süreli olmuş olsa da

²⁵⁶ T.S. Ashton, "The Origin of "The Manchester School", *The Manchester School*, Vol 1, Issue 2, (21 Apr 2008), s.22.

²⁵⁷ 1838 yılında "Anti-Corn Law League" bu iki kişinin liderliğinde kurulmuştur. Bkz. Henry W. Spiegel, *The Growth of Economic Thought*, Duke University Press, New York, 2002, s.360.

²⁵⁸ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.86, cc.616-727.(15 May 1846).

ailesi için bir kazanç, Peel'in istifa ederken John Gladstone'un baron unvanı almasını sağlamış olmasıdır.²⁵⁹

Gladstone, hükümetten ayrılırken Newark bölgesini kontrolü altına tutan Dük Newcastle'ın etkisi nedeniyle aynı bölgeden tekrar aday olmamış, bir süre meclis dışında kalmıştır. Tekrar parlamento üyesi seçilmesi ise 1847 yılında yapılan genel seçimler sonrası mümkün olmuştur. Gladstone, genel seçime üç yıl süreyle eğitim görmüş olduğu Oxford Üniversitesi aday olarak girmiş, iki yıl uzak kaldığı Avam Kamarası'na geri dönmüştür. Gladstone, seçimde 997 oy alarak ikinci sıradan parlamentoya girerken seçimlerden zaferle ayrılan parti John Russell yönetimindeki Whigler olmuştur.²⁶⁰ Gladstone, mecliste ne muhafazakarlara ne de liberallere katılmıştır. Bir anlamda Gladstone, özgür bir politikacı olarak görev yapmaktaydı. Ancak yine de en belirgin politikası serbest ticareti savunması olmuştur. Bu nedenle Whiglere daha yakın durmaktaydı.

Gladstone'un bu yıllara ait parlamento kariyerinde dış politikaya bakış açısını yakalamamıza imkan sağlayan önemli bir olay vuku bulmuştur. İngiliz vatandaşı bir Yahudi olan David Pacifico'nun 1847 yılında Yunanistan'da saldırıya uğraması ve mallarının yağmalanması olayları İngiltere-Yunanistan ilişkisinin gerginleşmesine yol açmıştır. Bu gelişme üzerine Dışişleri Bakanı Palmerston, Kraliyet Donanması'na bağlı gemileri Pire Limanı'na göndermiş, tazminat olarak Yunan gemilerine el konmasını emretmiştir. Palmerston, izlediği politikayı savunduğu parlamento konuşmasında, "Civis Romanus Sum" (Ben Romalıyım) tabirine atıfta bulunarak, "nerede bir İngiliz olursa, hükümetin görevi onu korumaktır" yorumunda bulunmuştur.²⁶¹ Lordlar Kamarası'nda, Derby tarafından gündeme getirilen güven oylamasını hükümet kaybederken Gladstone, Avam Kamarası'nda konuya yönelik ciddi bir konuşma yapmıştır.²⁶² Gladstone, yapılması gerekenin "tüm insanlığın onuru adına ve devletlerarası hukuk prensiplerine göre hareket edilmesi" olduğunu savunmuştur. Aynı konuşmada milletlerin kardeşliği savunulurken, "Civis Romanus Sum" yaklaşımı,

²⁵⁹ *The London Gazette*, 30 Haziran 1846.

²⁶⁰ Herbert W. Paul, *The Life of William Ewart Gladstone*, Forgotten Books, London, 2002, s.51.

²⁶¹ Wawro, *a.g.e.*, s.37, Palmerston ve Don Pacifico olayının bir tahlili için bkz. David Hannell, "Lord Palmerston and the 'Don Pacifico Affair' of 1850: The Ionian Connection", *European History Quarterly* (October 1989) vol.19 no. 4, s.495.

²⁶² "Affairs of Greece", *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.111, cc.1293-404.(17 June 1850).

“Roma fetihçi bir millet ve diğer halklara vermediği imtiyazları kendi vatandaşlarına tahsis etmiştir” sözleriyle reddedilmiştir.²⁶³ Gladstone konuşmasında ilerleyen dönemde benzerlerini göreceğimiz moral değerler, milletlerin haklarına gösterilmesi gereken saygı ve insanlığın ortak yaşayışından bahsetmektedir. Görüşmeler sonrası kamara, Palmerston’un tasarısını 46 oy farkla kabul etmiştir. Yaşanan gelişmeler sonucu, Pacifico 120,000 drahmi ve 500 pound tazminat olarak Londra’ya göç etmiştir.²⁶⁴

Gladstone açısından bu dönemde önemli bir gelişme de özel hayatında yaşanmıştır. Gladstone, beş yaşındaki kızı Jessy’nin hastalığına iyi geleceği düşüncesiyle 1850 yılında, sıcak bir iklime sahip olan İtalya’ya gitmiştir. Bu seyahat, kızının sağlığına iyi gelmezken Gladstone için politik kariyerinde önemli bir gelişmeye şahitlik etmiştir. Gladstone, İtalya seyahatinin üç dört aylık kısmını geçirdiği Napoli’de²⁶⁵ Kral II.Ferdinand’ın anayasayı feshettiğini ve 15,000-30,000 arasında siyasi mahkumu zindanlarda tuttuğunu öğrenmiştir. Mahkumların içinde buldukları durumu öğrendikten ve İngiltere’ye döndükten sonra Gladstone, ilki 7 Nisan 1851, ikincisi 14 Temmuz 1851 tarihinde Lord Aberdeen’a gönderilmek üzere iki mektup kaleme almıştır.²⁶⁶ İki mektup da Aberdeen tarafından onaylanmamasına rağmen Gladstone tarafından Temmuz ayında yayınlamıştır. İki mektubun yanı sıra Gladstone, 1852 yılında, Napoli hükümetinin suçlamalarına verdiği cevaba²⁶⁷ karşı bir yazı kaleme almıştır.²⁶⁸ Gladstone, mektuplarında, “din, insanlık ve medeniyete karşı uygulamaları zorbalık olarak görülen”²⁶⁹ Napoli hükümetinin uygulamalarını detaylı bir şekilde anlatmıştır. Gladstone’un bu mektupları Avrupa’da önemli yankılar uyandırmış, İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, Gladstone’un mektuplarına sempatisini dile getirmiştir.²⁷⁰ Palmerston, ilk mektubu Avrupa’daki İngiliz temsilcilerine ilgili hükümetlere bildirilmek üzere göndermiş ancak yapılan girişimlerden herhangi bir sonuç

²⁶³ Justin McCarthy, *The Story of Gladstone's Life*, Kessinger Publishing, London, 2005, s.115.

²⁶⁴ “Pacifico Case” *The Jewish Encyclopedia*, Vol IX, s.454.

²⁶⁵ Gladstone, *Two Letters to the Earl of Aberdeen, on the State Prosecutions of the Neapolitan Government*, John Murray, London, 1851, s.1.

²⁶⁶ Gladstone, *a.g.e.*, s.1-48.

²⁶⁷ *Rassegna degli Errori e delle Fallacie pubblicate dal Sig. Gladstone, in due sue Lettere indirite al Conte Aberdeen. Kapoli, Stamperia del Fibreno. 1851.*

²⁶⁸ Gladstone, *An Examination Of The Official Reply Of The Neapolitan Government*, John Murray, London, 1852.

²⁶⁹ Gladstone, *Two Letters...*, s.4.

²⁷⁰ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.118, cc.1949-50.(07 August 1851).

çıkamamıştır.²⁷¹ Gladstone'un işkence, zulüm ve insan hakları gibi konularda harekete geçişi bu mektupları ile sona ermiş değildir. 1876 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı aynı düşünce içerisinde ahlaki bir politikanın harekete geçirilmesini sağlamak adına çeşitli yazılar kaleme alacaktır. Bu nedenle Gladstone'un Napoli hükümetine karşı harekete geçişi ve dile getirdiği düşünceleri salt siyasi ün kazanma arayışından kaynaklanmamıştır.

Gladstone'un İngiltere'ye dönüşü sonrası 1852'de yapılan genel seçimde Muhafazakar Parti iktidarı devralmıştır. Muhafazakarların iktidarı ile başlayan süreç, Gladstone'un muhafazakar kanattan yavaş yavaş kopmasına tanıklık etmiştir. İkinci bölümde görüldüğü üzere; Disraeli'nin Maliye Bakanlığı'nın başı olarak hazırladığı hükümet bütçesinin parlamentoda yeterli çoğunluğu sağlayamaması sonrası Derby hükümetinin düşmesi Gladstone'un Aberdeen liderliğinde kurulan hükümette aynı göreve getirilmesine imkan tanımıştır. Gladstone'un resmi olarak göreve başlaması 7 Ocak 1853 tarihinde resmi gazetede yayımlanan atama kararı ile gerçekleşmiştir.²⁷² Uzun bir hazırlanış evresinin ardından Gladstone, ilk bütçe konuşmasını 18 Nisan 1853 günü yapmıştır.²⁷³ Matthew'in belirttiği üzere, Aberdeen'in başkanlığında kurulan koalisyon hükümetinin geleceği de yerine geldiği Derby hükümeti gibi bütçenin kabul edilip edilmemesine bağlıydı.²⁷⁴ Çoğunluğun tek bir partinin elinde olmaması süreci sıkıntılı bir hale sokmuştur. Ancak Gladstone'un hazırladığı ilk bütçe kabul edilmiş ve hükümet 1855 yılına kadar görev başında kalmıştır. Bütçe, miras devrinde uygulanan vergi miktarını artırırken gelir vergisinde azaltmaya gitmiştir. İthal ürünlerden alınan gümrük resimlerinin belirli oranlarda azaltılması ve tamamen kaldırılması bütçenin toprak sahibi sınıfa bir "darbe" olarak görülmesine neden olmuştur.²⁷⁵ Disraeli'nin bütçesi ise tam tersi yönde toprak sahipleri için bir rahatlama anlamına gelmekteydi.

Gladstone ve İngiltere açısından 1853 yılı, bütçe tartışmalarından ziyade, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında başlayan savaşta İngiliz politikasının yerinin tespiti

²⁷¹ D.M. Schreuder, "Gladstone and Italian Unification, 1848-70: The Making of a Liberal?", *The English Historical Review*, Vol. 85, No. 336 (Jul.,1970), s.478.

²⁷² *The London Gazette*, 7 Ocak 1853.

²⁷³ "The Financial Statement-The Budget", *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.125, cc.1350-426.(18 April 1853).

²⁷⁴ Matthew, "Disraeli, Gladstone and the Politics of Mid-Victorian Budgets", *The Historical Journal*, Vol. 22, No. 3 (Sep., 1979), s.626.

²⁷⁵ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.125, cc.1396.(18 April 1853), Green, *a.g.e.*, s.367.

nedeniyle önem arz etmiştir. Kısa bir süre sonra İngiltere politikasını Rus yayılmasına set çekmek olarak tespit etmiş ve Fransa ile birlikte 1854 yılında Osmanlı İmparatorluğu yanında savaşa dahil olmuştur. İngiltere'nin iki yıl boyunca cephede yer aldığı Kırım Savaşı 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması ile sona ermiştir. Savaşı başlatan İngiliz kabinesinde yer almak Gladstone'un sırtında devamlı taşınacak bir yük olmuştur. Gladstone savaşa moral açıdan karşı çıkmamıştır. Gladstone'a göre Rusya, politikasını güç kullanarak tek başına dayatmak için mücadele etmekteydi ki bu nedenle haksız bir savaş başlatmıştı.²⁷⁶ Bu nedenle, Rusya'nın kutsal yerler sorununu gündeme taşıyarak Hristiyanların koruyuculuğunu üstlenme iddiası, Gladstone tarafından sorunun merkezi olarak görülmemiştir. İngiltere'nin Fransa ile işbirliğine giderek başlattıkları harekati haklılaştıran geçerli sebep Rusya'nın politikasını güç kullanarak dayatması olmuştur. Bu nedenle Gladstone, Osmanlı yanlısı olmaktan ziyade Rus karşıtı bir görüntü çizmiştir. Savaşa tam olarak destek vermese de maliye bakanı olarak savaş giderlerinin karşılanması ve bütçede gerekli düzenlemelerin yapılması Gladstone'a düşmüştür. Gladstone gelir vergisini artırma yoluna giderek hükümete gereken kaynağı sağlamaya çalışmıştır. Bir diğer önlem ise gelecek altı yılda ödenmek üzere tahviller çıkarılması olmuştur.²⁷⁷ 1855 yılında hükümetin savaşın yürütülmesi konusunda aldığı eleştiriler sonrası istifası üzerine Gladstone da bakanlık mevkiinden uzaklaşmıştır.

İstifası sonrası ülke yönetiminden uzak kaldığı dönemde Gladstone, kaleminin yoğun tempodan uzak kaldığı anlarda çalışmaktan geri durmadığının bir örneğini *Studies on Homer and the Homeric Ages*²⁷⁸ adlı iki ciltlik çalışması ile göstermiştir. Eser, Homer'in yazılarının Eski Yunan için Hristiyanlık benzeri bir aydınlığı ifade ettiği iddiasıyla kaleme alınmıştır. Aynı yıl Gladstone, Derby liderliğinde kurulan muhafazakar temelli kabinede görev almayı reddetmiş ancak Yunanistan'ın batı kısmını çevreleyen İyon Adaları Birleşik Devletleri'ne olağanüstü yüksek komiser olarak görevlendirilmeyi kabul etmiştir.²⁷⁹ Gladstone için ilginç bir deneyim olan İyon Adaları yüksek komiserliği neredeyse taparcasına sevdiği Homer'in topraklarına ulaşması nedeniyle dikkate değer. Bir yüksek komisere duyulan ihtiyaç İyon Adaları sakinlerinin Yunanistan ile birleşmek istemelerinden doğmuştur. İngiliz egemenliğinin devamını

²⁷⁶ St.John, *Gladstone and the Logic of Victorian Politics*, Anthem Press, New York, 2010, s.59.

²⁷⁷ Partridge, *a.g.e.*, s.78.

²⁷⁸ Gladstone, *Studies on Homer and the Homeric Ages*, The Oxford University Press, London, 1858.

²⁷⁹ *The London Gazette*, 9 Kasım 1858.

tesis etmekle görevli Gladstone, yaptığı incelemeler sonrası çözümü bir anayasa değişikliği ile birlikte bölge halkına özerklik verilmesi olarak görmüştür.²⁸⁰ Bu teşebbüsler sürerken bölge halkının Kraliçe Victoria'ya mektup yazarak Yunanistan'ın bir parçası olmayı istemelerinde görüleceği üzere Gladstone'un çabaları sonuç vermemiştir.²⁸¹ Hem bu nedenle hem de İngiltere'den uzak kalması halinde tekrar seçimlerde yer alamayacağını farkında olan Gladstone, görevinden istifa ederek 1859 yılında İngiltere'ye geri dönmüştür. Yapılan ara seçimlerde Oxford Üniversitesi'nden parlamento üyesi seçilmiştir.²⁸² Gladstone aynı yıl Muhafazakar Parti'ye karşı Palmerston hükümetini desteklemek üzere Peel yanlıları, Radikaller ve Whigler safında yer alarak muhafazakarlardan tamamen kopmuştur. Peel yanlıları, Radikaller ve Whiglerin 6 Haziran günü Willis's Rooms'da yaptıkları ortak hareket etmeye yönelik kararların alındığı toplantı Liberal Parti'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle W.E. Williams, Gladstone'un Liberal Parti başkanlığına doğru yürüyüşünü 1859 yılından başlatır.²⁸³ Doğal bir sonuç olarak Gladstone tüm muhafazakar parlamento üyelerinin üyesi olduğu Carlton Kulübü'nden ayrılmış ve Whig Kulübü'ne katılmıştır. Böylece uzun bir aşama olan geçiş süreci tamamlanmıştır.

Muhafazakar karşıtı ittifakın içinde yer alan Gladstone, 1859-1865 yılları arasında İngiltere'yi yöneten Palmerston kabinesinde beklenildiği üzere maliye bakanı olarak görev yapmıştır. Serbest ticaret doktrinine paralel olarak Gladstone, bakan sıfatıyla hazırladığı bütçelerde ithal ürünlerden alınan vergilerin büyük bir kısmını kaldırmış ya da azaltma yoluna gitmiştir. Gazete fiyatlarında düşüş sağlayan kağıt vergilerinin indirilmesi serbest ticaret anlayışının bir devamıdır.²⁸⁴ Liberaller ile birlikteliğinin altıncı yılı olan 1865'te yapılan genel seçimlerde Gladstone, Oxford Üniversitesi bölgesi üyeliğini kaybetmiştir. Dönemin genel bir uygulaması olarak birden fazla bölgeden aday olunabilmesi sonucu Gladstone seçimler sona ermeden South

---

²⁸⁰ "The Ionian Islands.-Question" *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.152, cc.463.(17 February 1859), Detaylı bir inceleme için bkz. Maria Paschalidi, *Constructing Ionian Identities:The Ionian Islands in British Official Discourses;1815-1864*, University College London (Yayınlanmamış Doktora Tezi), London, 2009, s.226-311.

²⁸¹ Adalar 1863 yılında İngiltere tarafından Yunanistan'a bırakılmıştır.

²⁸² *The London Gazette*, 15 Şubat 1858.

²⁸³ W.E. Williams, *The Rise of Gladstone to the Leadership of the Liberal Party 1859-1868*, Octagon Books, New York, 1973.

²⁸⁴ Chantal Stebbings, *The Victorian Taxpayer and the Law: A Study in Constitutional Conflict*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s.62.

Lancashire'dan adaylığını koymuş ve temsil hakkını elde etmiştir. Ancak parlamentoya son sıradan girebilmiştir. Bu “başarısızlığa” rağmen 1865 yılı Gladstone için oldukça parlak geçmiştir. Palmerston'un aynı yıl 80 yaşında ölmesi sonucu Liberal Parti'nin Avam Kamarası lideri olmuştur. Artık iktidara bir adım daha yaklaşan Gladstone, Disraeli ile yirmi bir yıl boyunca partilerinin Avam Kamarası liderleri olarak karşı karşıya gelecektir. Gladstone'un yükselişi Disraeli'ye benzer bir biçimde Avam Kamarası liderliği ile son bulmayacak, Disraeli'nin 1868 yılı seçimlerini kaybetmesi sonrası başbakanlık koltuğuna oturacaktır. Gladstone'un 1868 yılındaki başbakanlığı sıradan bir seçim sonrasında gerçekleşmemiştir. Seçimler iki yıl süren seçim sistemi tartışmaları sonrası ikinci reform paketinin uygulamaya konulmasından sonra yapılan ilk seçim olma özelliği nedeniyle büyük bir kitlenin katıldığı ilk seçim olmuştur. Gladstone'un ilk başbakanlık yılları İrlanda başta olmak üzere İngiltere'nin iç sisteminde yapılan reformlar ile geçmiştir. Katolik çoğunluğun yaşadığı İrlanda'da resmi Anglikan Kilisesi'nin varlığının ve bu varlığın devamı için alınan vergilerin İrlanda'da meydana gelen huzursuzluklarda payı olduğunu düşünen Gladstone, sorunu çözmek için kilisenin devlet kilisesi olarak varlığını sonlandırmıştır. Toprak sahipleri ile kiracılar arasındaki ihtilaflara son vermeyi amaçlayan 1870 toprak reformu yine aynı plan dahilinde yasalaştırılmıştır. Yasa, kiracı İrlandalılara adil kiralama bedelleri sağlamaya ek olarak kira sözleşmesi sona ermeden tasavvur ettikleri topraklardan çıkarılamayacaklarını garanti altına almaya yönelik olarak planlanmıştır. Bir diğer önemli reform eğitim alanında görülen “the Education Act of 1870” olmuştur. Bunu 1872 yılında oylama sisteminde önemli bir değişiklik getiren “the Secret Ballot Act” izlemiştir. Gizli oy verme işlemini yasalaştıran tasarı seçmenlere bağımsız olarak istedikleri yönde oy kullanma hakkını vermiştir. Yasa ile İngiltere modern bir seçim sistemine sahip olma yönünde önemli bir adım atmıştır.

Bu tasarıların yasalaşması, hükümet politikasının ana arterini teşkil eden reform sürecinin işleyişini devam ettirirken Gladstone hükümetinin dış politika uygulamaları eleştiri konusu olmuştur. Üç gelişme eleştirilen hedefiydi: Fransız-Alman Savaşı'na yönelik İngiliz politikası, Paris Antlaşması'nın Karadeniz'in tarafsızlığını sağlayan ilgili maddesinin Rusya tarafından tanınmaması ve bir konferans ile iptali ve son olarak İngiliz yapımı bir gemi olan Alabama'nın Birlik hükümetine verdiği zararlar nedeniyle Amerika'ya tazminat ödenmesi. Gladstone, son iki durumdan uzlaşma yoluyla çıkmıştır.

Alman-Fransız savaşında ise İngiltere'nin izlediği siyaset savaşan güçlerden Belçika'nın tarafsızlığına yönelik garantiler almak olmuştur. Bismarck'ın "kan ve demir" politikasının son aşaması olan savaşa İngiltere'nin direkt bir müdahalesi pek olası değildi. İngiltere'nin savaşı durdurmak için bir şey yapamayacağını düşünen Gladstone, İngiliz güvenliğinin sağlanması için hayati olan Belçika üzerine yoğunlaşmıştır. Güçlü bir kara ordusunun olmaması yanı sıra Alman yanlısı Rus tarafsızlığı İngiltere'ye müdahale şansı bırakmamıştır. Savaş, Paris kuşatması ve Alman İmparatorluğu'nun ilanı ile biterken Gladstone için en önemli sorunlardan bir tanesi Fransız nüfusun çoğunluğu oluşturduğu Alsace-Lorraine'in Almanya tarafından işgali olmuştur. İşgalin haklılığının sorgulanması ve buna yönelik isimsiz bir makalenin yayınlanması Gladstone'u Disraeli'den ayıran en önemli farktır. Dengenin sarsılması değil moral değerlere karşı hareket Gladstone'u kaygılandırmıştır.²⁸⁵ Gladstone, Almanya'nın bu tutumunu, "iki yüzyıl boyunca bir ülkeye ait olarak yaşamış 1,250,000 insanın, irsî bir düşmanlık beslediği bir ülkenin yönetimine taşınması, savunma gerekçe gösterilerek yapılmış olsa bile haklılığı olmayan bir eylem" olarak kınamıştır.²⁸⁶ Disraeli ise aynı gelişmeleri güç dengesi çerçevesinde değerlendirmiştir. Fransa'nın savaştan mağlup ayrılması ile birlikte Rusya, Paris Antlaşması'nın Karadeniz'in tarafsızlığını sağlayan maddesini tanımadığını antlaşmaya taraf olan devletlere 31 Ekim 1870 tarihli nota ile bildirmiştir.²⁸⁷ Sorun 1871'de Londra'da toplanan bir konferansta Rus talebi yönünde çözüme kavuşturulmuştur. Rusya böylece Kırım Savaşı sonrası dayatılan aşağılanmaların bir tanesinden kurtulmuş olarak 1856 öncesine dönmeyi başarmıştır. İngiltere, diğer devletler ile birlikte Rus oldubittisine karşı harekete geçmekten ziyade uzlaşmayı tercih etmiştir. Almanya'nın Rus siyasetini desteklemesi ve mağlup Fransa'nın bir süreliğine güçlü devlet statüsünden uzaklaşması, Rus talebinin kabul görmesinin başlıca nedenleri olmuştur. Ancak Gladstone, Rus notasına direnmekten öte *Punch*'ın 25 Şubat 1871 tarihli nüshasında sunduğu gibi Karadeniz tarafsızlığını önemli ve daima devam ettirilmesi gereken bir durum olarak değerlendirmemiştir.²⁸⁸ Böylece

²⁸⁵ Paul Knaplund, *Gladstone's Foreign Policy*, Routledge, London, 1970, s.53-54.

²⁸⁶ Gladstone'un bu cümleleri içeren yazısı Ekim 1870'te *Edinburgh Review*'de isimsiz olarak yayınlanmıştır. Aynı yazı Gladstone tarafından daha sonra tekrar yayınlanmıştır. Bkz. Gladstone, "Germany, France and England", *Gleanings of Past Years Vol IV*, New York, 1879, s.241.

²⁸⁷ Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question 1870-188*, Indiana University Press, Ontario, 1973, s.25, Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 2000, s.310.

²⁸⁸ *Punch or the London Charivari*, 25 Şubat 1871.

Rus talebi resmileşmiştir. Gladstone'un konferans ile sağladığı tek şey Rusya'nın isteğinin Avrupa tarafından kabul edilmesi yoluyla uluslararası hukuka riayet edilmesi olmuştur. Ali Fuat Türkgeldi'nin ifade ettiği gibi en büyük tepki İngiliz prestijine büyük önem veren Disraeli'den gelmiştir.²⁸⁹ Disraeli 9 Şubat günü Avam Kamarası'nda bir İngiliz başbakanın, müttetikler özellikle İngiltere tarafından yapılan büyük fedakarlıklar sonrası elde edilen antlaşmanın neredeyse tek önemli maddesinin iptalini kabul etmesini anlayamadığını dile getirmiştir.²⁹⁰ Gladstone hukuka riayet ederken Disraeli, Bismarck tarzı bir hesap yapabiliyordu. Son olarak Amerikan İç Savaşı sırasında Konfederasyon güçleri tarafından kullanılan İngiliz yapımı Alabama adlı geminin Birlik hükümetine verdiği zararlar nedeniyle İngiltere'nin tazminat ödemesi İngiltere'nin dış politikada pasif bir duruma geçtiği izlenimini yaratmıştır. Gladstone'un uzlaşma yolu seçerek sorunlara çözüm bulması tiyatro oyunlarında alay edilecek kadar İngiltere'de hoşnutsuzluğa yol açmıştır.²⁹¹

Gladstone'un reform paketleri ile başlayan ve dış politikada yaşanan önemli gelişmeler ile devam eden başbakanlık dönemi 1874 genel seçiminde son bulmuştur. Gladstone seçim sonrası parti liderliğini bırakmış ve köşesine çekilmiştir. Ancak 1876 yılında Bulgar İsyanı tartışmalarının ortasında aktif siyasete geri dönmüştür. Bu geri dönüş ile birlikte ikinci başbakanlığı ile sonuçlanacak olan süreç başlamıştır. Gladstone dört yıl boyunca toplantılar başta olmak üzere yazıları ile Disraeli hükümetinin Osmanlı yönetimindeki Hristiyan halklara karşı sergilediği mesafeli tutumu sert bir şekilde eleştirmiştir. Hristiyanlar için gerekli güvencelerin elde edilmesi adına Rusya dahil Avrupalı devletlerin katılımını gerekli gören Gladstone, kuzey İngiltere'de önemli bir destek bulmuştur. Londra'daki evinin camları taşlanırken İskoçya neredeyse Gladstone'un peşinden gitmiştir. 1880 yılında yapılan genel seçimlerde Hartington liderliğindeki Liberal Parti 352 oy alarak seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır. Başbakan olarak görevlendirilmesi gereken Hartington, Gladstone lehine parti liderliğinden çekilmiş ve Gladstone ikinci kez başbakan olmuştur. Disraeli'nin bir sonraki yıl ölümü ile de artık tek başına politik arenada yer almıştır.

²⁸⁹ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye* I. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s.225.

²⁹⁰ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.204, cc.84.(9 February 1871).

²⁹¹ Seton-Watson, *a.g.e.*,501, Bridge, Bullen, *a.g.e.*, s.198.

Gladstone'un moral değerlere atfettiği önem 1876-1880 evresinde çok canlı bir şekilde görülebilir. Afganistan'da karlar arasında yaşamak zorunda kalan insanların hayatlarının İngilizler kadar değerli olduğunu dile getirdiği konuşmalarını dış politikaya yönelik bir manifesto olarak değerlendirmek mümkündür.²⁹² Bu nedenle, Midlothian seçim kampanyası salt parlamento üyeliği için düzenlenen bir seçim çalışması olmaktan çıkmıştır. Esas amaç, İngiltere'nin elinin dolu olduğu halde yeni antlaşmalara taraf olmasına ve İngiltere'nin despotizmle olan yakınlığına karşı halkı uyandırmaktır. Dolayısıyla kampanya Beaconsfieldizmin lanetlenmesi üzerine kurulmuştur. Aynı şekilde 1879 Zulu Savaşı ve Afganistan'da İngiliz birliklerinin aynı yıl içerisinde öldürülmesiyle ortaya çıkan çatışmalar dış politikanın eksen değiştirmesine gerek duyulduğunun diğer işaretleri olarak görülmüştür. Çözüm İngiliz devlet adamlarının Britanya'ya odaklanmaları ile sağlanabilirdi.²⁹³ İngiltere, İngiliz halkının zenginliğini tüketen gereksiz savaşlar ve antlaşmalardan uzak durduğu sürece ülke çıkarlarına ve insanlığa yararlı olabilirdi. Böylece Wilsonvari bir yaklaşımla özellikle Hristiyan milletler arasındaki iş birliği sağlanarak yeni sorunların çözülmesi kolaylaştırabilirdi.²⁹⁴ Bu nedenle sadece İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik izlediği politika değil Disraeli'nin tüm politikası değişmeli, İngiltere "özgürlük aşkı" ile yönetilmeliydi.²⁹⁵ Gladstone'un konuşmalarının basın yolu ile İngiltere'nin her yanına ulaşması seçim kampanyasının etkisini önemli ölçüde artırmıştır.

Gladstone'un ikinci başbakanlık dönemi 1868-1874 yıllarında görüldüğü üzere İrlanda sorununa çözüm arayışları ile geçmiştir. İrlanda, Cromwell protektorası döneminde (1653-1658) olduğu kadar ilerleyen dönemlerde de İngiltere için mücadele edilmesi gereken bir sorun olmuştur. IRA sorunun hala var olduğunun bir kanıtıdır. Sorunun temelleri Katolik İrlanda'nın Anglikan İngiltere tarafından yönetilmesinde yatmaktadır. Ancak sadece bununla sınırlı kalmamıştır. Milliyetçi Fenian grubunun ayrılık yanlısı politikasına ek olarak nazik ekonomik durumun sık sık meydana gelen kıtlıklar sonrası sarsılması huzursuzluğun uzun süreli olmasında pay sahibi olmuştur. İrlanda'nın gelişmiş bir sanayisinin olmaması geçim kaynağını tarımla sınırlamıştır. Gladstone ise bu noktada İrlanda'daki kiracı çiftçilere güvence sağlamak adına bir tasarı hazırlamıştır.

²⁹² Gladstone, *Political Speeches in Scotland November...*, s.104.

²⁹³ Knaplund, *Gladstone and Britain's Imperial Policy*, Macmillan and Co., London, 1927, s.572.

²⁹⁴ Gladstone, *a.g.e.*, s.125-127.

²⁹⁵ Gladstone, *a.g.e.*, s.127.

Çiftçilerin toprak sahipleri tarafından mülklerinden uzaklaştırılmasını önlemek adına parlamentoya sunulan tasarı 1880 yılında Lordlar Kamarası tarafından reddedilmiştir. Ancak Gladstone bir sonraki yıl “Second Land Act”i kamaradan başarıyla geçirmiş ve kiracı çiftçilere toprak sahipleri karşısında gerekli güvence sağlanmıştır.²⁹⁶ Gladstone bu tasarıların yanı sıra güce başvurarak İrlanda milliyetçilerinin parlamentodaki lideri Charles Stewart Parnell’i, 1881 yılında uygulamaya koyulan “the Coercion Act” çerçevesinde mahkemesiz tutuklatmıştır. Her ne kadar İrlanda en önemli sorunmuş gibi gözükse de Mısır İngiltere’nin gündemini birden doğuya çevirmiştir. Berlin Antlaşması (1878) ve 1879-1880 Midlothian seçim kampanyaları ile birlikte gündemden hiç düşmeyen İngiltere’nin Akdeniz’deki çıkarları tekrar gündeme gelmiştir. Gladstone, 1882 yılında Ahmet Arabi Paşa liderliğinde başlayan isyan hareketini bastırmış ve Mısır İngiltere tarafından işgal edilmiştir.

Süveyş Kanalı hisselerinin satın alınması ile Mısır’a adım atan İngiltere, Fransa ile birlikte 15 Kasım 1879 tarihli bir kararname doğrultusunda ülkede ikili kontrol oluşturmuştur.²⁹⁷ 1879 yılında alınan başka bir kararla hazine harcamalarında kısıntıya gidilmiş, 2,500 asker emekliye ayrılırken asker sayısı 11,000 indirilmiştir. Mısır’ın borçları bu gelişmelere neden olurken ülkedeki yabancı hakimiyetine paralel bir iç tepki doğmuştur. Vataniler olarak anılan ve “Mısır Mısırlılarıdır” sloganı etrafında birleşen önemli bir kitle Ahmet Arabi Paşa liderliğinde 1882 yılında ayaklanmıştır. İngiltere’nin tepkisi ise Gladstone tarafından seçim kampanyalarında ifade edilen yaklaşıma zıt bir şekilde ortaya konulmuştur. Gladstone ilk etapta Fransa ile birlikte hareket etmeye çalışmış ancak Fransa’nın katılımı olmaması sonrası tek başına hareket etmiştir. İngiliz donanması İskenderiye limanını bombalamış ve ardından 13 Eylül tarihinde Tel-el-Kebir’de yapılan savaşta Ahmet Arabi Paşa İngiliz birliklerince yenilmiştir. Arabi Paşa Seylan’a sürgüne gönderilirken İngiliz egemenliği on yıllar boyu ülkede sürmüştür. Mısır’ın Disraeli hükümetinin dış politika uygulamalarını şiddetle kınayan Liberal Parti’nin lideri Gladstone tarafından gerçekleştirilmiş olması kendi kabine üyeleri başta olmak üzere eleştirilmiştir. Ferguson’un Victoria döneminin dış politikasındaki en

²⁹⁶ Lee, *Disraeli and Gladstone*, Routledge, New York, 2005, s.127.

²⁹⁷ Emine Altunay Şam, *Mısır’ın 1882’de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti’nin Takip Ettiği Siyaset*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun, 2001, s.148.

büyük çark edişlerden biri ifadesiyle değerlendirdiği²⁹⁸ bu işgal kabine üyesi John Bright tarafından da ahlaki değerler, uluslararası hukuk bağlamında reddedilmiş ve Bright istifa etmiştir.²⁹⁹ Gladstone'un hareketi ise tüm bu eleştirilere rağmen Mısır'daki durumu kontrol altına alarak ülkede yabancı hakimiyetini tekrar sağlamak olmuştur. Gladstone için Mısırlılar ve Müslümanların yabancı hakimiyetine karşı gösterdikleri tepkinin hiçbir anlamı yoktu. Müslümanların aşağı bir ırk olarak değerlendirilmeleri bunun böyle savunulmasına yol açarken İngiliz çıkarları Gladstone'un politikasının yalanlanmasına temel oluşturmuştur. Mısır'ın İngiliz hakimiyetine geçmesi Cebelitarık, Malta, Kıbrıs ile birlikte Akdeniz'deki İngiliz üstünlüğünü pekiştirmiştir. Artık İngiltere hattın en önemli kısmında bizzat söz sahibi olmuştur. Gladstone'un Disraeli'ye karşı mücadelesini kutsayan Russell bile Liberal hükümetin düşüşüne giden süreci Mısır işgalinin yarattığı kızgınlık ve utanca bağlamaktadır.³⁰⁰ Ancak Gladstone'un milliyetçi hareketlere verdiği desteğin koşulsuz ve tam olduğunun düşünülmesi sorunu anlamamıza imkan tanımaz. Sandiford'un belirttiği gibi Gladstone'un verdiği destek "seçici" ydi.³⁰¹ Ancak Sandiford'un da ihmal etmediği üzere Gladstone için "dünyanın moral merkezi Hristiyanlık ve Helen disiplini" olduğu için kısıtlı alan Hristiyan Avrupa olmuştur.³⁰² Dış politikada bir diğer "başarısızlık" ise Sudan'daki İngiliz birliklerinin çekilmesi sırasında birliği tahliye etmekle görevli olan komutan Charles George Gordon ve askerlerinin mehdi olduğunu iddia eden Muhammed Ahmet emrindeki Sudanlılar tarafından öldürülmesi olayıdır. Hükümetin tahliye kararına karşın bölgede kalan Gordon ve birliğinin katledilmesi İngiltere'de önemli bir tepkiye yol açmış ve Gladstone'a "Gordon'un Katili" lakabını kazandırmıştır. Hükümetin Mısır ve Sudan politikası 19 Şubat 1884'te yapılan güven oylamasının ardından İngiliz Parlamentosu tarafından onanmıştır.³⁰³

İmparatorluğun çeperlerinde bunlar yaşanırken Gladstone, 1884 yılında İngiliz seçim sistemine yeni katılımları sağlamak amacıyla yeni bir reform paketini parlamentoya sunmuştur. Seçmen sayısında iki milyonluk bir artış planlayan tasarı Avam

²⁹⁸ Ferguson, *a.g.e.*, s.227.

²⁹⁹ "The Ministry-Resignation of the Right Hon. John Bright" *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.272, cc.722-4.(17 July 1882).

³⁰⁰ Russell, *a.g.e.*, s.250.

³⁰¹ Sandiford, *a.g.m.*, s.29.

³⁰² Sandiford, *a.g.m.*, s.29.

³⁰³ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.284, cc.1353-462.(9 February 1884).

Kamarası'nda kabul edilmesine rağmen Lordlar Kamarası tarafından reddedilmiştir.³⁰⁴ Ancak tasarı aynı yıl tekrar görüşülmüş ve bu kez kabul edilmiştir. Böylece oy kullanma hakkına sahip erkek nüfusun %80'lik diliminin oy hakkı elde etmesi sonucu toplam seçmen sayısı beş milyonu geçmiştir.³⁰⁵

Gladstone'un ikinci başbakanlık dönemi önemli gelişmelere sahne olduktan sonra 1885 yazında sona ermiştir. Kraliçe tarafından kendisine soyluluk unvanı verilmesini kabul etmeyen Gladstone, bu tarihten sonra 1886 ve 1892-1894 yıllarında kısa sürelerle başbakanlık görevini yürütmüştür. Dikkate değer en önemli gelişme ise 1886 yılında İrlanda'ya öz yönetim hakkının sağlanmasına yönelik hazırladığı reform tasarısı olmuştur. Tasarı 8 Nisan'da parlamento'ya sunulmuş ve son oylama sonrası Haziran ayında reddedilmiştir.³⁰⁶ Gladstone'un başbakanlık döneminin kapanış evresi 1892-94 yıllarında olmuştur. Bu yıllarda da bir kez daha İrlanda'nın öz yönetim hakkı kazanması için girişimlerde bulunan Gladstone'un tasarısı bir kez daha reddedilmiştir.³⁰⁷ Böylece son büyük mücadelesini kaybeden Gladstone bir kez daha istifa etmiştir. Ancak parlamento üyeliği 1896 yılına kadar devam sürecektir. Hawerden Kalesi'ne çekilen Gladstone 19 Mayıs 1898'de ölmüştür.³⁰⁸ Naaşı Hawarden Kalesi kütüphanesinde ziyarete açıldıktan sonra 25 Mayıs gecesi özel bir tren ile Londra'ya nakledilmiştir.³⁰⁹ 26-27 Mayıs günleri boyunca yüzbinlerce kişi tarafından ziyaret edilen naaşı Westminster Abbey mezarlığına gömülmüştür.³¹⁰ Cenazeye büyük bir katılım gerçekleşirken Osmanlı İmparatorluğu temsilci göndermemiştir.³¹¹ Türk karşıtı tutumu bunda etkili olmuştur.

Gladstone için bir değerlendirme yapmak gerekirse, şunu belirtmek gerekir ki İngiltere'nin dönüşümünde en önemli paylardan bir tanesi onundur. Gladstone'u dikkate almayan hiçbir çalışma XIX. yüzyıl İngiltere'sini tam anlamıyla ortaya koymuş sayılmaz. İrlanda, demokratikleşme süreci ve imparatorluk başlıkları Gladstone'un

³⁰⁴ Tasarı 146 evet oyuna karşı 205 hayır oyu ile kabul edilmemiştir. Bkz. *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.290, cc.375-480.(08 July 1884).

³⁰⁵ Acemoğlu, Robinson, *a.g.e.*, s.4, Ellis, *a.g.e.*, s.329.

³⁰⁶ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.304, cc.1036-141.(08 April 1886), Partridge, *a.g.e.*,s.208.

³⁰⁷ Matthew, "Gladstone and Ireland," *Journal of Liberal Democrat History* 20-Special issue: William Ewart Gladstone 1809-98, Issue 20, Autumn 1998, s.24.

³⁰⁸ *London Standard*, 19 Mayıs 1898.

³⁰⁹ Matthew, "Gladstone's Death and Funeral", *Journal of Liberal Democrat History* 20-Special issue: William Ewart Gladstone 1809-98, Issue 20, Autumn 1998, s.40.

³¹⁰ Matthew, *a.g.m.*, s.40.

³¹¹ Karaca, *a.g.e.*, s.18.

etkisinin en çok hissedildiği alanlar olmuştur. Siyaseti tavandan halka indirme sürecindeki etkisi de kuşkusuz belirgindir. İrlanda meselesine gösterdiği hassasiyet ve çözüm arayışları iç barışın sağlanması adına en önemli gelişmelerdendir. Sevilsin ya da sevilmesin Disraeli ile birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısına damga vuran kişi Gladstone olmuştur. Bugün, Londra, Manchester, Liverpool ve Glasgow başta olmak üzere İngiliz şehirlerinde halkı selamlayan heykelleri İngiliz tarihindeki etkisini her gün gözler önüne serer.

4. BÖLÜM

DOĞU SORUNU'NDA DISRAELI VE GLADSTONE KARŞI KARŞIYA (1876-1878)

İlk bölümde, İngiliz dış politikasının başlıca unsurlarının incelenmesi ve takip eden iki bölümde Disraeli ve Gladstone'un hayat hikayelerinin araştırılması 1876 yılından başlayan sürecin yerli yerine oturtulması açısından önemlidir. Giriş bölümünde kısaca irdelendiği üzere, Disraeli ve Gladstone arasındaki rekabetin en uç noktaya ulaştığı dönem 1876 Bulgar Ayaklanması ile başlayan süreçtir. Rekabetin yoğunlaştığı Bulgaristan tartışmaları genel olarak bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Hristiyan grupların ulus devlet olma süreçleri olarak değerlendirilebilir. İmparatorluk topraklarında yaşayan Hristiyan nüfusun en önemli kısmı ise Balkanlaşma tabirine yol açan parçalanmışlığı ile Balkanlar'da yaşamaktaydı. Bu nedenle, Balkan coğrafyasında meydana gelen ulusal isyan hareketleri, imparatorluğun bu gelişmelere gösterdiği reaksiyonun uluslararası boyutu ve Balkan topraklarındaki uluslaşma sürecinin bir sonucu olarak yaşanan toprak kayıpları, imparatorluğun diğer bölgelerinde yaşanan kayıplara nazaran daha önemli sonuçlar doğurmaktaydı. Balkanlar'ın imparatorluk merkezi ile yakınlığı nedeniyle de kaybedilen her toprak parçası merkezin başka hakimiyet daireleriyle olan mesafesini kısaltmaktaydı. Balkanlar bu nedenlerle de imparatorluk için hayati önem arz etmekteydi.

Balkan coğrafyasındaki Osmanlı hakimiyeti devlet olma sürecinin ilk aşamasından itibaren takip edilebilen bir süreçtir.³¹² Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki rakibi, yerel güçleri bünyesine dahil etme süreci sonrasında Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu olmuştur. Habsburglar yönetimindeki imparatorluk için bir nevi arka bahçe olan Balkanlar, doğudan gelebilecek tehlikenin ana güzergahıydı ki bu tehdit 1683 yılında Viyana Kuşatması'nda ciddi bir şekilde görülmüştü. İlerleyen yüzyıllarda ise yeni bir rakip ortaya çıkmıştır. Bu rakip, Polonya'nın ilk paylaşımında önemli pay sahibi olmasında görüldüğü üzere XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kıta siyasetinde söz sahibi olmaya başlayan Rusya'dır. Bu iki rakip gücün yanı sıra hem Osmanlı

---

³¹² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ(1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), YKY, İstanbul, 2008, s.15-22.

İmparatorluğu'nu hem de diğer imparatorlukların önemli bir kısmını tehdit eden milliyetçilik dalgası Balkanlar'da etkisini göstermekten geri kalmamıştır. Rusya ve Avusturya etkisine rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarında meydana gelen kopmaların büyük bir kısmının kaynağı, kendilerini kardeşlik tabanında tanımlayan³¹³ milliyetçi akımların hayat alanı sağlama arayışları olmuştur. Balkanlar'ın fiziki durumunun dağlık bir yapı arz etmesinin de bir ölçüde pay sahibi olduğu heterojen yapı, çeşitli etnik grupların “şanlı geçmişteki büyük devletlerini” tekrar kurma sürecinde milli kimlik inşasını kolaylaştırmıştır. Fiziki şartların yanı sıra uygulanan millet sistemi, bu yapıyı yok etmemesi nedeniyle Balkanlar'daki uluslaşma sürecinde belirleyici olmuştur.³¹⁴ Kopuşlar, Nicolea Iorga'nın ifadesiyle, “doğu dünyasının bütünsel niteliğini yıkmıştır.”³¹⁵ Bu bütünselliğin parçalanmasındaki önemli aşamalardan bir tanesi de 1876'da meydana gelen Bulgar Ayaklanması'dır. Ancak Bulgar Ayaklanması, başlı başına bir olay olmaktan ziyade, 1875 yılında başlayan Hersek İsyanı'nı takip eden dönemde gerçekleşmesi nedeniyle kendisinden önceki dönemin bir devamı olarak incelenmeli ve araştırılmalıdır. Ayaklanma hazırlanışı itibariyle daha uzun bir geçmişe sahiptir kuşkusuz ancak bir yıl önce başlayan ve bir sonuca bağlanamayan Hersek İsyanı'nın Bulgar Ayaklanması'na giden süreçte oynadığı rol nedeniyle araştırılması gerekmektedir.

4.1.DOĞU SORUNU'NUN YENİ BİR EVRESİ: BALKAN KRİZİ

Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası Osmanlı İmparatorluğu, Lübnan olayları (1860) ve Girit meselesi (1866) dışında görece barış içerisinde bir dönem geçirmiştir. Bu durumda, Rusya'nın hareket kabiliyetinin Kırım Savaşı ve akabinde imzalanan Paris Antlaşması (1856) ile azaltılmış/sınırlanmış olması önemli pay sahibidir. 20 yıla yakın bir süre devam eden bu süreç Hersek'in Nevesin (Nüvesin,Nevesinye)

³¹³ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, (Çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul, 2011, s.22.

³²⁹ Necmettin Alkan, “Osmanlı Millet Sistemi'nin Azınlıkların Milletleşme Sürecine Etkileri”, *Pontus Meselesi*(edt.Veysel Usta), Serander Yayınları, Ankara, 2004 s.159-162, İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, 67-69.

³¹⁵ Alıntılan Maria Todorova, *Balkanları Tahayyül Etmek*, (Çev. Dilek Şendil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.135.

kasabasında 1875 yılı 24 Temmuz günü,³¹⁶ Osmanlı vergi memurları ile Hristiyan halk arasında meydana gelen çatışma sonucunda sona ermiş ve takip eden gelişmeler “büyük güçleri birlikte hareket etmeye ve çözüm arayışları bulmaya yöneltmiştir.”³¹⁷ Nevesin kasabası Hristiyan nüfusunun vergi miktarlarının fazlalığı ve vergi toplayıcı mültezimlerin keyfi uygulamalarına duydukları öfke isyanın nedeni olarak görülmüştür.³¹⁸ Son iki yıldır Osmanlı topraklarını etkisi altına alan kıtlık ve bunun halk üzerinde yol açtığı baskı da bir diğer neden olarak dikkate değer. İsyanın son, yakın nedeni bu olurken aynı yılın Ocak ayında bölgeye vergi toplamaya gelen baş mültezim Stanko Perinovo’ya vergi vermeyi reddeden köylülerin Karadağ’a kaçmaları süreci başlatmıştır. Misha Glenny’nin verdiği bilgiye göre, ayaklanma bir yıl süren hazırlık aşamasından sonra gerçekleşirken sadece zamanlama tesadüfi olmuştur.³¹⁹ Böylece isyan başlarken Vali Derviş Paşa İstanbul’dan talimat beklemiş ancak hem Hüseyin Avni Paşa hem de onun yerine sadrazam olan Esat Paşa, isyanın bastırılması için gerekli askeri tedbirleri alma yoluna gitmemiştir.³²⁰ Yaşanan gelişmelerin önemsiz bir olay olarak değerlendirilmesi isyanın genişlemesine imkan sağlamıştır ancak, sadece Osmanlı hükümeti değil diğer devletler de isyanın önemli sonuçlar doğuracağını ön görememiştir. Olayların başladığı ilk aşamada böyle bir tahmin belki de olası değildi. Ragusa’da bulunan Rus konsolosu Alexander Ionin isyanı “küçük bir akıntı” olarak değerlendirmiştir.³²¹ İngiltere Başbakanı Disraeli aynı görüşü paylaşmakla birlikte “İstanbul’daki enerji eksikliğinin” farkındaydı.³²² Enerji eksikliği ise mali durumun kötü olması ve Osmanlı İmparatorluğu’nun isyanı bastıramaması anlamına gelmekteydi.³²³ Sadrazam Esat Paşa’nın hızlı bir şekilde hareket etmemiş

³¹⁶ Uçarol, *a.g.e.*, s.323, Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.494-496.

³¹⁷ Dük Argyll, *Our Responsibilities for Turkey, Facts and Memories of Forty Years*, John Murray, London, 1896, s.25.

³¹⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII*, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.74-75.

³¹⁹ Misha Glenny, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, (Çev. Mehmet Harmancı), Sabah Kitapları, İstanbul, 2001, s.104-105.

³²⁰ Cevdet Paşa, *Tezakir IV*. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.147.

³²¹ L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart and Winston, London, 1958, s.399.

³²² Zetland, *a.g.e.*, s.357-358.

³²³ “Olayların vahameti büyük ölçüde mali durumun kötü olması, Bâb-ı Âli’nin ilk aşamalardaki zayıflığı ve kayıtsızlığından kaynaklandı”, İngiliz Dışişleri Bakanı Derby’den Elliot’a ve diğer İngiliz elçiliklerine gönderilen yazı için bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print* (General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt), Part I, From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B The Near and Middle East 1856-1914 (Editor: David Gillard), Volume:2 *The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans,1876-1878*,University of Publications of America,1984, Doc.273, 19 Mayıs 1876, s.212.

olması isyan sahasının genişlemesine yol açmış, Esat Paşa'nın yerine "Hersek meselesi bir haftada hal olunacak işdir. Bâb-ı Âlî izam ediyor" sözleriyle meselenin kısa sürede sona erdirilebileceğini düşünen Mahmut Nedim Paşa getirilmiştir.³²⁴ Ancak Mahmut Nedim Paşa da askeri tedbirler almaktan ziyade uzlaşma yolu aramış, isyanı bastırmak için nasihat heyetleri gönderilmiştir.³²⁵ Eserlerinde isyanı değerlendiren yazarların büyük çoğunluğu Rusya'nın İstanbul elçisi İgnatiev'in Mahmut Nedim Paşa üzerinde sahip olduğu nüfuzun askeri hareketin düşünülmemiş olmasındaki en önemli nedenlerden bir tanesi olduğunu yazar.³²⁶ Maliyenin içinde bulunduğu kötü durum nedeniyle asker kullanılmasının getireceği yük bir başka neden olmuş olabilir. Nasihat heyetleri kullanılarak yapılan girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması, İngiliz gazetelerine yansıyan haberlerde görüldüğü üzere isyanın yayılmasına imkan tanımıştır.³²⁷ Takip eden aşamada askeri güç kullanılmaya başlanmış ancak isyanı kontrol altına almak mümkün olmamıştır. Ekim ayına gelindiğinde ise olaylar hala devam etmekte ve "tatmin edici bir ilerleme sağlanamamaktaydı."³²⁸ Ayaklanmanın sürat içerisinde genişlemesi, bölgede önceden beri var olan hazırlık ve siyasi temellendirmeler sonucu gerçekleşebilmiştir. Aksi takdirde salt bir vergi tahsili olayının ne kadar gerilime yol açarsa açsın bu denli kısa bir sürede genişlemesi ve destek bulması mümkün gözükmemektedir.³²⁹

Uzlaşma çabaları, 5 Ağustos'ta ilan edilen genel af ve askeri hareketlerin sonuç vermemesi üzerine Osmanlı hükümeti, Bosna özelinde olmak üzere ferman ve iradeler yayınlamıştır.³³⁰ 20 Eylül 1875 tarihli ferman, bölgede vergi toplanması başta olmak üzere mahkeme usullerinde bir takım iyileştirmeleri uygulamak üzere kaleme alınmıştır. Bosna'da 1873 yılına kadar olan vergi borçlarının affedileceğini ve iltizam usulünde

³²⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* Cilt 1, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982, s.427.

³²⁵ Ali Fuat Türkgeldi nasihat heyetinin Rus etkisiyle gönderiliğini belirtir. Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye* II. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s.8.

³²⁶ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (2.Cilt), (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 1994, s.202, Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.113, Roderic H. Davidson, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform* 1.Cilt, (Çev. Osman Akınhay), Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997, s.76, Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.147.

³²⁷ Mithat Aydın, *Balkanlar'da İsyân*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s.66.

³²⁸ 14 Ekim 1875 günü Mostar'daki İngiliz Konsülü W.R. Holmes'den İngiltere'nin İstanbul elçisi Henry Elliot'a gönderilen telgraf için bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.126, s.134.

³²⁹ Balkanlar'daki milliyetçi ayaklanmaların hazırlanış evresi için bkz. Barbara Jevlich, *Balkan Tarihi, 18. ve 19. Yüzyıllar*, (Çev. İhsan Durdu, Haşim Koç, Gülçin Tunalı Koç), Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s.196-210.

³³⁰ Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması'nın Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", *Belleten*, Sayı:198, Cilt: 50, s.205-206.

değişiklik yapılacağını belirten 2 Ekim ve 8 Kasım tarihlerinde ilan edilen iradeler isyanı sona erdirmek için alınan diğer önemlerdi.³³¹ Osmanlı hükümeti alınan bu tedbirler ile sorunu çözüme kavuşturmaya çalışırken, Üç İmparatorlar Ligi (Avusturya, Almanya, Rusya) harekete geçmiştir. Avusturya, bölge ile en alakalı devletlerin başında gelmesi nedeniyle isyanın daha büyük sonuçlara yol açmasını önlemek adına, Dışişleri Bakanı Andrassy'nin adı ile anılan bir çözüm paketi hazırlamıştır. Nota, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü garanti altına alan Fransa ve İngiltere'nin onayı ile birlikte 30 Aralık 1875 tarihinde ilgili devletlerin İstanbul elçileri aracılığıyla Bâb-ı Âlî'ye sunulmuştur.³³² Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanları'yla (1856) taahhüt edilen uygulamaların gerçekleştirilmediğini belirten nota, iltizam usulünün kaldırılması, Hristiyanlar için inanç özgürlüğünün sağlanması, toplanan vergilerin yerel ihtiyaçlar doğrultusunda harcanması ve bu reformların uygulamasını garanti altına almak üzere karma bir komisyon kurulmasını içeren maddelerden oluşmaktaydı. Nota, Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu vergilerin toplandığı bölgede harcanmasını hedefleyen ilgili madde hariç diğer bütün maddeleri kabul ettiğini Şubat 1876'da ilgili devletlere bildirmiştir.³³³ Ancak notanın uygulanması, Osmanlı askerlerinin tamamen çekilmesini ve ıslahatların uygulanmasına Avrupalı güçlerin temsilcilerinden oluşan bir heyetin eşlik etmesini ön şart olarak süren isyancıların talepleri nedeniyle mümkün olmamıştır. Soruna bir çözüm bulunamaması üzerine, Rusya'nın Londra elçisi Shuvalov'un mümkün gözüken iki seçenekten biri olarak gördüğü, isyancıların kabul edebileceği yeni bir program hazırlanması amacıyla, diğer seçenek bölgenin Avusturya birliklerince işgal edilmesiydi,³³⁴ “doğudaki gelişmelerde aralarında tam bir anlaşma mevcut olan” Üç İmparatorlar Ligi üyelerinin 13 Mayıs günü Berlin'de gerçekleştirdikleri temaslar sonucu ortaya, Berlin Memorandumu olarak tarih kitaplarında yer alan yeni bir tasarı çıktı.³³⁵ Memorandum, Üç İmparatorlar Ligi'nin gelişmelerde söz sahibi olduğunun bir ifadesi olarak diğer devletlerin katılımı olmadan hazırlanmıştır.³³⁶ Andrassy Notası temel alınarak hazırlanan metni anlamlı

³³¹ Karal, *a.g.e.*, s.80-81.

³³² Armaoğlu, *a.g.e.*, s.498.

³³³ Karal, *a.g.e.*, s.82.

³³⁴ *British Documents*, vol.28, Doc.233, Derby'den Lord A. Loftus'a, 8 Mayıs 1876, s.192.

³³⁵ Dugdale, *a.g.e.*, s.23.

³³⁶ Her ne kadar Derby ile görüşmesinde Shuvalov, “Berlin'deki görüşmeden sadece üç devleti kapsayan bir uzlaşma değil altı devletin tamamının üzerinde anlaşmaya varacağı bir sonuç çıkmalı” sözleriyle İngiltere'yi kazanmaya çalışmışsa da, esas metin Avusturya, Rusya ve Almanya'nın üzerinde anlaşıldığı

kılan; ilgili üç devletin barışı tesis etmek adına “daha etkili önlemler” alma hakkını saklı tuttuklarını belirten not olmuştur.³³⁷ “Daha etkili önlemler” diplomasi dilinde güç kullanımını da kapsadığından memorandumunu hazırlayan Üç İmparatorlar Ligi, olayların seyrini ve çözümü belirme yetkisini kendisinde görmekteydi. Memorandum diğer devletlere tebliğ edilmiş ve onayları istenmiştir. İtalya ve Fransa 15 Mayıs günü memorandumuna onay verirken metnin kaderini çizen İngiltere’nin kararı olmuştur.³³⁸ Aslında, beş maddelik memorandumun gerçek muhatabı ve uygulanmasının önündeki engel İngiltere olmuştur demek gerçeklerden uzaklaşmak olmayacaktır. Çünkü, nasıl Minerva’nın baykuşu uçmak için geceyi bekliyorsa Osmanlı toprakları ile ilgili meselelerde harekete geçen devletler de İngiltere’nin cevabını beklemek zorundaydı. Bunun temel sebebi, birinci bölümde görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu topraklarında meydana gelebilecek gelişmelerin kendi haline bırakılmasından en fazla zarar görebilecek devletlerin başında İngiltere’nin gelmesiydi.³³⁹

İngiliz Dışişleri memorandumuna ilişkin İstanbul’daki elçiliğinin görüşünü “mümkün olan en kısa sürede cevap bildirilmesi” kaydıyla sormuştur.³⁴⁰ Elliot, Bâb-ı Âlî’den, Hristiyan ve Müslüman üyelerden oluşan karma bir komisyon ve ıslahatların uygulanmasını gözetmek amacıyla konsolosluk heyetleri oluşturulması taleplerine yönelik büyük bir itiraz gelmeyeceğini ifade etmiş olsa da³⁴¹ memorandum, 16 Mayıs Çarşamba günü kabine toplantısında görüşüldükten sonra reddedilmiştir. Karar aynı gün öğleden sonra saat 4.20’de Viyana’daki İngiliz Elçiliği aracılığıyla Avusturya hükümetine ve diğer hükümetlere bildirilmiştir.³⁴² Kararın bu yönde olmasının ana nedeni, Üç İmparatorlar Ligi’nin taleplerinin, özellikle “daha etkili önlemlerin” alınacağına işaret eden kısmın, İngiltere’nin takip ettiği Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma politikasına aykırı bulunmuş olmasında

---

maddelerden oluşmaktaydı. Bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.233, Derby’den Lord A. Loftus’a, 8 Mayıs 1876, s.192.

³³⁷ Metnin öngördüğü plan şöyledir; Türklerin yanı sıra Hristiyanlar da silah taşıyabilecek, ıslahatlar bir konsoloslar heyetinin gözetiminde icra edilecek, memleketlerine dönenler affedilip kendilerine yıkılan evleri için için maddi destek sağlanacak, iki aylık ateşkes ilanı sonrası Osmanlı hükümeti ile asiler arasında doğrudan görüşmeler başlayacak.” Bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.237, Lord Odo Russell’dan Derby’ye, s.193-4.

³³⁸ Berlin’den Derby ve tüm İngiliz elçiliklerine gönderilen belge için bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.249, s.200, *London Standard*, 16 Mayıs 1876.

³³⁹ Redcliffe, *a.g.e.*, s.6.

³⁴⁰ *British Documents*, vol.2, Doc.251, Derby’den Elliot’a,15 Mayıs 1876, s.200.

³⁴¹ *British Documents*, vol.2, Doc.252, Elliot’dan Derby’ye,15 Mayıs 1876, s.200.

³⁴² *British Documents*, vol.2, Doc.253, Derby’den Lord A. Loftus’a,16 Mayıs 1876, s.200.

aranmalıdır.³⁴³ Bu nedenle, Türkiye'nin boğazına bıçak dayamak anlamına gelen talepler; "adım adım Türkiye'nin parçalanması" olarak görülmüştür.³⁴⁴ İngiliz kabinesinin karşı önerisi ise "sultanın egemenlik haklarına saygı gösterilmesi ve *status quo* tabanında bir Avrupa konferansı" olmuştur.³⁴⁵ İngiltere'nin amacı kendi çıkarına kabul ettiği var olan durumun devamıdır. İngiltere, Avrupalı devletlere verdiği yanıtın yanı sıra herhangi bir "yanlış anlamayı" gidermek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra elçisi Kostaki Musurus Paşa'ya İngiltere'nin moral desteğinden başka hiçbir desteğinin olmayacağını bildiren bir tebligat yapmıştır.³⁴⁶

İngiltere'nin ret cevabında, İngiliz İmparatorluğu'nun artık Gladstone (1868-1874) döneminde olduğu üzere pasif bir siyaset izlemeyeceğini göstermek isteyen Disraeli'nin aktif dış politika görüşünü benimsemiş olması etkili olmuştur. Disraeli'nin Üç İmparatorlar Ligi'nin bir nevi diktesi olarak gördüğü metne karşı sergilediği tutumunun işaretleri daha önce Süveyş Kanalı hisselerinin satın alınması ve Almanya'nın Fransa'ya yönelik muhtemel savaş girişimine sessiz kalınmayacağını ifade edilmesi olaylarında gözler önüne serilmişti. Disraeli bir *fait accompli* ile karşı karşıya kalmak istemiyordu, bu nedenle ki memoranduma tepkisini "İngiltere'ye, Bosna ya da Karadağ'a davranılır gibi davranıldı" sözleriyle ortaya koymuştur.³⁴⁷ İngiltere'nin ret cevabı memorandumu "öldürmüştür." Takip eden günlerde İngiltere bir adım daha atarak "Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında yeni çatışmaları önleme"³⁴⁸ amacıyla ancak gerçekte ise Disraeli'nin Kraliçe Victoria'ya ifade ettiği üzere "Majestelerinin imparatorluğunu korumak için" Akdeniz donanmasını Beşige Koyu'na göndermiştir.³⁴⁹ Böylece donanma, İngiltere'nin bölgedeki gelişmeleri yakından takip ettiği ve olayların akışında dışarıda tutulamayacağını bir ifadesi olarak görevini yerine getiriyordu.

³⁴³ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.229, cc.1053.(22 May 1876).

³⁴⁴ Disraeli'nin 16 Mayıs günü kabinede okuduğu metnin tamamı için bkz. George Earle Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, Macmillan and Co., New York, 1920, s.34.

³⁴⁵ *British Documents*, vol.2, Doc.271, Derby'den Lord Odo Russell'a, 19 Mayıs 1876, s.210-211.

³⁴⁶ Derby'den Elliot'a gizli notuyla önderilen telgraf için bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.289, s.221, Musurus Paşa'nın bu dönemdeki faaliyetleri için bkz. Nurdan Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006, s.133-146.

³⁴⁷ Taylor, *a.g.e.*, s.23.

³⁴⁸ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.229, cc.925.(18 May 1876).

³⁴⁹ Seton-Watson, *a.g.e.*, s.517.

Diplomaside bunlar yaşanırken Osmanlı topraklarında önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bunlardan ilki başkent İstanbul’da, 1876 yılının “üç padişah yılı” olarak anılmasına yol açacak olan padişah değişikliklerine giden sürecin hızlanması olmuştur. Yapılan gösterileri, hükümet değişikliği ve Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesi (31 Mayıs 1876) takip ederken Bulgaristan’da meydana gelen isyan hareketi Avrupa’da özellikle İngiltere’de büyük bir heyecan dalgasına yol açmıştır. İngiliz kamuoyunu sarsan ve hükümet üzerinde önemli baskı kurulmasına yol açan isyanın bastırılması sırasında meydana gelen olaylar diğer tüm gelişmelerden daha fazla İngiliz iç siyaset tartışmalarının odağı olmuştur.

Osmanlı yönetimine diğer Balkan ülkelerinden önce giren Bulgaristan’ın en göze çarpan özelliği Osmanlı merkezine yakınlığıdır. Ayaklanmanın meydana geldiği tarihte (1876) Bulgaristan’ın tamamı Osmanlı toprakları ile çevrili olduğundan bir isyan durumunda merkezden gönderilen kuvvetlerin kısa mesafe nedeniyle isyanı hızla bastırabilecekleri gerçeğine ek olarak isyan eden grupların sınır geçerek Avusturya ya da Rusya gibi bağımsız devletlerin topraklarına iltica etmeleri pek olası değildi. Bu sebepler ve Hersek’te görülen gelişmeler nedeniyle Bulgaristan’da 1876 Mayıs ayında meydana gelen isyan çember genişlemeden bastırılmıştır.³⁵⁰

Bulgar Ayaklanması, Bükreş’teki “Bulgar Devrimci Merkez Komitesi” tarafından planlanan başlangıç tarihi 13 Mayıs’tan önce, planın deşifre edilmesi sonucu zorunlu olarak 2 Mayıs³⁵¹ 1876 günü Tatar-Pazarlık’ta başlamıştır.³⁵² İsyanın hedefi milliyetçi düşünce çerçevesinde Osmanlı “boyunduruğunu” atmaktı. Ancak, tüm Bulgarların bu hareket etrafında Osmanlı karşıtı bir tavır takındıklarını düşünmek aldatıcı olabilir. Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik oldukça sert bir tavır takınan Stoyan Vasslev Tchapravov’un verdiği bilgilerde görüleceği üzere isyan sırasında ve sonrasında Osmanlı yanlısı yayın yapan Bulgar gazeteleri de mevcuttu.³⁵³ Ancak yine de milliyetçi eğilim önemli bir yapılanma oluşturmayı başarmıştır. Milliyetçilik yönünde atılan

³⁵⁰ Bir arka plan değerlendirmesi için bkz. M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

³⁵¹ İsyana miladi takvime göre 2 Mayıs’ta başlarken Bulgarlar tarafından kullanılan Jülyen takvimine göre 20 Nisan’a denk gelmekteydi. Bu nedenle ayaklanma Nisan Ayaklanması (Aprilsko Vastanie) olarak adlandırılmıştır. Tezde ise Miladi takvim esas alınmıştır.

³⁵² Zachary Stoyanoff, *Pages from the Autobiography of A Bulgarian Insurgent*, Edward Arnold, London, 1913, s.157.

³⁵³ Stoyan Vasslev Tchapravov, *The Eastern Question, Western Europe, and the Balkans in Fin-de-Siècle Literature*, The University of Minnesota (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2009, s.20,32.

adımların hızlanmasında İstanbul'daki Robert Koleji'nde görev yapan Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri oldukça önemli bir etkiye sahiptir.³⁵⁴ İlk milliyetçi liderler olarak kabul edilen Georgi Stoikov Rakovski, Lyuben Karavelov ve Vassil Levski, milliyetçi hareketi ve hedefi toplumun geneline yaymaya ve aşlamaya çalışmışlardır. Bu çerçevede, Bulgarları “kılıçlarını kullanarak kılıç yoluyla ellerinden alınan özgürlüklerini elde etmeye”³⁵⁵ çağıran Rakovski liderliğinde 1866 yılında Bükreş'te “Bulgar Gizli Merkez Komitesi” kurulmuştur.³⁵⁶ Dört yıl sonra ise tüm devrimci grupları birleştirmek üzere “Bulgar Devrimci Merkez Komitesi” oluşturulmuştur.³⁵⁷

En iyi ihtimalle bağımsızlık peşinde olan bu kısa tarihli komitelerin harekete geçmek için uygun zamanı bekleyecekleri ya da en azından her an harekete geçebilecek seviyeye ulaşmaya çalışacakları tahmin edilebilir. Tam da bu amaçla Levski'nin 1872 yılında harekete maddi destek sağlamak için soygun yaptığı sırada yakalanması ve ardından idam edilmesi komiteye büyük darbe vurmuştur.³⁵⁸ Ancak isyan hazırlıkları 1875'te yeni bir “Bulgar Devrimci Komitesi” kurulmasıyla tekrar devam etti. Uzun yıllardır planlanan ve birçok komite üyesinin hayatını kaybetmesine yol açan hazırlık evresi 1875 yılı sonbaharında Eski Zağra'da (Staro Zagora) başlayan isyan ile tamamlandı.³⁵⁹ Ancak isyan neredeyse hiç destek bulamadan bastırılmıştır.³⁶⁰ Bulgarların böyle bir isyan hareketine destek vermemeleri milliyetçi, devrimci fikirlerin ülke çapında büyük bir destek bulamamasından kaynaklanmış gibi durmaktadır.

³⁵⁴ Çağrı Erhan, *Osmanlı-Amerikan Siyasi İlişkileri (1776-1917)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara, 2000, s.291, Eser daha sonra yayınlanmıştır bkz. Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitapevi, Ankara, 2000.

³⁵⁵ Nikolay Todorov, *Bulgaristan Tarihi*, (Çev. Veysel Atayman), Öncü Kitapevi, İstanbul, 1979, s.72.

³⁵⁶ Bulgar Ayaklanması'nın hazırlanış evresine dair resmi İngiliz raporunda (1876) “yaklaşık on dört yıl kadar önce” Bükreş'te kurulduğu belirtilen komitenin amacı; “Bulgaristan'da isyana yol açmak, zengin bölgeyi (Bulgaristan) Türklerin elinden güç kullanarak almak ve Bulgaristan'ı Moskova ve diğer yerlerdeki planlayıcıların, Avusturya ve Osmanlı İmparatorlukları yıkıntılarını üzerinde kurulmasına karar verdikleri büyük “Güney Slav İmparatorluğu”na katmak” olarak belirtilmektedir. Raporun tamamı için bkz. “Report by Mr. Baring on the Bulgarian Insurrection 1876, Origin and Outbreak”, *The London Gazette*, 19 Eylül 1876.

³⁵⁷ Tarihlendirme konusunda görüş ayrılıkları mevcuttur; Todorov 1869 yılını işaret ederken Jelavich 1870 yılını başlangıç olarak almaktadır. Stravrianos ise 1871'de kurulan komiteden bahseder. Bkz. Todorov, *a.g.e.*, s.72, Jelavich, *a.g.e.*, s.376, Stravrianos, *a.g.e.*, s.378.

³⁵⁸ Todorov, *a.g.e.*, s.73.

³⁵⁹ Edirne'de bulunan İngiliz Konsül vekili J.H. Dupuis'un Yeni Zağra'dan aldığı rapor için bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.132, L. Bond'dan Dupuis'a, 14 Ekim 1876, s.135.

³⁶⁰ Elliot'un Derby'ye Bulgaristan'ın durumunu incelemek üzere gönderiliğini söylediği bir Türk ve bir Bulgardan oluşan inceleme heyetinin Türk üyesi muhtemelen bölgenin “hakaayık-ı ahvalini anlamak üzere teftişe memur edilen” Ahmet Cevdet Paşaydı. Bir karşılaştırma için bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.128 Elliot'dan Derby'e, 27 Ekim 1876, s.135, Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.148.

Ancak yukarıda görüldüğü üzere bir geçmişi olan devrimci grupların varlığı bir isyan hareketinin ortaya çıkışını zaman meselesine dönüştürmüştür. Nitekim bölge ile on beş yıllık bağlantısı olan J. Clarke “başarı şansları olduğu takdirde isyan edeceklerinden şüphe etmiyorum” demektedir.³⁶¹

Başarısızlıkla sonuçlanan Eski Zağra girişimi sonrası, Hersek İsyanı’nın devam etmesi yanı sıra Andrassy Notası ile birlikte Avrupalı güçlerin sürece dahil olmaları nedenleriyle, Osmanlı İmparatorluğu’nun oldukça zor durumda olduğunu düşünen Bulgar Devrimci Komitesi üyeleri 1876 yılı Nisan ayında³⁶² bir araya gelmişler, yapılan toplantıda 13 Mayıs isyanın başlangıç tarihi olarak kararlaştırılmıştır. Alınan kararlara göre Bulgaristan; Tırnova, Slivan, Vraza ve Plovdiv olarak dört devrim bölgesine ayrılmıştır. Plan çerçevesinde; “demiryolları tahrip edilecek, kasabalara saldırılacak, Sofya, Tatar-Pazarcık ve Filibe başta olmak üzere diğer kasabalar ateşe verilecek, karşı koyan tüm Müslümanlar öldürülecek ve mallarına el konulacak, isyana katılmayı reddeden Bulgarlar isyana katılmaya zorlanacak ve evleri yakılacak.”³⁶³ İsyanın amacı ise bağımsızlık elde etmek değil bağımsızlığa gidecek yolda Avrupalı güçlerin desteğinin sağlanması olarak planlanmıştır.³⁶⁴ Bulgar devrimcilerin kendileri de bağımsız Bulgaristan’ı yakın gelecekte göremiyorlardı.

İsyan için yapılan hazırlıklar devam ederken, isyanın kararlaştırıldığı toplantıya katılan üyelerden bir tanesinin isyan hazırlığını Osmanlı memurlarına bildirmesi isyanın planlandığı tarihten önce başlamasına yol açmıştır.³⁶⁵ Komite üyelerini tutuklamak üzere Otlukköy ve Avratalan’a gönderilen Osmanlı zaptiye kuvvetleriyle isyancılar arasında meydana gelen çatışmalar sonucu isyan Tatar-Pazarcık’ta başlamış, isyanın başladığını bildirmek üzere diğer bölgelere mektuplar gönderilmiştir. Tatar-Pazarcık,

³⁶¹ *British Documents*, vol.2, Doc.133, J.Clarke’dan Dupuis’a 15 Ekim, 1876, s.138.

³⁶² Modern araştırmalarda ve resmi raporlarda isyan tarihinin kararlaştırıldığı toplantının yeri, zamanı ve toplantıya katılanlar hakkında ortak bir görüş yoktur. Ömer Turan, on iki önde gelen devrimcinin Yergöğü kasabasındaki toplantıda isyan tarihini kararlaştırdığını yazarken, Aydın ve Todorov, toplantının 26 Nisan günü Sofya Oborişte’de yapıldığını belirtir. İngiliz resmi raporunda ise Otlukköyü’nde 31 Mart tarihinde toplanan seksen ajitör kaydedilirken Halil Sedes, 26 Nisan’da toplantının Otlukköyü’nde düzenlendiğini belirtir. Bkz. Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1876-1908)*, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s.47, Aydın, *a.g.e.*, s.147, *The London Gazette*, 19 Eylül 1876, Halil Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları:1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasî Olaylar, Başlangıç I. Kısım*, Askeri Matbaası, İstanbul, 1946, s.26, Todorov, *a.g.e.*, s.77.

³⁶³ *British Documents*, vol.2, Doc.451, s.333.

³⁶⁴ Turan, *a.g.e.*, s.47.

³⁶⁵ *British Documents*, vol.2, Doc.451, s.333, “Report by Mr. Schuyler on the Bulgarian Atrocities”, *British Documents*, vol.2, Doc.451, s.356.

Yeniköy, Otlukköy başta olmak üzere isyancılar köylülere evlerini terk etmeleri gerektiğini aksi takdirde Türklerin kendilerini katledeceğini ve bir Rus ordusunun Balkanlar'ı geçmeye hazır olarak beklediğini söylemişler³⁶⁶ ve plan çerçevesinde Filibe'de beş köy isyancılar tarafından yakılmıştır.³⁶⁷ Yanbolu, Konak ve diğer bölgelerde de isyan benzer şekilde yayılmıştır. Telgraf telleri kesilmiş, tren istasyonu ateşe verilmiş ve görevli zaptiyeler öldürülmüştür.³⁶⁸ Tüm bunlara karşılık, Osmanlı ordusunun büyük bir bölümünün Balkanlar'ın batı kısmında olması nedeniyle Bulgaristan'da hazır bulunan büyük bir askeri kuvvet mevcut değildi. İsyan başladığında Filibe ve Tatar-Pazarcık'ta sadece 300 Osmanlı askeri bulunuyordu.³⁶⁹ İsyanın vurucu gücü, planlanan tarihten önce başlaması nedeniyle azalmış olsa da, ayaklanmanın bir hazırlık ve plan çerçevesinde uygulamaya konulması ve gerekli önlemlerin alınmasına imkan verecek kadar Osmanlı askeri birliğinin Bulgaristan'da olmaması isyanın diğer kasabalara yayılmasını kolaylaştırmıştır. İsyanı bastırmak için İstanbul'dan askeri birlikler istenmiş ancak Hersek'te meydana gelen gelişmelere paralel bir şekilde isyan, pek önem verilmemesi gereken bir durum olarak değerlendirilmiştir. Çoğu yazarın yanı sıra Elliot da bu noktada İgnatiev'in etkisinden bahseder. Bu değerlendirmelere göre İgnatiev “olayın siyasi bir eylem olmadığını ve fazla büyütülmemesi gerektiğini” dile getirmiştir.³⁷⁰ Askeri birliklerin olmaması nedeniyle Bulgaristan'daki hükümet görevlileri isyanı bastırmak için gerekli askeri gücü yerel halktan gönüllüler toplayarak sağlamışlardır. Başlıbozuklar³⁷¹ olarak adlandırılan düzensiz birliklerin büyük çoğunluğu Pomaklar ve Rusya'nın Kafkasya'da ilerlemesi sonrası Bulgaristan'a yerleştirilen Çerkezlerden oluşan yerel halktı. Ancak Bulgarlara karşı harekete geçen sadece Türkler olmamıştır. Filibe'deki Yunanlılar, üç

³⁶⁶ *British Documents*, vol.2, Doc.451, s.333.

³⁶⁷ *British Documents*, vol.2, Doc.242, Elliot'dan Derby'e, 7 Mayıs 1876, s.196.

³⁶⁸ *British Documents*, vol.2, Doc.451, s.333.

³⁶⁹ Sedes, *a.g.e.*, s.206.

³⁷⁰ Sedes, *a.g.e.*, s.232, Turan, *a.g.e.*, s.48, Edirne'den bildiren Dupuis, “Akif Paşa durumu İstanbul'a bildirmiş ancak ya raporlar gözardı edilmiş ya da önemsenmemiştir. Bu nedenle destek kuvvet talebi karşılanmamıştır” demektedir. Bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.265, Dupuis'ten Elliot'a, 9 Mayıs 1876, s.206, Aynı bilgiyi Amerikan Elçiliği görevlilerinden Schuyler de teyit eder. Bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.452, s.356.

³⁷² Başlıbozuk tabiri savaş sırasında orduya katılan gönüllüler için kullanılmaktaydı. Daha sonra ise askeri sınıfa mensup olmayan bütün sivil halk için kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* I, MEB Yayınları, İstanbul, 1983, s.164-165.

kez yakılmak istenen şehri Bulgarlara karşı korumak için Türkler ile birlikte hareket etmiştir.³⁷²

İsyanın ilk aşamasından sonra yerel halkın silah altına alınması ve bölgeye düzenli birliklerin yavaşta olsa gönderilmeleri sonucu durum giderek kontrol altına alınmıştır. İlk birlikler 5 Mayıs'tan sonra isyan bölgesine ulaşmıştır.³⁷³ İsyan hareketine katılanlardan Stoyanoff'un belirttiği gibi Bulgar zaferi sadece dokuz gün sürmüştür.³⁷⁴ Bulgaristan'daki gelişmelere dair İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'ne gelen raporların tonu da isyanın giderek azalan gücünün okunmasına imkan tanır. 9 Mayıs tarihli rapor Tatar-Pazarcık ve çevresinde durumun daha iyi bir hal aldığını ve isyancıların dağlara sürüldüğünü belirtir.³⁷⁵ 12 Mayıs'ta Otlukköy, 17 Mayıs'ta Arvatan isyancılarından geri alınmıştır.³⁷⁶ Düzelen durumun bir başka ifadesi de başıbozukların kullanılmasını yasaklayan 22 Mayıs tarihli emirdir.³⁷⁷ Mayıs sonuna doğru iyice güç kaybeden isyan Haziran ayında artık tamamen bastırılmıştır. Osmanlı hakimiyeti ülkede tekrar tesis edilirken İngiltere'de yeni bir süreç başlamak üzereydi. Başıbozukların yol açtığı "katliamlara" dair haberler İngiltere'de öylesine büyük bir kamuoyu tepkisine yol açmıştır ki ayaklanma öncesi var olan İngiliz moral desteği "Bulgaristan'da meydana gelen olaylar sonucu tamamıyla yok olmuştur."³⁷⁸

4.2.DISRAELİ'NİN BULGAR OLAYLARI KARŞISINDAKİ TUTUMU VE BULGAR KATLİAMI RAPORLARI

Bulgaristan'da meydana gelen olaylara ilişkin ilk raporlar 4 Mayıs tarihinde İngiltere'nin İstanbul Elçiliği'ne ulaşırken³⁷⁹ İngiliz kamuoyu yaşananlardan 23 Haziran Cuma günü *Daily News*'te çıkan "The Assassinations at Constantinople.

³⁷² *British Documents*, vol.2, Doc.282,285, s.216,218.

³⁷³ Sedes, *a.g.e.*, s.207, Dupuis'dan Elliot'a Edirne'den gönderilen 6 Mayıs tarihli yazı için bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.244, s.197.

³⁷⁴ Stoyanoff, *a.g.e.*, s.157-175.

³⁷⁵ *British Documents*, vol.2, Doc.265, s.206.

³⁷⁶ Sedes, *a.g.e.*, s.214-215.

³⁷⁷ *British Documents*, vol.2, Doc.317, Sandison'dan Elliot'a, s.234.

³⁷⁸ *British Documents*, vol.3, Doc.231, Derby'den Elliot'a, 29 Ağustos 1876, s.191.

³⁷⁹ *British Documents*, vol.2, Doc.231, s.191,233.

Muslim Atrocities in Bulgaria” başlıklı yazı ile haberdar olmuştur.³⁸⁰ Haber isimsiz olarak yayınlanmış, kaynak olarak “kendi muhabirimiz” notu düşülmüştür:

İstanbul’da, geçen ay Bulgaristan’da meydana gelen katliamlarla ilgili korkunç hikayeler anlatılıyor. Yakınılan vahşetler askerler tarafından değil başıbozuklar tarafından gerçekleştirilmiştir. Zulüm hala devam ediyor. Canlı canlı kırk ya da elli Bulgar kızının yakıldığı ve bir köy okulunda 100 kadar çocuğun öldürüldüğü söyleniyor. Ancak bazı haberler ise tamamen uydurma. Peruşta’da çoğu kadın ve çocuk 1,500 kişinin katledildiği biliniyor. Bir Türk, öldürülen Bulgar sayısını 18,000 olarak belirtirken, Bulgarlar 30,000 ölü ve yakılan 100 kadar köyden bahsetmektedirler. Katliam tamamıyla Türklerle sınırlı kalmamaktadır ancak Türkler tarafından yapılan katliamların daha ağır basması, hükümetin emrindekilerin bu katliamları yapmasını ya engellememesi ya da engelleyememesinden kaynaklanmıştır.

Bu detaylı bilgilere rağmen Edwin Pears birinci elden bilgi sahibi değildir. Pears, hatıralarını yazdığı eseri *Forty Years in Istanbul*’da bilgiyi Robert Koleji yöneticileri George Washburn ve Albert Long’dan edindiğini belirtir.³⁸¹ Albert Long ile komşu olan Pears bu bağlantı sayesinde gelişmelerden haberdar olmuş gibi durmaktadır. Washburn ve Long ise Bulgaristan’da olup bitenleri büyük ihtimalle kendilerini ziyaret eden arkadaşlarından ve kolejdeki Bulgar öğrencilerden öğrenmiştir. Bulgaristan’da bir süre misyoner olarak görev yapmış olan Long’un bölge ile bağlantısı bilgilerin kendilerine ulaşmasını kolaylaştıran bir diğer etkidir. Washburn, Bulgaristan olaylarının “gerçek yüzünü” ilk aşamada sadece Long ile kendisinin bildiğini ancak bu bilgiyi Elçi Elliot ve *Daily News*’in ve *Times*’ın İstanbul muhabirleriyle paylaştıklarını yazar.³⁸² Elliot elçilik raporlarında böyle bir bilgiye değinmezken Pears bilgiyi teyit eder.³⁸³

Haberlerin *Daily News*’te yer alması konunun parlamento gündemine taşınmasına neden olmuştur.³⁸⁴ Konuya ilişkin ilk soru ve ilk cevap, 26 Haziran günü parlamentoda duyulmuştur. Avam Kamarası’nda W.E. Forster, Lordlar Kamarası’nda ise ilerleyen süreçte Osmanlı yanlısı politikanın önde gelen muhaliflerinden biri olan Dük Argyll hükümete, “Bulgaristan’da Türk birlikleri tarafından yapılanlar hakkında resmi

³⁸⁰ *Daily News*, 23 Haziran 1876, Yazı 16 Haziran tarihinde kaleme alınmış ancak 23 Haziran’da yayınlanmıştır. Haberin yazarı Edwin Pears’ın gelişmeleri anlattığı eseri için bkz. Edwin Pears, *Turkey and Its People*, Mehuen and Co., London, 1912, s.220.

³⁸¹ Pears, *Forty Years in Istanbul*, Jenkins, London, 1916, s.16.

³⁸² George Washburn, *Fifty Years In Constantinople And Recollections Of Robert College*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1909, s.103-104.

³⁸³ Pears, *a.g.e.*, s.13.

³⁸⁴ Sadece İngiliz kamuoyu değil tüm dünya Bulgar olaylarına ilişkin ilk bilgileri Robert Koleji çalışanlarının bilgilerinden öğrenmiştir. Bu noktada Çağrı Erhan misyonerlerin yoğun çabalarına dikkati çeker. Bkz. Erhan, *a.g.e.*, s.292.

kaynaklardan bilgi edinilip edinilmediğini” sormuştur.³⁸⁵ Avam Kamarası’nda Disraeli, Bulgaristan’a yakın zamanda giren işgalcilerle başıbozuklar ve Çerkezler arasında geçen savaşın vahşice olduğuna şüphe etmediğini belirtmiş ancak kendilerine ulaşan bilgilerin gazete haberini doğrulamadığını dile getirmiştir.³⁸⁶ Konuşmanın dikkatlice incelenmesi, Disraeli’nin iddia edilen olaylara dair fikirlerinin tam olarak analiz edilmesine imkan sağlamasa da ayaklanmanın kendisi adına önemli bir ipucu sağlar. Disraeli, ayaklanmanın ülkeye giren yabancılar tarafından başlatıldığını ve köylerin de yine bu kişiler tarafından yakıldığını belirtir. Böylece ayaklanma bir iç isyan hareketi değil din ve ırk gözetmeden köyleri ateşe veren yabancıların işi olmaktaydı. Derby ise habere şüphe ile yaklaşılması gerektiğini savunmuş ancak yine de İstanbul’daki elçilikten bilgi isteyeceğini belirtmiştir.³⁸⁷ Bu çerçevede Derby, iki gün sonra Elliot’a telgraf çekerek *Daily News*’te çıkan haberin doğruluğu hakkında izahat istemiştir.³⁸⁸

Takip eden süreçte Disraeli bir başka konuşmasında, kamaranın, gazetelerin “kendi muhabirlerimizden” notu ile yayınladığı isimsiz makalelere dayanarak değerlendirmede bulunmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.³⁸⁹ Hükümetin elinde herhangi bir bilgi olmadığını düşünmesi bu yönde açıklamalar yapmasının asıl nedeni olmuştur. Ancak, Disraeli’nin böyle bir tutum içerisinde olmasının bir diğer nedeni katliam haberlerinin Liberal Parti yanlısı *Daily News*’te yer almış olmasıdır. Bu nedenle, Disraeli haberlerin arkasında hükümete karşı bir yıpratma amacı olduğunu düşünmüştür.³⁹⁰

Disraeli’nin Avam Kamarası’nda Pears’ın mektubuna yönelik yaptığı konuşmalar üzerine *Daily News*, Pears’tan tam bir açıklama istemiş, Pears’ın kaleme aldığı ikinci bir mektup 8 Temmuz’da yayınlanmıştır.³⁹¹ Yakılıp yıkılan köylerin sayısını altmış olarak veren mektup, 12,000 insanın öldürüldüğünü belirtir. Aynı gün, *Times*’da

³⁸⁵ “Turkey-The Insurrectionary Provinces Questions. Observations.” *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.230, cc.385-8.(26 June 1876).

³⁸⁶ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.230, cc.442.(26 June 1876).

³⁸⁷ “Turkey-Alleged Massacre in Bulgaria.-Question.” *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.230, cc.424-6.(26 June 1876).

³⁸⁸ *British Documents*, vol.2, Doc.358, Derby’den Elliot’a, 28 Haziran 1876, s.263.

³⁸⁹ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.230, cc.877.(03 July 1876).

³⁹⁰ Zetland, *a.g.e.*, s.69-70.

³⁹¹ Pears, *a.g.e.*, s.17.

benzer bir yazı boy göstermiştir.³⁹² Gazetenin İstanbul muhabiri Antonia Gallenga tarafından kaleme alınan yazı, “muhtemelen silahsız sivillerin öldürülmesi emrini vermeyen Osmanlı hükümetini”, olaylar bilgisi dahilinde geliştiği halde hiçbir şey yapmadığı için sorumlu tutmuş ve öldürülen Bulgar sayısını 25,000 olarak vermiştir. Aynı habere göre 1,000 kadar çocuk da köle olarak satılmış, 10,000 kişi ise tutuklanmıştır.³⁹³

Bu yazılar konunun tekrar parlamento gündemine getirilmesine neden olmuştur. 10 Temmuz günü Disraeli, Foster’ın sorusuna verdiği cevapta, “ne her gün iletişim halinde oldukları elçileri Elliot ne de karışıklıkların olduğu bölgelerdeki konsoloslarından herhangi bir cevabın kendilerine ulaşmadığını” belirtmiştir.³⁹⁴ Ancak yine de Disraeli’ye göre, tamamen ne olup bittiği anlaşıldığında korkunç katliam iddialarının çok az doğruluk payına sahip olduğu görülecekti. Bulgarlara yönelik işkence iddiaları ise “doğulu insanların işkenceye nadiren başvurdukları” sözleriyle reddedilmiştir. Disraeli’nin bu sözleri kamarada gülüşmelere yol açmış, Disraeli ise “gülünecek ne var ki” sözleriyle bu duruma tepki göstermiştir.³⁹⁵ İlerleyen dönemde muhalefet Disraeli’nin bu sözlerini katliamlar ile alay ettiği gerekçesiyle sıklıkla gündeme taşımıştır. Disraeli, hem *Daily News* hem de *Times*’in sütunlarında yer verdiği haberlerin gerçeği yansıtmaktan uzak olduğunu söylerken, kendilerine herhangi bir bilgi ulaşmadığını düşünmüş olsa da, Dışişleri’nin elinde Rusçuk Konsolosu Reade’dan olaylara dair gönderilmiş olan ilk bilgiler mevcuttu.³⁹⁶ Reade, duyduklarını aktardığı yazısında Çerkezlerin öldürülen Bulgarların çocuklarını kaçırdıklarının söylendiğini belirtmiştir. Ancak, yakılan Bulgarlara dair bir bilgi metinde görülmemektedir.

Disraeli, konuşmalarında ve mektuplarında katliam iddialarının gerçekliğini sorgulamış, özellikle *Daily News*’e şüphe ile yaklaşmıştır. Mektuplarından görebildiğimiz kadarıyla tek bir gazetede çıkan “katliam” haberlerinin büyük ölçekte uydurma olduğuna

³⁹² *The Times*, 8 Temmuz 1876.

³⁹³ *The Times*, 8 Temmuz 1876, Aynı yönde bilgiler Gallenga tarafından kaleme alınan eserde de görülmektedir. Bkz. Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question (1877)* vol I, Samuel Tinsley, London, 1877, s.140.

³⁹⁴ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.230, cc.1180.(10 July 1876).

³⁹⁵ Buckle, *a.g.e.*, s.44.

³⁹⁶ 18 Haziran tarihli yazı İngiltere’ye 28 Haziran’da ulaşmıştır. Bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.355, Konsolos Reade’dan Derby’ye, 18 Temmuz 1876, s.261.

inaniyordu. Bu uydurma haberlerin arkasında yatan amaç hükümete karşı bir tepki yaratmak olarak tespit edilmişti.³⁹⁷ Reade'ın raporunu okuduktan ve ilk konuşmalarının üzerinden bir süre geçtikten sonra da Disraeli'nin olaylara bakışı değişmemiştir. 31 Temmuz günü, Bulgaristan'da lanetlenmesi gereken bazı olaylar meydana geldiğini kabul etmekle birlikte 25,000-26,000 Bulgar'ın öldürüldüğüne ilişkin iddiaları “kahvehane dedikoduları” olarak elinin tersiyle itmiştir.³⁹⁸ Aynı konuşmasında, İngiliz hükümetinin Osmanlı topraklarında meydana gelen olaylara bakışını, *status quonun* korunması olarak tespit ettiği için arkasında Rusya'yı gördüğü Berlin Memorandumu'nun³⁹⁹ reddedilmesini ve Beşiğe Koyu'na “İngiltere'nin çıkarlarını ve Britanya İmparatorluğu'nu korumak üzere” üzere gönderilen donanmanın varlığını savunmuştur.⁴⁰⁰ Disraeli'nin bu yöndeki açıklamaları devam edecek ve bu nedenle “özgürlük için mücadele eden cesur insanlara karşı çıkmaya cüret eden” başbakan olarak görülecekti.⁴⁰¹

Her iki kamarada Bulgar olaylarına ilişkin tartışmalar büyük ölçeklere varmıştır. Bizzat Disraeli olayların büyük bir yankı uyandırdığını ve hükümet üzerinde olumsuz etkilere yol açtığını kabul etmektedir. Derby'ye gönderdiği mektubunda hükümeti yıpratıcı tartışmaların etkisi görülmektedir.⁴⁰² Disraeli'nin katliam haberlerine ve muhalefet kanadının bu süreçte oynadığı role ilişkin tespitleri kısaca şöyle özetlenebilir; Disraeli, katliam haberlerinin abartıldığına ve hükümete yönelik saldırılarda araç olarak kullanıldığına inanmıştır. Balkanlar'da meydana gelen karışıklıkları da “gizli örgütler” planlamıştır.⁴⁰³

Konuya ilişkin son tartışma 11 Ağustos'ta gerçekleşmiştir. Muhalefet, Hunlar ya da Vandallar gibi cani olan Türk hükümeti ile yakın ittifak halinde olan İngiliz hükümetini yaşananları görmezden gelmekle suçlamaya devam etmiştir.⁴⁰⁴ Disraeli ise hükümet adına verdiği cevapta ilk konuşmalarından pek uzak bir değerlendirmede bulunmamıştır. 12,000 kişinin, ister Türk ya da Bulgar, ister köylü ya da soyguncu

³⁹⁷ 13 Temmuz tarihli mektup için bkz. Zetland, *a.g.e.*, s.70.

³⁹⁸ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.231, cc.203.(31 July 1876).

³⁹⁹ 29 Mayıs 1876 tarihli mektup için bkz. Zeatlen, *a.g.e.*,s.58.

⁴⁰⁰ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.231, cc.214.(31 July 1876).

⁴⁰¹ Bir örnek için bkz. *The Northern Echo*, 5 Temmuz 1876.

⁴⁰² 7 Ağustos günü yazılan mektup için bkz. Buckle, *a.g.e.*, s.46.

⁴⁰³ Hüseyin Çelik, *Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İşleri Komiteleri*, İnkılab Yayınları, İstanbul, 1994, s.235.

⁴⁰⁴ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.231, cc.1080.(11 August 1876).

olsun katledilmiş olmasının korkunç bir olay olduğunu ve öldürülenlere ilişkin en düşük tahminin bile parlamentonun ve ülkenin öfkesini hak ettiğini belirttikten sonra, muhalefetteki Liberal Parti iktidarı döneminde azaltılan konsolosluklar nedeniyle üstü kapalı bir şekilde muhalefeti, istenilen bilgi akışının hızlı bir biçimde sağlanamadığı gerekçesiyle suçlamıştır. Böylece hedef alınan hükümet, hükümetin olaylara ilişkin varsa bilgi eksikliğinin nedenini şimdi kendisini eleştiren muhalefete yüklemiştir.⁴⁰⁵ Disraeli'nin konuşmasını bizim açımızdan anlamlı kılan ise son cümleleridir. Disraeli, her ne olursa olsun görevlerinin “bu kritik aşamada İngiliz İmparatorluğu’nu korumak” olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁶ Dikkati çeken bir diğer cümle İngiltere’nin Türkiye’yi kör bir sempati ile desteklediğini düşünenlerin yanılığısıdır. Disraeli’nin tüm meseleye bakışı bu cümlesi ile özetlenebilir. İster Bulgar katliamları ister başka bir eylem olsun İngiltere, bölgedeki çıkarlarını korumak zorundaydı. İngiltere’nin çıkarları Osmanlı İmparatorluğu’nu korumayı ya da en azından yaşanan gelişmelerden daha az zarar almasını gerektiriyorsa İngiltere bu yönde hareket etmeliydi. Katliamlar yaşansa bile bunlar lanetlenmesi gereken eylemler olmakla birlikte İngiltere’nin çıkarları üzerinde görülmemiştir. Disraeli, ifade ettiği gibi kör bir Osmanlı yanlısı politika sergilemiyordu. Bu nedenle Berlin Memorandumu, Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik bir müdahalenin Üç İmparatorlar Ligi’nden geleceğinin düşünülmesi nedeniyle reddedilmiştir.⁴⁰⁷ Rusya’nın müdahalesi ile tehlike altına düşebilecek olan Hindistan ticaret yolunun güvenliği ve İngiliz çıkarlarının daima korunması gerektiği algısı Disraeli’nin politikasını, bu tartışmaların ilk başladığı dönemden itibaren belirlemiştir. Disraeli’nin milliyetçilik düşüncesine karşı belirgin bir sempati duymaması, milli ayaklanmalara karşı İngiltere’nin görevini diğerlerinden farklı çizmiştir. Şu belirtilmelidir ki; Disraeli’nin gelişmelere yönelik Ortodoks bir politikası olmasından ziyade gelişmelere göre şekillenen esnek bir yaklaşımı olmuştur.

Derby’nin Bulgar olaylarına ilişkin bilgi istemesi üzerine Elliot, Edirne Konsolosu Dupuis’dan aldığı iki raporu 14 Temmuz günü İngiltere’ye ulaştırmıştır.⁴⁰⁸ Gladstone

⁴⁰⁵ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.231, cc.1144.(11 August 1876).

⁴⁰⁶ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.231, cc.1147.(11 August 1876).

⁴⁰⁷ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.231, cc.1146.(11 August 1876), Disraeli, İngiltere’nin 1876 yılı başında takip ettiği politikanın sonuçlarını Temmuz ayı başında şöyle değerlendirmiştir; “bütün büyük güçler, Rusya dahil, İngiltere’nin görüşünü almaya çok hevesli, eski günlerdeki gibi otoritemiz geri dönmüş gözüküyor.” Bkz. Zetland, *a.g.e.*, s.69.

⁴⁰⁸ *British Documents*, vol.2, Doc.373, s.269.

tarafından “tam bir Türk” olarak görülecek olan Elliot,⁴⁰⁹ düzensiz birliklerin kullanılmasının zorunluluktan doğduğunu, şiddet olayları meydana gelmişse de bilgiler neredeyse tamamen Rus ve Bulgar kaynaklı olduğu için oldukça abartılıdır demektedir.⁴¹⁰ Raporlarda, özellikle *Daily News*'te dile getirilen Bulgar çocukların satılması olaylarına dair herhangi bir teyit söz konusu değildir.⁴¹¹

İngiliz gazetelerinde olaylara ilişkin yazıların devam etmesi ve parlamentoda hükümete bu yönde sorular sorulması üzerine Derby, bu kez doğrudan Dupuis'a başvurmuş ve 25,000 olarak gazetelerde yer alan ölü sayısının doğru olup olmadığını kendisine bildirilmesini istemiştir. Dupuis ise cevabında, can kaybının 15,000'den az olduğunu belirtmiştir.⁴¹² Kafataslarının sokaklarda sergilenmesine dair gazete haberleri de aynı raporda doğrulanmamaktadır.⁴¹³ Gelen ilk raporlar katli olaylarının gerçekleştirildiğini kabul etmekte ancak Lordlar Kamarası'nda Dük Argyll'ın başka kaynaklardan doğruladığını ifade ettiği bilgileri teyit etmemektedir. Gazetelerdeki haberlerin ikincil kaynaklardan edinilmiş olması ve gazetelerin tiraj artırmak için abartılı haberlere sütunlarında yer vermeleri katliam haberlerinin abartılmasına yol açmıştır.⁴¹⁴

Tüm bu bilgilere rağmen, Derby'nin doğrudan bir konsolosa başvurmasında görüleceği üzere İngiliz kamuoyu haberlere büyük bir reaksiyon göstermiştir. Bu nedenle İngiliz Dışişleri, İstanbul Elçiliği yazmanlarından Walter Baring'i ve Edirne Konsolosu Dupuis'u haberleri araştırmak üzere bölgeye göndermiştir. Aynı çerçevede Bâb-ı Âlî yanı sıra *Daily News*, Pears'ın talebi üzerine Amerikalı gazeteci Januarius MacGahan'ı Bulgaristan'a göndermiştir.⁴¹⁵ Amerikan Elçiliği görevlilerinden Evelyn Schuyler da benzer bir araştırma yapmak üzere bölgeye gitmiş ve incelemesini MacGahan ile birlikte yürütmüştür. Böylece farklı heyetler aynı amaç için yola çıkmış ancak elde edilen bulgular aynı yönde olmamıştır. Baring, İstanbul'dan 19 Temmuz günü ayrılmış, Dupuis ise aynı günlerde Edirne'den ayrılarak incelemesine

⁴⁰⁹ *The Gladstone Diaries* Vol IX, The Claderon Press, Oxford, 1986, s.192.

⁴¹⁰ *British Documents*, vol.2, Doc.373, Elliot'dan Derby'ye, 6 Temmuz 1876, s.269.

⁴¹¹ *British Documents*, vol.2, Doc.373, Elliot'dan Derby'ye, 6 Temmuz 1876, s.269.

⁴¹² *British Documents*, vol.2, Doc.387, Dupuis'tan Elliot'a, 21 Temmuz 1876, s.276.

⁴¹³ *British Documents*, vol.2, Doc.387, Reade'dan Derby'ye, s.281.

⁴¹⁴ Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1995, s.65.

⁴¹⁵ Pears, *a.g.e.*, s.18.

başlamıştır.⁴¹⁶ Baring ilk raporunu İstanbul'dan ayrılmasından üç gün sonra yazarken ikinci rapor 27 Temmuz tarihinde İstanbul'a gönderilmiştir.⁴¹⁷ Elde ettiği bilgileri harmanladığı raporlarında Baring şunları kaydeder:

Başibozuklar tarafından işlendiği söylenen bazı cinayet haberleri doğrudur ancak kadın ve çocukların satılmasına, kesik başların sergilenmesine dair haberler tamamen uydurmadır. Canlı canlı yakıldığı söylenen kırk Bulgar kıza dair gazetelerde çıkan haberlerin ise gerçeği yansıtmadığından şüphe etmiyorum.⁴¹⁸

Her iki raporda meydana gelen olaylardan neredeyse tamamen başibozuklar sorumlu tutulmaktadır. Dupuis da, başibozukları esas sorumlu olarak gösterir.⁴¹⁹ Baring'in tam raporu 5 Eylül günü Elliot'un açıklamalarıyla birlikte Londra'ya gönderilmiştir.⁴²⁰ 26 sayfadan oluşan rapor isyanın hazırlık aşamasını başlangıç olarak tüm hikayeyi yakalamaya çalışır. Baring, ilk iki raporunda da görüldüğü şekliyle daha sonra Gladstone tarafından yazılarında görmezden gelinecek bir gerçek olarak, İngiliz gazetelerinde çıkan ve büyük bir öfke seline yol açan kesik başların sergilenmesi, canlı canlı Bulgarların yakılması gibi haberlerin tamamıyla uydurma olduğunu ifade ederken köle olarak satılan Bulgarlara dair tek bir örnek bile duymadığını belirtir.⁴²¹ Yolculuğu boyunca 1,830 ile 200,000 arasında değişen ölü rakamlarını duyduğu belirten Baring, "tartışmaya açık olmakla birlikte 7,145 Bulgar'ın öldürülmüş olduğunu" düşünmektedir. Aynı yerde, 25-30 bin Bulgar'ın öldürüldüğünü söyleyenler "berekatli beyinlere" sahip olmakla suçlanır.⁴²² İngiliz raporu bu yönde olurken Amerikan Elçiliği görevlilerinden ve Baring tarafından MacGahan'ın etkisinde kalmak ile eleştirilen Schuyler 15,000,⁴²³ bölgede inceleme yapan Amerikan misyonerleri 3,800⁴²⁴ Bulgar'ın katledildiğini yazarken, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye gönderdiği Blacque ve Yonançe Efendi 3,000'den fazla Bulgar'ın ölmüş olamayacağını tespit etmiştir.⁴²⁵ Atlı ay boyunca bölgede ev ev dolaşarak araştırma yapan Bulgar Yardım Komitesi üyesi W.L. Stoney ise Türkler dahil çatışmalarda 3,694 kişinin öldüğünü bildirmiştir.⁴²⁶

⁴¹⁶ Richard Millman, "The Bulgarian Massacres Reconsidered", *The Slavonic and East European Review*, Vol.58, No. 2 (Apr.,1980), s.220.

⁴¹⁷ *British Documents*, vol.2, Doc.402, Baring'den Elliot'a, 22 Temmuz 1876, s.294.

⁴¹⁸ *British Documents*, vol.2, Doc.415, Baring'den Elliot'a, 27 Temmuz 1876, s.301.

⁴¹⁹ *British Documents*, vol.2, Doc.416, Dupuis'dan Elliot'a, 20 Temmuz 1876, s.303.

⁴²⁰ Rapor 19 Eylül 1876'da resmi gazetede yayınlanmıştır. Bkz. *The London Gazette*, 19 Eylül 1876.

⁴²¹ *British Documents*, vol.2, Doc.451, s.335.

⁴²² *British Documents*, vol.2, Doc.451, s.339.

⁴²³ "Report by Mr.Schuyler on the Bulgarian Atrocities", *British Documents*, vol.2, Doc.452, s.358.

⁴²⁴ Turan, *a.g.e.*, s.50.

⁴²⁵ Aydın, *a.g.e.*, s.153.

⁴²⁶ Turan, *a.g.e.*, s.51.

İngiltere'nin Brüksel Elçisi Savile Lumbey da benzer bir rakam vermiş, 4,000-5,000 Bulgar'ın çatışmalarda öldüğünü güvenilir kaynaklardan öğrendiğini Dışişleri Bakanı Derby'e iletmiştir.⁴²⁷ Raporlar öldürülen Bulgarların tamamına dair bir sayı vermektedir. Ayrıca inceleme heyetleri tüm Bulgaristan'ı baştan sona incelemiş değildir. Çatışmalarda kaç Bulgar'ın öldürüldüğü ya da sivil kaç Bulgar'ın öldürüldüğü ayrı ayrı verilmemektedir. Böylece çatışmalarda yer alan Bulgarlar toplam rakamın içerisinde erimiştir. Tüm bu kaynakları ve daha sonra yapılan incelemeleri de göz önüne alan Richard Millman, W.L. Stoney'in yaptığı incelemenin çoğu kez görmezden geldiğini belirttikten sonra şu değerlendirmeyi yapar:

Rumeli'den Edirne'ye ve İstanbul'a yayılan doğrulanmamış büyük Bulgar katliamı haberleri, Baring, Dupuis ve Türk'ten nefret ettiklerini söyleyen MacGahan ve Schuyler tarafından araştırıldı. Tam olmayan araştırmalarının doğası ve diğer faktörler dördünü de öldürülen masum Bulgar sayısını abartmaya ve doğruluğu araştırılmamış ilk söylentileri kabul etmeye itti. Ancak Bulgar katliamlarına dair Hristiyan miti tamamen uydurma değildi. Bu gerçeğin doğruluğu ise şimdi bilinmiyor belki de hiçbir zaman bilinmeyecek.⁴²⁸

Bulgar Ajitasyonu olarak anılacak olan süreci başlatan gazete haberlerinin büyük çoğunluğu, resmi İngiliz raporları ve diğer inceleme heyetleri tarafından doğrulanmamaktadır. Sayılar değişmekle birlikte, gazetelere yansıyan ve Washburn'un 50-60 bin olarak değerlendirdiği kayıplar gerçekten uzaklaşan rakamlar olarak kabul edilmelidirler. Ancak İngiltere'yi etkileyen bu raporlardan ziyade *Daily News* muhabiri MacGahan'ın yazıları olmuştur. MacGahan, yazılarında eğitim seviyesi yüksek ve oldukça çalışkan bir Bulgar milli görüntüsü örerken katliamlar yapan Türklerin her yerde özellikle Batak'ta görülen vahşetini yazar.⁴²⁹ Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki; gazete haberleri hükümetin yaptığı değerlendirmelerden daha etkili olmuştur. Aslında ana kaynak gazeteler olmuştur demek yanlış olmaz.⁴³⁰

⁴²⁷ *British Documents*, vol.2, Doc.442, s.322.

⁴²⁸ Millman, *a.g.m.*, s.231.

⁴³⁰ "The Turkish Atrocities in Bulgaria: Horrible Scenes at Batak" *Daily News*, 22 Ağustos 1876, Januarius Aloysius MacGahan, Eugene Schuyler, *The Turkish Atrocities in Bulgaria*, Bradbury, Agnew and Co., London, 1876.

⁴³¹ Bulgaristan'da Hristiyanlara yönelik bir yok etme siyaseti takip edildiğini yazan W.T. Stead Bulgar Katliamı haberlerinin İngiltere'de bir kamuoyu tepkisine dönüşmesinde önemli rol oynamıştır. Bkz. *The Northern Echo*, 24 Temmuz 1876.

4.3.“BULGAR AJİTASYONU” VE GLADSTONE’UN TÜRKLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Parlamentonun 15 Ağustos’ta tatile girmesi, Bulgar olayları tartışmalarının meclis evresini kapatırken bir kamuoyu tepkisi kendisini göstermek üzereydi. Belki de parlamentoda yapılan tartışmaların sona ermiş olması Osmanlı İmparatorluğu’na ve onu destekleyen İngiliz hükümetine yönelik protestoların bu denli uzun sürmesine ve bu denli şiddetli olmasına yol açmıştır. İngiliz hükümetinin katliam haberlerine yönelik şüpheli tavrı eleştirilerin odağı olmuştur. Victoria dönemi İngiltere’si ilerleme ile özdeş tanımlanması nedeniyle, İngiltere’nin desteğine sahip olan bir devletin böyle katliamlara yol açması kabul edilemez olarak görülmüştür. Bulgar Ajitasyonu olarak anılan sürece benzer kitle hareketleri İngiliz tarihinde XIX. yüzyılın ilk yarısında da görülmüştür. Bu nedenle Bulgar Ajitasyonu benzersiz bir örnek değildir. Ancak, İngiliz halkının hayatına doğrudan tesir etmeyen bir gelişmenin böyle bir sürece yol açmış olması Bulgar Ajitasyonu’nu diğerlerinden farklı kılmaktadır.

Rahip Fraer, Canon Liddon ve E.A. Freeman’ın Osmanlı İmparatorluğu’nu Bulgaristan’da meydana gelen olaylar nedeniyle kınamak için yaptıkları girişimler ajitasyon hareketinin temeli olarak kabul edilirken, hareketin amacı gösteriler organize etmek, toplantılar düzenlemek ve hükümet üzerinde kamuoyu baskısı oluşturmaktır.⁴³¹ Katliam haberlerinin İngiltere’ye ulaşmasında oynadığı role paralel olarak ajitasyon hareketinin bir kitle eylemine dönüştürülmesinde en önemli rollerden birini basın, özellikle Osmanlı yönetimini “köpeklerden bile daha merhametsiz” bir yönetim olarak gören *The Northern Echo*’nun editörü W.T. Stead oynamıştır.⁴³² Oxford Üniversitesi profesörlerinden tarihçi Freeman ise kampanyanın bilimsel manifestosunu kaleme almıştır.⁴³³

⁴³¹ Karaca, “1876 Bulgar Ayaklanmasının Avrupa Kamuoyuna Takdiminde William Ewart Gladstone ve Edwin Pears”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, s.377, Eskişehir, 2005, Shannon, *Gladstone and....*, s.44.

⁴⁴³ W.T. Stead, “The War” *The Northern Echo*, 5 Temmuz 1876, “England and the Eastern Insurgents” *The Northern Echo*, 13 Temmuz 1876.

⁴³³ Bedri Gencer, *İslam’da Modernleşme*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2012, s.290.

Ajitasyon hareketi, Ağustos ayı itibariyle kitlesel düzeyde var olmakla birlikte daha Temmuz ayında, Osmanlı hükümetine karşı sert bir tutum sergilenmesini isteyen heyetler Dışişleri Bakanı Derby'yi ziyaret etmiştir. Ancak, Disraeli hükümetinin Osmanlı yanlısı politikasını protesto etmek amacıyla ilk toplantı 27 Temmuz 1876'da Lord Shaftesbury başkanlığında Willis's Rooms'da gerçekleştirilmiştir.⁴³⁴ Tarihçi Freeman'nın konuşmacı olarak katıldığı toplantıya Gladstone da davet edilmiş ancak görüşlerini parlamentoda ifade edeceği gerekçesiyle toplantıda yer almamıştır.⁴³⁵ Akabinde, 9 Ağustos'ta Manchester'da "eski doğu politikasına bir son verilmesi" amacıyla Belediye Başkanı Alderman Curtis başkanlığında bir toplantı düzenlenmiş, Osmanlı İmparatorluğu lanetlenmiştir.⁴³⁶ Bir sonraki gösteri 28 Ağustos'ta, hükümet yanlısı *Pall Mall Gazette*'nin "eski ajitatörlerin rehberliğinde yapıldığına"⁴³⁷ işaret ettiği Hackney İşçi Kulübü'nde düzenlendi.⁴³⁸ Darlington,⁴³⁹ Sunderland, Bath, West Bromwich,⁴⁴⁰ Nottingham⁴⁴¹ gösterilerin düzenlendiği diğer yerler olmuştur. Gösteriler, İngiliz desteğine sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekleştirdiği katliamları kınamakta ve hükümetten Bulgarlar lehine bir politika talep etmekteydi. Ancak tepkinin İngiltere iç politikası için taşıdığı önem, Başbakan Disraeli'nin tepkilerin hedefi olmasıdır. Disraeli'nin parlamento konuşmalarında olaya özel bir önem atfetmemiş olması, Berlin Memorandumu'nun reddi ile birlikte Osmanlı yanlısı bir görüntü çizmesi gösterilerde dile getirilen söylemlerin merkezini teşkil etmiştir. Seton-Watson eseri *Disraeli, Gladstone and The Eastern Question*'da göstericilerin tamamen liberallerden oluşmadığını, muhafazakarların da gösterilerde yer aldığını yazmakla birlikte ön plana çıkan kitle liberallerden oluşmaktaydı.⁴⁴²

İngilizleri böyle bir öfke seline kapılmaya iten nedenler sadece Osmanlı kötü yönetimi ile açıklanamaz gibi durmaktadır. İngiltere'nin müttefiki bir ülkenin böyle katliamları işlemiş olması öfkenin ana nedenlerinden birini teşkil ederken, dini duygular da önemli

⁴³⁴ *Daily News*, 28 Temmuz 1876, *Dundee Courier*, 28 Temmuz 1876.

⁴³⁵ John P. Rossi, "The Transformation of the British Liberal Party: A Study of the Tactics of the Liberal Opposition, 1874-1880", *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, Vol. 68, No. 8 (1978), s.30.

⁴³⁶ *Manchester Evening News*, 9 Ağustos 1876, Shannon, *a.g.e.*, s.56.

⁴³⁷ *Pall Mall Gazette*, 31 Ağustos 1876.

⁴³⁸ *Daily News*, 30 Ağustos 1876.

⁴³⁹ *Western Times*, 29 Ağustos 1876.

⁴⁴⁰ *Reading Mercury*, 23 Eylül 1876.

⁴⁴¹ *Sheffield Independent*, 29 Ağustos 1876.

⁴⁴² Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone...*, s.72.

rol oynamıştır. Böylece Müslümanlar tarafından işlenen cinayetler duygusal eğilime yol açmıştır çünkü “İngilizler, iğrenç arzularıyla Türklerin öldürmekten keyif duyduklarına, ırza geçmekten ve işkenceden daha zevk aldıklarına inanıyorlardı.”⁴⁴³ Aynı zamanda Gencer’in belirttiği “Türk’ün barbarlık ile özdeşleştirilmesi” ve dinin İngiliz toplumunda meydana gelen maddi dönüşümün yol açtığı bunalımlı evreden bir çıkış kapısı olarak görülmesi de başlıca nedenlerden biri olmuştur.⁴⁴⁴ İngiliz tepkisinin bu denli şiddetli olmasında basın da büyük rolü olmuştur. Basının varlığı ile birlikte haberler ülkenin her yanına ulaşabiliyor ve insanlar, dar iletişim araçları nedeniyle gazetelerin kendilerine sunduğu bilgilere bağlı kalıyordu. Bugün New Lexington’daki mezarında “Bulgaristan’ın Özgürleştiricisi” yazısıyla gelişmelerde oynadığı rol hala görülebilen MacGahan’ın, *Daily News*’te yer alan yazıları kitlesel öfkenin büyümesinde basının oynadığı role ilişkin en güzel örneklerden biridir. Yazılar Kraliçe’nin dikkatinden kaçmamış ve günlüğüne “İngiltere’de büyük heyecana ve öfkeye” yol açtı notunu düşmüştür.⁴⁴⁵ Bizzat olayların içinde önemli rol oynayan gazeteci Stead, MacGahan’ın *Daily News*’te yayınlanan mektuplarının genel bir tepkinin ortaya çıkmasında oynadığı role dikkat çeker.⁴⁴⁶ 22 Ağustos 1876 tarihinde *Daily News*’te yer alan MacGahan’ın mektubu, Batak’ta meydana gelen insanlık dışı katliamları anlatmaktaydı.⁴⁴⁷ MacGahan’ın yazısı yakılan, kesilen bebekler ve kadınlar ile doludur. Böylece şiddet haberlerinin derecesi artarken duyulan öfke de katlanmaktaydı.

Görüldüğü üzere kamuoyu tepkisi bir alev gibi birden parlayan bir gelişmeden ziyade tedricen gelişen bir süreç olmuştur. 27 Temmuz tarihli toplantı ile 28 Ağustos’ta yapılan gösteri arasında sadece bir iki gösteri gerçekleşmiştir.⁴⁴⁸ Gladstone, ajitasyon hareketinin genişlemesine paralel olarak birden olayların içerisinde yer almamıştır. Gelişen olayların seyrinden emin olduktan sonra fiilen konuşmaları ve yazılarıyla gelişmelerde söz sahibi olmuştur. Dönemin en önemli devlet adamlardan biri olması nedeniyle Gladstone’un harekete katılması Bulgar Ajitasyonu için en önemli

---

⁴⁴³ McCarty, *a.g.e.*, s.65, Andrew Wheatcroft, *Korkunç Türk Batı’nın Gözüyle Osmanlı*, (Çev. Gülçin Aldemir Somuncu), Aykırı Yayınları, İstanbul, 2004, s.222.

⁴⁴⁴ Gencer, *a.g.e.*, s.286.

⁴⁴⁵ Shannon, *a.g.e.*, s.67.

⁴⁴⁶ Stead, *The M.P. for Russia* Vol I, Andrew Melrose, London, 1909, s.248.

⁴⁴⁷ *Daily News*, 22 Ağustos 1876.

⁴⁴⁸ Shannon, *a.g.e.*, s.59.

gelişmelerden biridir. Gladstone'un katılımından önce böyle bir hareket var olmakla birlikte Gladstone'un varlığı sürecin kitlelere taşınması açısından büyük önem arz etmiştir.

Bulgaristan'da meydana gelen "katliamlara" ilişkin haberler İngiltere'ye ulaştığında Gladstone, Liberal Parti'nin lideri değildi. Yine de ülke çapındaki ünü ve etkisi devam etmekteydi. Siyasi arena ve ülke çapındaki liberaller arasında sahip olduğu etki süreç devam ettikçe ajitasyon hareketinde yer almasını zorunlu kılmıştır. Ancak Gladstone değinildiği üzere sürece hemen dahil olmamıştır. Eski başbakan, Bulgaristan'da meydana gelen olaylara ilk kez 31 Temmuz günü yapılan Avam Kamarası görüşmelerinde değinmiştir. Ancak Bulgaristan tartışmaları konuşmanın ana gövdesini oluşturmaktan uzaktır. Gladstone, Kırım Savaşı sırasında kabinede yer alması nedeniyle şimdi meydana gelen olaylara karşı hissettiği özel görev ve "pişmanlık" duygusunu⁴⁴⁹ dile getirdikten sonra Osmanlı Müslümanlarının ilerleme kaydetmeyen yeteneksiz bir topluluk olduğunu belirtir ve hükümetin takip etmesi gereken politikayı şöyle tespit eder:

Osmanlı'nın sözlerine milyonlarca insanın mutluluğunu emanet ettik. Bu sözlere Türkiye'deki milyonlarca insanın refahı ve çıkarları feda edildi. Bu duruma bir son verilmesi gerektiğini düşünüyorum. Düşüncesizce Avrupa Uyumu prensibini terk ettiniz. Uyum ile birlikte tekrar sükuneti sağlamayı başarabilirsiniz, katılmadan ise asla.⁴⁵⁰

Gladstone, ilerleyen sayfalarda göreceğimiz üzere birleşik bir Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yapacağı baskının sonuç getireceğini düşünmektedir. Böylece "canavar Türk yönetimi" altındaki Hristiyanların güvenliği sağlanmış olacaktır.⁴⁵¹ Avrupa'nın elde edeceği garanti ise karışıklıkların devam ettiği bölgelere otonomi sağlanmasına giden süreçte rol almak olarak tanımlanmıştır. Konuşmayı takip eden günlerde Gladstone, gelişmeleri yakından incelemekte, liberal liderlerle görüş alışverişinde bulunmakla birlikte yine de Bulgar katliamına ilişkin herhangi bir değerlendirmesi söz konusu olmamıştır.⁴⁵² Ancak Gladstone "oyunun hazır ve sorunun

⁴⁴⁹ Kırım Savaşı sırasında kabinede Koloniler Bakanı olarak görev yapan Dük Argyll de bu tarihi sorumluluğu dile getirir. Bkz. Dük Argyll, *a.g.e.*, s.11.

⁴⁵¹ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.231, cc.173-200.(31 July 1876).

⁴⁵¹ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.231, cc.189.(31 July 1876), Gladstone, Osmanlı topraklarında devam eden "sivil savaşın" sebebini Osmanlı İmparatorluğu'nun 1856 yılında vermiş olduğu sözleri tutmamasına bağlar. Stratford de Redcliffe ve Gladstone'un bu konuda yaptıkları görüşmelerin içeriği için bkz. *The Political Correspondence...*, s.487.

⁴⁵² *The Gladstone Diaries...*, s.137,142.

hala canlı”⁴⁵³ olduğunu gördükten sonra ajitasyon hareketine doğru evrilmiştir.⁴⁵⁴ Kendi içsel kararı yanı sıra Gladstone’un harekete destek vermesini isteyen bir kesim de mevcuttu. Örneğin Stead “bizi zafere taşıyın” diye yazıyordu.⁴⁵⁵ Bu andan itibaren tepkiyi ulusal bir harekete çeviren Gladstone olmuştur. Gladstone’un olayları dini açıdan değerlendirmesi, Kırım Savaşı sırasında kabinede olması nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu’nda meydana gelen “katliamlarda” sorumluluğu olduğunu hissetmesi ve dönemin en önemli devlet adamlarından biri olması konuyu benimsemesine yol açmıştır.⁴⁵⁶ Gladstone’un yanı sıra Disraeli de ajitasyon hareketinin etkisini kabul etmekteydi; “eğer barışı sağlayamazsak, bu Rus tuzağına düşen aydınlanmış halk kitlesinin yüzünden olacaktır.”⁴⁵⁷ Gladstone ise olayları daha farklı değerlendirmekteydi.

Bir kitle tepkisine rağmen tüm İngiltere gösterilerde yer almamıştır. Ajitasyon hareketi özellikle Kuzey İngiltere’de kendisine yaşam alanı bulurken Katolik İngilizler neredeyse hiç destek vermemiştir. Balkanlar’da yaşanan gelişmelerin arkasında Rusya’nın olduğunun düşünülmesi ve Katolik Kilisesi’ne yönelik uzlaşmaz bir tavır takınan Gladstone’un hareket içinde yer alması, Katolik İngilizlerin yaklaşımlarını belirleyen başlıca nedenler arasındadır. Katolik basın, ajitasyona destek sağlamaması yanı sıra *Catholic Standard*’ın yazıları başta olmak üzere Türk yanlısı bir tutumla Gladstone’un harekete katılımını eleştiriyordu.⁴⁵⁸ Koloğlu’nun belirttiği gibi Gladstone’u sırf iç politikada kazanım elde etmekle suçlayanlar da olmuştur.⁴⁵⁹ Katoliklerin yanı sıra Yahudiler de harekette önemli bir rol oynamamıştır.⁴⁶⁰

Gladstone’un ajitasyon hareketi içerisinde rol almasının temel nedeni ne olursa olsun tepki Gladstone dışında gelişmiş ve Gladstone harekete daha sonra katılmıştır. Gladstone sürece bir broşür ile müdahil olmuştur. *Bulgarian Horrors and The*

⁴⁵³ Shannon, *a.g.e.*, s.100.

⁴⁵⁴ Matthew, Gladstone’un hareketin özünü geç farkettiğini yazar. Bkz. Matthew, *Gladstone 1809-1898*, Oxford University Press, Oxford, 1997, s.283.

⁴⁵⁵ Shannon, *a.g.e.*, s.103.

⁴⁵⁶ T.A. Jenkins, *Gladstone, Whiggery and the Liberal Party*, Oxford University Press, Oxford, 1998, s.120.

⁴⁵⁷ Zetland, *a.g.e.*, s.83-84.

⁴⁶⁰ Rossi, “Catholic Opinion on the Eastern Question, 1876-1878”, *Church History*, Vol.51, No.1(Mart,1982), s.54-70.

⁴⁵⁹ Koloğlu, *a.g.e.*, s.23.

⁴⁶² Ann P. Saab, *Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria, and the Working Classes,1856-1878*, Harvard University Press, Boston, 1991, s.126.

Question of the East adlı broşür 28 Ağustos-5 Eylül tarihleri arasında yazılmıştır.⁴⁶¹ Gladstone, Lord Granville ile son metni tartışmış ve 5 Eylül günü kopyalar tamamlanmıştır.⁴⁶² Gladstone, metnin bir kopyasını broşürü “Bulgar katliamlarının en kötüsü”⁴⁶³ olarak değerlendirecek olan Başbakan Disraeli’ye de göndermiştir. Kitapçık, Gladstone’un İngiltere’nin takip etmesi gereken politikaya dair görüşlerini yansıtmakla beraber Türk ırkının genel özelliklerini de çizer. Gladstone, özgür basın, insanlığa, özgürlüğe ve hukuka olan katkısını Bulgaristan katliamları haberlerini İngiltere’ye taşıyan *Daily News* muhabiri Edwin Pears özelinde takdir ettikten sonra Türk ırkını şöyle tasvir eder:

Bu sadece basit bir Muhammedicilik (Mohametanizm) sorunu değildir. Muhammediciliğin tuhaf karakteri olan bir ırk ile birleşimi sorunudur. Türkler, ne Hindistan’ın uysal Muhammedicilerine (Mohammetan) ne de Suriye’nin şövalye ruhlu Selahattinlerine ve kültürlü İspanyol Müslümanlarına benzer. Türkler, Avrupa’ya girdikleri o kara günden itibaren insanlığın en büyük insanlık dışı örneği olmuşlardır. Nereye gittilerse arkalarında kan izi bıraktılar, hakimiyetlerinin eriştiği yerlerde medeniyet ortadan kalktı.⁴⁶⁴

Gladstone, bir yüzyıl sonra Chuchill’in demir perde konuşmasında S.S.C.B. karşıtı retoriğinde görülen bir üslup ile Türklerin gittikleri her yerde medeniyet üzerine kara bir örtü çektiğini ifade etmiştir. Gladstone’u böyle bir değerlendirme yapmaya iten ise görüldüğü üzere Müslümanlık değil “tüm Avrupa’yı askeri güç ile tehdit eden”, hatta “Reformasyon İngiltere’inde bile Katolik Kilisesi için dua edilmesine neden olan Türkler” olmuştur.⁴⁶⁵ Gladstone’un tüm bu kötülöklere karşı önerdiği çözüm ise “Türklerin pılını pırtısını toplayarak” gitmeleriydi.⁴⁶⁶ Gladstone daha sonra, metinde sadece resmi hükümet görevlilerine böyle bir çağrı yapmış olduğunu sürekli dile getirmek zorunda kalsa da, Bulgaristan’da son bulan Osmanlı yönetimi Müslümanların da ülkedeki varlığının sona ereceği anlamına gelecekti. Bu nedenle metin, arka planda Türklerin Avrupa’daki varlığının yok olması anlamını içermekteydi. Osmanlı İmparatorluğu ve katliam haberlerine duyarsız kalan hükümet ve Elçi Elliot suçlu olarak tespit edilirken, çözüm Bulgaristan, Bosna ve Hersek’teki Türk yönetiminin sona ermesiydi. İstenen bağımsızlıktan ziyade Osmanlı İmparatorluğu’nun “toprak

⁴⁶¹ *The Gladstone Diaries...*, s.28.

⁴⁶² *The Gladstone Diaries...*, s.152.

⁴⁶³ Michael Lynch, *Gladstone and Disraeli (History at Source)*, Hodder and Stoughton, London, 1991, s.89.

⁴⁶⁴ Gladstone, *Bulgarian Horrors...*, s.16.

⁴⁶⁵ Gladstone, *a.g.e.*, s.10-11.

⁴⁶⁶ Gladstone, *a.g.e.*, s.38.

bütünlüğünün” zedelenmeyeceği bir özerlik sistemi olmaktadır.⁴⁶⁷ Ancak tüm kontrolün Osmanlı İmparatorluğu’ndan alınması bu toprakların Osmanlı yönetimine tekrar girmeyeceği olarak da okunabileceğinden asıl istenen Hristiyan nüfusun Müslüman Osmanlı yönetiminden çıkarılmasıydı. Amerikalı psikiyatrist Ralph Colp Jr, Gladstone’un kişiliğinin bir yansıması olarak kabul ettiği metni, bir doktor olarak incelemeye tabi tuttukten sonra şu değerlendirmede bulunmuştur:

Gladstone, kitapçıkta kişiliğinin en önemli niteliklerinden bazılarını ortaya koymuştur: Zulüm ve baskıdan nefret, haksızlığa karşı öfke uyandırma yeteneği, Hristiyanlığa ve Hristiyanların haklarına kendini adama ve İngiltere’nin ahlak kurallarına uygun ve ulusal haklar tanıyan bir dış politika izlenmesine bağlılık.⁴⁶⁸

Gladstone böyle bir yayın yaparak artık harekete tam onayını vermiş, Avrupa tarihinde bilinen bir ifade ile Rubicon’u geçmiştir. Gladstone, broşür yayınından sonra 9 Eylül günü Blackheat’de iki saat süren bir konuşma yapmıştır.⁴⁶⁹ Gladstone, Türklere hangi şartlar altında, acı çektirdikleri ülkelerde yönetimlerini devam ettirebileceklerini belirtme görevinin Avrupalı devletlerde olduğunu dile getirmiştir.⁴⁷⁰ Gladstone, sorunun “bir Hristiyanlık meselesi değil insanlığın ortak sorunu” olduğunu ifade etmiş olsa da, Gladstone için dünya Hristiyan olduğu için sorun aslında bir Hristiyanlık sorunu. Gladstone’un bu tarihte başlayan kitleler ile birlikteliği ve konuşmaları dört yıl boyunca devam edecek, süreç Gladstone’un ikinci başbakanlığı ile son bulacaktır.

Gladstone’un yanı sıra dönemin önemli simaları olan E.A. Freeman, Thomas Carlyle, Darwin, Garibaldi harekete desteklerini sunmuştur. Oscar Wilde, Victor Hugo, Dostoyevski gibi önde gelen yazarlar da Türk’e karşı yazılar yazmıştır.⁴⁷¹ Gladstone’u Rus entrikasına kapılmak ile itham edenler de olmuştur. Marx, Gladstone’u Osmanlı İmparatorluğu’nu lanetlerken Rusya’nın Polonya’da uyguladığı zulmü görmezden

⁴⁶⁷ Gladstone, *a.g.e.*, s.34.

⁴⁶⁸ Ralph Colp, JR, “William Ewart Gladstone, Karl Marx, Charles Darwin, Kliment Timiriazev ve 1876-1878 Doğu Sorunu Üzerine Notlar”, *Tarih ve Toplum*, sayı:20, (Ağustos 1985), s.9.

⁴⁶⁹ *The Gladstone Diaries...*, s.153.

⁴⁷⁰ “A Speech Delivered at Blackheat on Saturday, September 9th, 1876”, *Bulgarian Horrors and Russia in Turkistan with Other Tracts*, Elibron Classics, Leipzig, 2005, s.112.

⁴⁷¹ Turan, *a.g.e.*, s.53

gelmekle suçlamıştır.⁴⁷² Böylece ülke “Ruslar ve Türkler” olarak ikiye ayrılmış, basın ise muhafazakar ve liberal olarak bölünmüştü.⁴⁷³

Liberal Parti'nin eski lideri Gladstone'un sürece açık destek vermesi parti içinde önemli sorunları gündeme getirmiştir. Parti liderlerinden Granville daha sakin olunmasını tavsiye ederken, Dük Argyll tam tersi düşünceler içerisindeydi.⁴⁷⁴ Örneğin Gladstone broşür için partinin onayını alırken parti liderleri oldukça gönülsüz davranmış hatta Granville, broşürde Türklerin “pılı pırtılarını” toplayarak gitmelerini talep eden cümlenin kullanılmamasını istemiştir.⁴⁷⁵ Lord Hartington ise 18 Aralık 1876'da “eğer Gladstone daha ileri giderse partide çatlak meydana gelmesini hiçbir şey engelleyemez” yorumunda bulunuyordu.⁴⁷⁶ Granville, Rus karşıtı hissiyatın doğabileceği bir ortamda harekete bu denli angaje olmanın partiye verebileceği zararı önlemek için Gladstone'dan daha ileri gitmemesini istemiştir.⁴⁷⁷ Granville ve Hartington'un yanı sıra, Bulgar katliamlarını Avam Kamarası gündemine taşıyan Forster da İstanbul'a yaptığı ziyaret dönüşü Braford'da yaptığı konuşmasında Osmanlı yönetimindeki Hristiyanların özerklik elde etmelerine sıcak bakmadığını dile getirmiştir.⁴⁷⁸ İlerleyen dönemde bu durum devam edecek ve Gladstone tek başına hareket etmeye mecbur olduğunu söyleyecektir.

Ajitasyon hareketi adına en önemli gelişmelerden bir tanesi 8 Aralık günü yapılan Londra St.James Hall'daki toplantı olmuştur. Bundan önceki toplantılar geneli itibariyle bölgesel olarak planlanıp düzenlenirken, St.James toplantısı daha geniş bir katılım ile düzenlenmiştir. Ancak toplantı her ne kadar ulusal adı altında düzenlenmiş olsa da, toplantıya katılan *The New York Times* muhabirinin belirttiği gibi ülkenin sadece bir kesimi hatta Liberal Parti'nin bir kanadı toplantıya katılmıştır.⁴⁷⁹ Örneğin parti liderleri Hartington ve Granville toplantıda yer almamıştır. St.James toplantısı, hükümeti ve Osmanlı İmparatorluğu'nu lanetlerken en ateşli konuşmacılardan Freeman, İngiltere'nin

⁴⁷² Colp, *a.g.m.*, s.82.

⁴⁷³ Koloğlu, *a.g.e.*, s.17.

⁴⁷⁴ Rossi, “*The Transformation...*”, s.35.

⁴⁷⁵ Aydın, *a.g.e.*, s.172.

⁴⁷⁶ Philip Magnus, *Gladstone, A Biography*, John Murray, London, 1954, s.245.

⁴⁷⁷ Rossi, *a.g.m.*, s.36.

⁴⁷⁸ Forster ile birlikte İstanbul'a giden Malcolm MacColl, Forster'in bir savaşa yol açacağını düşündüğü için Gladstone'un politikasını kınadığını yazar. Bkz. Malcolm MacColl, *The Sultan and The Powers*, Longmans, Green, and Co., London, 1896, s.3-5.

⁴⁷⁹ *The New York Times*, 25 Aralık 1876.

adının lekelenmesini ve bunun nedenin ise Disraeli kabinesi olduğunu söylüyordu.⁴⁸⁰ Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı harekete geçmek adına doğudaki İngiliz çıkarları özellikle de Hindistan İmparatorluğu gözden çıkarılabilir. ⁴⁸¹ Gladstone ise bir buçuk saat süren konuşmasında İngiltere'nin görevleri yanı sıra sorumlulukları da olduğunu dile getirmiştir.⁴⁸² Hükümetin Hristiyanlar lehine bir politika izlememesi böyle kitlesel tepkilerin nedeni olurken çözüm için yapılması gereken Avrupa ile birlikte hareket etti. Sorumluluğu bulunan İngiltere'nin çözüme katkısı da Avrupa ile birlikte hareket edip etmeyeceğine göre değişecekti.

Gladstone ajitasyona açık destek verdikten sonra görüşlerini yazılarıyla temellendirmiştir. *Lessons in Massacre*⁴⁸³ başta olmak üzere bu yazıların incelenmesi, Türk hükümetinin ne denli kötü bir yönetim olduğunu düşündüğünü gözler önüne serer. Gladstone'a göre Türk yönetimi o kadar kötü bir yönetimdi ki "katliamı engellemeye ya da yavaşlatmaya çalışan Müslümanları görevlerinden uzaklaştırılıyordu."⁴⁸⁴ Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman uyruklarına verdiği ders "tekrar yap" olmaktadır.⁴⁸⁵ Gladstone'un konuşmalarında ve yazılarında Hristiyanlık, insanlık, medeniyet ve barbarlık kelimelerini devamlı olarak kullanması olaylara daha çok dini/ahlaki açıdan bakmasının örnekleridir. Özellikle medeniyet kelimesi Hristiyanlıkla birlikte kullanılıyordu ki böylece Hristiyan olmak medeni olmanın ön şartı haline geliyordu.⁴⁸⁶ Doğrulama olarak Müslümanlar, özelde ise Avrupa'yı yüzyıllar boyu askeri güçleri ile tehdit eden Türkler medeni olarak görülüyordu. Bunun en temel sebebi ise salt güce dayalı olan yönetimleriydi.⁴⁸⁷ Böylece medenileşmemiş olan ülke "yarı-barbar bir durumda olması" nedeniyle "sosyal ilerleme sürecinin ilk aşamalarında" bulunuyordu.⁴⁸⁸ Gladstone her ne kadar yazılarında Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu gibi geneli kapsayan kelimeler kullanmış olsa da ifade

⁴⁸⁰ *The New York Times*, 25 Aralık 1876, Cevdet Küçük, "Bulgar İhtilali'nin (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (8-9), 1979-1980, İstanbul Edebiyat Fakültesi, s.117-166.

⁴⁸¹ *The New York Times*, 25 Aralık 1876.

⁴⁸² *The Gladstone Diaries...*, s.176.

⁴⁸³ Gladstone, *Lessons in Massacre*, John Murray, London, 1877.

⁴⁸⁴ Gladstone, *a.g.e.*, s.35.

⁴⁸⁵ Gladstone, *a.g.e.*, s.5.

⁴⁸⁶ Gladstone, "Aggression...", s.358.

⁴⁸⁷ Gladstone, *Bulgarian Horrors...*, s.10.

⁴⁸⁸ Gladstone, *The Slavonic Provinces of the Ottoman Empire*, Cassell Petter and Goplin, London, 1877, s.4.

edilmek istenen Hristiyanların dahil olmadığı yapıydı. Aksi takdirde Avrupa'nın bir görev yükümlülüğünden bahsetmek mümkün olamazdı.

Gladstone bir İngiliz'den çok bir Hristiyan Avrupalı olarak konuşmalarını yaparken, Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen “vahşetleri” sona erdirmeye yetkili tek organ olarak görülmektedir ki bunun anlamı, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan moral değerler yönünden üstün bir konuma yerleştirilmesidir. Böylece Avrupa yetkili organ olarak sürece müdahil olmalıydı. İngiltere'nin ödevi ise Osmanlı yanlısı politikasını terk ederek tüm Avrupa ile bir uyum içerisinde hareket etmesi olarak defaatle dile getirilmiştir. Gladstone'un İngiliz dış politikasının takip etmesini gerekli gördüğü ve 1879-80 yıllarında seçim kampanyaları sırasında tam bir manifesto olarak sergilediği dış politika görüşleri bu dönemde görülebilmektedir. Uyum ne kadar iyi işlerse soruna yönelik çözüm de o kadar kesin olacağı için İngiltere uyumdan ayrıldığı an en büyük hatayı işlemiştir. Gladstone'un devamlı bir Avrupa uyumundan bahsetmesi, ırk ya da mezhep farklılığı ne olursa olsun Avrupa'nın Rusya'nın da dahil olduğu bir bütün olduğundan hareket etmektedir. Gladstone için Avrupa yerel olarak farklılık arz etse de bir dürbün ile uzaktan bakıldığında tek bir parça olmaktaydı: Hristiyan ve medeni olma. Gladstone'un bu yönde dile getirdiği görüşleri emsalsiz olmaktan uzaktır. Bilindiği üzere XIX. yüzyılda Avrupa'nın yaşadığı Sanayi Devrimi ve diğer toplumsal hareketlerle birlikte “bir ilerleme çağı” inşa edilmiştir. Bu nedenle ilerleyen ve geri kalan/değişmeyen toplumlar arasında bir çatışma söz konusu olurken, sömürgecilik bir anlamda medenileştirici görev adı altında meşru olmuştur. Bu bilgiler ışığında Gladstone daha çok bir sözcü durumuna kendisini taşımıştır.

Gladstone'un uyuma atfettiği bu değer ancak tehlikenin tüm devletler tarafından hissedilmesi ile işleyebilirdi. Örneğin uyumun ortaya çıkışı olarak görülen Viyana Kongresi, Fransız Devrimi dalgası ile birlikte Napolyon'un tüm Avrupa'da yarattığı çatışma ortamından doğmuştur. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ortak bir müdahalenin de diğer devletler tarafından aynı derecede önemli görülmesi gerekmektedir. Önceki bölümlerde gördüğümüz üzere İngiltere ve Rusya temelde çatışan çıkarlara sahipken, Avusturya, Rus yayılcılığına sıcak bakmıyordu. Fransa ise bir süreliğine hareket kabiliyetini yitirdiğinden etkin bir katılım sağlamaktan uzaktı.

Kısacası ortak düşmanın yarattığı tehlike tüm devletleri hareket geçirebilirdi ya da en azından Gladstone'un konuşmalarında talep ettiği gibi zor kullanma yolunu pratiğe dönüştürebilirdi.

Gladstone'un gözünde Hristiyanlara karşı katliam yapan Osmanlı İmparatorluğu doğal olarak ilerleme karşıtı, vahşi bir yönetim olmuştur. Bu nedenle Türklerin Hristiyanları yönetmesi doğaya aykırıydı. Ancak, “yer yüzündeki en acımasız despotizm olan Türk yönetiminin” medeni ve Hristiyan ırkları yönetmeye kabiliyeti yokken aynı durum doğulu halklar için geçerli değildi.⁴⁸⁹ Gladstone'a göre Türkler, doğuluları yönetebilirdi. Böylece Gladstone, aşağı olan Türklerin ancak kendileri gibi aşağı olan doğuluları yönetebileceğini ifade etmiştir. Gladstone, Hristiyan nüfusun Osmanlı yönetiminde olmasını siyahi köleliğinden bile daha kötü bir durum olarak değerlendirmektedir çünkü zencilerin köle olduğu zamanlarda söz konusu olan “üstün meziyetlere sahip bir ırkın aşağı kapasitede olan bir ırkı yönetmesiydi.”⁴⁹⁰ Gladstone tarafından dile getirilen özgürlük, insan hakları gibi olumlu anlam taşıyan sözcüklerin hepsi Hristiyan dünya ile sınırlıydı, katliamlar ise Osmanlı toprakları ile. Hristiyanlar şiddete başvurmuş olsalar bile bunun tek sebebi katliamlar yapan bir ırk olan Türk'e karşı doğal, haklı savunma mekanizması olmaktaydı. Böylece uzun yıllar Osmanlı yönetimine karşı mücadele eden Karadağlılar “Hristiyanlığın en olağanüstü insanları” olarak övgüye layık oluyordu.⁴⁹¹ Görüldüğü üzere Gladstone için Türk ve Hristiyan tam anlamıyla karşıt iki yapıyı temsil etmekteydi.

Gladstone, kendisinden önce Thomas Jefferson⁴⁹² ve kendisinden sonra Woodrow Wilson (1856-1924) tarafından dile getirilen ahlaki bir dış politika izlenmesini görüşlerinin ana eksenine koymuştur. Gladstone'un ailesinin dine atfettiği değer ve okul yıllarında kendisinin aynı yönde gelişim seyretmesi bu fikirlerini hazırlamıştır. Gladstone, İngiltere'nin sorumluluğu nedeniyle çıkar amaçlı bir politika takip etmemesini savunmuştur. Bu sorumluluk, hem İngiltere'nin Kırım Savaşı'nda yer alması nedeniyle var olan hem de Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde bulunan

⁴⁸⁹ Gladstone, “Aggression...”, s.359, 368.

⁴⁹⁰ Gladstone, *The Slavonic...*, s.11.

⁴⁹¹ Gladstone, “Montenegro-1877”, *Gleanings of Past Years 1848-78*. IV, New York, 1879, s.305.

⁴⁹⁴ “Bir insanın ahlaklığı onda bireysel olarak doğru davranış çizgisi yaratırsa, niye yüz tane insanın ahlaklığı onlarda toplu olarak doğru bir davranış çizgisi yaratmasın? İnsanlar ve uluslar için tek bir ahlak sistemi vardır.” 22 Ağustos 1789 tarihli mektup için bkz. *Thomas Jefferson'dan Seçme Parçalar*, (Çev. Mete Tunçay), Yenilik Basımevi, İstanbul, 1961, s.109.

Hristiyan halkların İngiltere ile var olduğu iddia edilen, özgür müesseseler bağlamında ortak bağlara sahip olduğunun düşünülmesinden kaynaklı bir durumdu. Bulgar İsyanı ile ortaya çıkan gerçekler ise bunun ne denli gerekli olduğunun göstergesiydi. Bu politika, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na sağladığı desteğin, moral bile olsa çekilmesi ile sağlanacaktı. Bu ahlaki manifesto ise 1879 yılında altı madde halinde ilan edilmiştir. Wilson'un 14 maddesini andıran bir şekilde Gladstone; İngiltere'nin özgürlük aşkı ile yönlendirilmesi gerektiğini, Afganistan'da evleri yok edilmiş insanların Avrupa'da yaşayanlar kadar yaşam hakları olduğunu ve gereksiz antlaşmalara imza atılmaması gerektiğinden bahsetmektedir.⁴⁹³ Bu plan çerçevesinde hareket edildiğinde İngiltere büyük çapta sorumluluk gerektiren imparatorluğunun yüklerine yenilerini eklemeyecek ve özgürlüğe saygılı bir devlet olarak yönetileceği için Disraeli hükümetinin eylemleri ile lekelenen ismi temize çıkacaktı.

Gladstone için birleşik bir Avrupa çözümünün anahtarı olurken Osmanlı İmparatorluğu'nu savunan politikaların da çürütülmesi gerekiyordu. Bunlardan ilki Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus yayılmasına karşı set olduğu düşüncesi idi. İngiltere'nin dış politikasının incelendiği bölümde görüldüğü üzere İngiliz devlet adamları uzun bir süredir, Hint deniz yolunun güvenliğini korumak için önlemler almış, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını da bu yönde gerekli görmüştür. Aynı zamanda, hat üzerinde önemli noktaların İngiliz İmparatorluğu'na kazandırılması bu güvenliği sağlamak adına gerekli görülmüştür. Gladstone ise İngiliz politikasının bu yönde olmasına gerek olmadığını yazılarında dile getirmiştir. Böylece İngiltere için önemi olmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun savunulması temelsiz olacaktı. Her şeyden önce Gladstone, Süveyş Kanalı'nın kapanması ihtimaline inanmamaktadır.⁴⁹⁴ Bir diğer husus ise Ümit Burnu yolunun daima unutulduğudur. Gladstone'a göre Süveyş Kanalı'nın bir savaş durumunda kapanma tehlikesi olsa bile Hindistan ile Ümit Burnu yolu kullanılarak iletişim sürdürülebilirdi.⁴⁹⁵ Böylece ortaya konulan temellendirme geleneksel Osmanlı yanlısı politikanın gereksizliğini kanıtlamış oluyordu. Ancak Süveyş Kanalı'nın İngiltere için önemi Gladstone tarafından her ne kadar yok sayılmış olsa da 1950 yıllarında görüleceği üzere kanal İngiltere için hala önemli bir geçiş hattı özelliğini

⁴⁹³ Gladstone, *Political Speeches in Scotland November...*, s.124-127.

⁴⁹⁴ Salter, *a.g.e.*, s.86.

⁴⁹⁵ Gladstone, "Aggression...", s.348.

korumuştur. Zaten bizzat kendisi Mısır'ı işgal etmiştir. Bir diğer önemli nokta ise Balkanlar'da bağımsızlık kazanacak devletlerin bağımsızlıkları konusunda oldukça kıskanç olacakları için bir Rus tehlikesi meydana gelse bile, bu küçük devletlerin yeterli bariyer işlevi göreceği inancıdır.⁴⁹⁶ Gladstone tarafından yapılan değerlendirmeler böylece incelendikten sonra şimdi Disraeli hükümetinin aldığı önlemler ile Gladstone tarafından bunlara yöneltilen eleştirileri inceleyebiliriz.

4.4. BALKAN KRİZİ'NDE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

İngiltere'de süreli yayınlarda bir yansımasını bulduğu üzere dış politika ekseninde hararetli tartışmalar yaşanırken, 1 Temmuz'da Sırbistan, bir gün sonra da Karadağ Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmiştir.⁴⁹⁷ Sırp lider Prens Milan, savaş amacı olarak Ortaçağ'daki büyük Sırp İmparatorluğu'nu işaret etmiştir.⁴⁹⁸ Milliyetçi bir söylemin yanı sıra Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik tasavvurları çatışmaların başlamasında önemli rol oynamıştır. Ancak Sırp politik amacının gerçekleşmeyeceği, Osmanlı ordusunun Sırpı Vidin ve Niş'te, Karadağ birliklerini Podgoritza'da yenilgiye uğrattığına dair ilk haberlerin gelmeye başlaması ile anlaşılmıştır.⁴⁹⁹ İstanbul'da ise bir süre önce Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş, yerine V.Murat tahta çıkmıştır. İstanbul'da yaşanan gelişmelerle birlikte Sırbistan ve Karadağ'ın savaş ilanları sonucu sürecin kritik bir aşamaya geldiğini düşünen Avusturya ve Rusya, izlenecek politikayı kararlaştırmak üzere 8 Temmuz günü Bohemya Reichstadt'da bir araya gelmiştir.⁵⁰⁰ Yaşanan gelişmelere ilgisiz kal(a)mayan iki devlet alınan kararlara göre; Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan galip olarak

⁴⁹⁶ Gladstone, *a.g.m.*, s.351.

⁴⁹⁷ 1876-1885 yılları arası İngiliz süreli yayınları temel alınarak yapılan bir değerlendirmesi için bkz. Paul Auchterlonie, "From the Eastern Question to the Death of General Gordon: Representations of the Middle East in the Victorian Periodical Press, 1876-1885", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 28, No. 1 (May, 2001), s.5-25, Armaoğlu, *a.g.e.*, s.504.

⁴⁹⁸ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.505.

⁴⁹⁹ Saraybosna'dan gönderilen telgraf için bkz. *British Documents*, vol.2, Doc.358, Konsolos Holmes'ten Derby'ye, 4 Temmuz 1876, s.268.

⁵⁰⁰ Otto von Bismarck, *Düşünceler ve Hatıralar II*, (Çev. Nijat Akipek), MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s.306-307.

ayrılrsa bile kazanç elde etmesine izin vermeyecekti.⁵⁰¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşı kaybetmesi halinde ise Avusturya-Macaristan, Rusya ve diğer Balkan ülkeleri Osmanlı mirasının bölüşülmesinde pay sahibi olacak ve İstanbul serbest şehir ilan edilecekti. Avusturya, Rusya'ya "büyük bir Slav devletinin" kurulmasına engel olacağını kabul ettirmiş, Rusya ise Paris Antlaşması ile kayb ettiklerini geri almaya çalışmıştır. Böylece, Bohemya'da Osmanlı İmparatorluğu paylaşılmış ve iki devlet kendi hatlarını çizmiştir.

4.4.1. İstanbul Konferansı

Osmanlı ordusunun kısa sürede Sırp ve Karadağ kuvvetleri karşısında üstün durumda olduğunun anlaşılması Sırbistan'ı ateşkesin tesisi için girişimler de bulunmaya itmiştir. Rus Başbakanı Gorçakov, Karadağ'a da Sırbistan'ı izlemesini tavsiye etmiştir.⁵⁰² Sırbistan ve Karadağ'ın yenilgisi, gösteriler düzenlenmesine yol açacak kadar Rus kamuoyunda büyük bir heyecan dalgasına yol açmıştır.⁵⁰³ İngiltere'nin de araya girmesi ile yapılan ateşkes çağrısı üzerine Osmanlı İmparatorluğu askeri hareketi durdurmuş ve taleplerini ilgili devletlere iletmiştir. Bâb-ı Âlî, barışın kabulü için Belgrad, Böğürdelen, Semendre ve Feth-ül Alem kalelerinin kendisine bırakılmasını ve Sırp ordusunun on binden fazla olmamasını şart koşmuştur. Tazminat ve Sırp Prensi Milan'ın İstanbul'a gelerek bağlılığını bildirmesi diğer şartları oluşturmuştur.⁵⁰⁴ Ancak, İngiliz Dışişleri Bakanı Derby'nin belirttiği ve Reichstadt Antlaşması'nda da görüldüğü üzere, Avrupalı devletler *status quo* tabanlı diğer bir ifade ile Sırlar ve Karadağlılar lehine bir ateşkesten yanaydı.⁵⁰⁵ Bunun üzerine İngiltere ve diğer devletler 21 Eylül'de Bâb-ı

⁵⁰¹ Yapılan görüşmelere dair yazılı bir kaydın olmaması nedeniyle ortak bir metinden bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle, elimizde iki farklı versiyon mevcuttur. İki versiyondaki farklılık Bosna-Hersek ihtilafından kaynaklanmaktadır. Bkz. M.S. Anderson, *a.g.e.*, s.89-91.

⁵⁰² *British Documents*, vol.3, Doc.12, A. Loftus'dan Derby'e, 30 Ağustos 1876, s.3.

⁵⁰³ Dugdale, *a.g.e.*, s.26, 10 Eylül günü St.Petersburg'da Sırlar lehine düzenlenen gösteriler için bkz. *British Documents*, vol.3, Doc.32, A. Loftus'dan Derby'e, 10 Eylül 1876, s.9.

⁵⁰⁴ *British Documents*, vol.3, Doc.36, Elliot'dan Derby'e, 15 Eylül 1876, s.10.

⁵⁰⁵ *British Documents*, vol.3, Doc.34, Derby'den Elliot'a, 11 Eylül 1876, s.9.

Âlî'ye kendi görüşlerini yansıtan yeni bir plan sunmuştur.⁵⁰⁶ Savaş öncesi durumu Sırbistan ve Karadağ lehine korumayı tasarlayan plan çerçevesinde Bosna-Hersek idari özerklik kazanacak, Bulgaristan'da ıslahat yapılacak ve Sırbistan ile iki aylık ateşkes imzalanacaktı.⁵⁰⁷ Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun barış şartlarını reddetmesi halinde Bulgaristan'ın Rus birlikleri, Bosna'nın ise Avusturya birlikleri tarafından işgal edilmesini ve ortak bir donanmanın Boğazlar'a gönderilmesini önermiştir.⁵⁰⁸ İngiltere'nin barış şartlarının reddedilmesine karşı b planı ise Bâb-ı Âlî'ye en az bir aylık bir ateşkes imzalatmak eğer bu da kabul edilmezse Elliot'u geri çekme tehdidi olmuştur.⁵⁰⁹ Rusya ilk aşamadan itibaren güç kullanılmasını diplomasinin yanına alırken, Disraeli, Gorçakov'un böyle "yanlış bir adım" atmasını Gladstone ve işbirlikçilerinin Gorçakov'u yanıltmış olmasına bağlamaktadır.⁵¹⁰ Bu kadar yoğun bir kamuoyu tepkisinin varlığı hükümeti adımlarını daha dikkatli atmaya sevk etmiş olsa da, İngiliz kabinesi, kriz anlarında daha belirgin görüleceği üzere Doğu Sorunu'na yönelik kesin bir tutuma sahip değildi. Derby, her ne pahasına olursa olsun barış çizgisini savunurken, Salisbury, Hindistan yolunun anahtarını İstanbul olarak görmemekteydi.⁵¹¹ Disraeli ise her ikisinden daha farklı bir tutum içerisindeydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun galip durumda olduğu bir savaştan kayıplar ile ayrılmayı kabul etmeye yanaşmaması üzerine Rusya, altı hafta ya da iki aylık bir ateşkesin kabulünü talep eden bir ultimatomu 31 Ekim'de Osmanlı hükümetine ulaştırmıştır. Rus Elçisi İgnatiev, ultimatomun iki gün içerisinde kabul edilmemesi halinde İstanbul'dan ayrılmakla yetkilendirilmiştir.⁵¹² Rusya'nın bu tutumunda Sırbistan'ın uğradığı yenilgiler belirleyici olmuştur. Diplomasinin yanı sıra caydırıcılığını artırmak amacıyla Rusya askeri tedbirlere başvurmuş, kısmi seferberlik ilan etmiştir. Bâb-ı Âlî, İngiltere'den bir destek gelmeyeceğinin anlaşılması sonucu ultimatomu kabul etmiştir. Gelişmelerde söz sahibi olmak adına İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ile Sırbistan ve

⁵⁰⁶ *British Documents*, vol.3, Doc.60, Derby'den Elliot'a, 21 Eylül 1876, s.16.

⁵⁰⁷ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.508.

⁵⁰⁸ *British Documents*, vol.3, Doc.60, Derby'den Elliot'a, 26 Eylül 1876, s.25.

⁵⁰⁹ İngiltere, Elliot'dan İstanbul'u terk etmeden önce İngiliz dışişlerinden tekrar onay almasını istemiştir. Bkz. *British Documents*, vol.3, Doc.119, Derby'den Elliot'a, 5 Ekim 1876, s.40.

⁵¹⁰ 5 Ekim tarihli mektup için bkz. Zetland, *a.g.e.*, s.96, İgnatiev de bölünmüş İngiliz kamuoyuna dikkati çeker bkz. *British Documents*, vol.3, Doc.404, Elliot'dan Derby'e, 15 Aralık 1876, s.170.

⁵¹¹ Dugdale, *a.g.e.*, s.47, *British Foreign Secretaries and Foreign Policy: From Crimean War to First World War* (edt.Keith M.Wilson), Croom Helm, London, 1987, s.105.

⁵¹² Elliot'dan İngiliz dışişlerine ve diğer tüm elçiliklere gönderilen telgraf için bkz. *British Documents*, vol.3, Doc.290, 31 Ekim 1876, s.97.

Karadağ arasında imzalanan iki aylık ateşkes sonrası inisiyatifi ele alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun “bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün” gözetileceği bir konferans teklifini Paris, Roma, Berlin, Viyana, St.Petersburg ve İstanbul'daki elçilikleri aracılığıyla ilgili tüm devletlere bildirmiştir.⁵¹³ İngiltere'nin harekete geçmesine rağmen Rusya'nın başarısızlık halinde tek başına hareket edeceğini ilanı, Rusya'nın istediğini Avrupa ile ya da ona rağmen alacağı anlamına gelmekteydi.

İngiltere'yi konferansta liberal politikacıların da güven duyduğu Hindistan Bakanı Salisbury ile birlikte Gladstone tarafından bir Türk olarak görülen Elçi Henry Elliot temsil etmiştir.⁵¹⁴ Salisbury'ye verilen hükümet kararında takip edilmesi gereken politika şöyle açıklanmaktadır; Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü korunacak, güçler toprak kazanmak arzusunda olmadıklarını bildiren bir deklarasyona imza atacak, Sırbistan ve Karadağ için *status quo* baz alınacak, Bosna ve Hersek için keyfi yönetime karşı teminat ve yerel halkın kendi meselelerinde söz sahibi olmaları olarak anlaşılması gereken “yerel ya da idari özerklik” sağlanacak, aynı tür reformlar Bulgaristan için de geçerli olacak.⁵¹⁵ İngiltere'nin onay verdiği maddeler bunlar olurken, ilgili maddelerin güç kullanılarak kabul ettirilmesi kabine tarafından onay görmemiştir. Bunun anlamı; Bâb-ı Âlî'nin olası bir ret kararı halinde İngiltere'nin hiçbir şey yapmayacağıydı. Bu politikanın yanı sıra İngiliz temsilcileri arasında tam bir uyumdan söz etmek mümkün değildir.⁵¹⁶ Elliot, Osmanlı İmparatorluğu'nun desteklenmesini savunan dış politika geleneğine bağlı kalırken Salisbury, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz çıkarları için gerekliliğine inanmakla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmeye mahkum olduğunu düşünmekteydi.⁵¹⁷ Bu nedenle iki farklı görüşü savunan iki temsilcinin aynı konferansta İngiltere adına varlığı, hükümetin arka planda başka amaçlar taşıdığına düşünülmesine yol açmıştır. Salisbury, Elliot'un geri

⁵¹³ *British Documents*, vol.3, Doc.309, 4 Kasım 1876, s.103, Konferans teklifi 21 Kasım günü resmi gazetede yayınlanmıştır. Bkz. *The London Gazette*, 21 Kasım 1876.

⁵¹⁴ *The London Gazette*, 21 Kasım 1876.

⁵¹⁵ *British Documents*, vol.3, Doc.373, Derby'den Salisbury'ye, 20 Kasım 1876, s.132.

⁵¹⁶ Paris'teki Alman elçiliğinin İstanbul'dan edindiği bilgiye göre Elliot, “Türkleri cesaretlendirmekte ve konferansın sonuç almaktan uzak çabaları ile dalga geçmektedir.” Prens Hohenlohe'den Otto von Bismarck'a gönderilen 6 Ocak 1877 tarihli gizli telgraf için bkz. Dugdale, *a.g.e.*, s.45.

⁵¹⁹ Elliot, 4 Eylül tarihli telgrafında İngiliz politikasının çıkarları açısından 10,000 ya da 20,000 kişinin ölmesinin bir sorun teşkil etmemesi gerektiğini yazarken Salisbury 23 Eylül 1876 tarihinde başbakana gönderilen mektubunda Palmerston geleneğinin sona erdiğini düşünmektedir. Bkz. Shannon, *The Age of Disraeli, 1868-1881: the Rise of Tory Democracy*, Longman, New York, 1992, s.254, Lady Gweldolen Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, vol.2, Hodder and Stoughton, London, 1921, s.85.

çağrılmasını istemesine rağmen hükümet bu yönde herhangi bir adım atmamıştır. Belki de söz konusu olan ikili bir oyundu. Savaşın yaklaşmakta olduğu bir sırada Elliot'un yerine Henry Layard'ın atanması bu ihtimali güçlendirmektedir.⁵¹⁸

23 Aralık günü açılan konferansa katılan hükümet temsilcileri ilk Osmanlı anayasası Kanun-i Esasi'nin ilanına tanık olmuşlardır. Bâb-ı Âlî, böyle bir anayasal hareket karşısında düzenlenmekte olan konferansın hükmünü kaybetmiş olduğunu göstermeye çalışmış olsa da, Saffet Paşa'nın Sadrazam Mithad Paşa'ya ilk oturumun ardından söylediği üzere delegeler "çocuk oyuncağı" anayasaya karşı umursamaz bir tavır sergilemiştir.⁵¹⁹ İngiltere'deki kamuoyu baskısı, Rus ordusunun kısmı seferberliği ve Rusya'daki savaş yanlısı partinin ağırlık kazanması bir geri dönüşü imkansız kılmıştır. Konferans dokuz oturum sonrası Osmanlı İmparatorluğu'na şu kararları kabul etmesi için bir haftalık süre tanımıştır: Sırbistan ve Karadağ savaş öncesi durumlarını koruyacak ve topraklarını genişletecek, Bosna-Hersek iki özerk bölgeye ayrılacak, Bulgaristan ikiye bölünecek ve Hristiyan valiler tarafından idare edilecek ve Bulgaristan'da güvenliği sağlamak için 5.000 Belçika jandarması görevlendirilecek.⁵²⁰ Böylece Osmanlı İmparatorluğu konferansın planlanması aşamasında İngiliz Dışişleri Bakanı Derby'nin ifade ettiğinin aksine yabancı müdahalesine uğruyor ve savaş meydanında elde ettiği başarıları masa başında kaybetmeye davet ediliyordu. Ancak Bâb-ı Âlî, Paris Antlaşması'na aykırı bulduğu metni, konferansa katılan ülke temsilcilerinin verdiği ultimatoma, Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun teklifleri reddetmesi halinde tek başına Rusya ile savaşmak zorunda kalacağını belirten görüşlerine ve Türk yanlısı Elliot'un zaman geçirilmeden kabul edilmesine yönelik tavsiyelerine rağmen, hükümlerine aykırı olduğu gerekçesiyle 18 Ocak 1877

⁵¹⁸ Henry Layard, 24 Nisan'da II. Abdülhamit'in huzuruna çıkmıştır. Bkz. Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, Aynı yönde bir değerlendirme Almanya'nın Londra Büyükelçi'si George Herbert Münster'in Berlin'e gönderdiği 31 Mart 1877 tarihli yazıda da görülmektedir. Bkz. Dugdale, *a.g.e.*, s.50.

⁵¹⁹ İnal, *a.g.e.*, s.349, Gladstone, anayasa katılımcı devletlerin gözlerini boyamak için hazırlanmış bir tertip olabilir yorumunda bulunmuştur. Günlüğüne anayasayı okuduğunu kaydederken şaşkınlığının bir ifadesi olarak üç adet ünlem işareti koymuştur. Bkz. *The Gladstone Diaries...*, s.183, Dük Argyll de aynı fikirde olup, "biz onların Kanun-i Esasilerine gülümsüyoruz" cümlesiyle tepkisini ortaya koymuştur. Bkz. Halid, *Bir Türkün Ruznamesi*, (Çev. Refik Bürüngüz), Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s.114, Kanun-i Esasi'yi salt bir kandırmaca olarak görmek Osmanlı İmparatorluğu iç dinamiklerini tamamen görmezden gelmek olacaktır. Anayasa bir yoğrulma aşamasından sonra ortaya çıkan bir eserdir. 4 Aralık tarihli İngiliz resim raporunda da görüleceği üzere anayasanın ilan tarihi hükümet üyeleri arasında meydana gelen uyuşmazlıklar nedeniyle ertelenmiştir. Bkz. *British Documents*, vol.3, Doc.389, Elliot'dan Derby'ye, 4 Kasım 1876, s.163.

⁵²⁰ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.313.

tarihinde Hristiyan delegelerin de katılımı ile gerçekleşen Meclis-i Umumi'de alınan kararlar doğrultusunda reddetmiştir.⁵²¹ Kararın tebliğ edilmesinin ardından konferans 20 Ocak'ta dağılmış, katılımcı devletlerin temsilcileri ve elçileri İstanbul'u terk etmiştir. Böylece uzlaşma çabaları son bulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ise Sırbistan ve Karadağ ile devam etmekte olan savaşlara bir son vermek üzere girişimlerine devam etmiş ve sonuç olarak 1 Mart'ta Sırbistan ile barış imzalanmıştır. Karadağ ile ateşkes iki ay uzatılmıştır.

İstanbul Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanmasını Avrupa'ya yapılmış bir hakaret olarak gören Gorçakov, son bir teşebbüs ile İgnatiev'i Avrupa başkentlerine göndermiş ve nihayetinde 31 Mart 1877 tarihinde Londra Protokolü adını alan yeni bir ortak metin hazırlanmıştır.⁵²² St.James kabinesinin şartlı onayını alan metin İstanbul Konferansı'nda alınan kararlardan pek farklı bir şey dile getirmemekle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun asayiş için gerekli görülen askerden fazlasının terhis edilmesini talep etmiştir.⁵²³ İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun metni reddetmesi halinde hareket serbestisini koruyacağını bildirmiştir. Rusya ise böyle bir hareketle kendisine meşruiyet sağlamaya çalışmış, Avrupa tarafından onay verilen metnin reddi sonrası Rusya'nın tek başına harekete geçmesiyle yeni bir Osmanlı-Rus Savaşı başlamıştır.

Diplomasi savaşa doğru evrilirken Disraeli ve Gladstone, Doğu Sorunu genelinde konferansı ve gelişmeleri farklı açılardan görmekteydi. Güç kullanımı yoluyla taleplerin Osmanlı İmparatorluğu'na dayatılması ve Rusya'nın engellenmesi iki ana sarkaç olarak salınımların yönünü işaret etmiştir. Gladstone açısından salt değerlendirmeler, konuşmalar mümkünken gelişmeleri tayin eden İngiliz gücünün başındaki Disraeli olmuştur. Bu nedenle gelişmeleri eylemler ve sözler çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Hindistan Bakanı Salisbury, İstanbul'a gönderilirken kendisine yapılan tebliğde İngiliz İmparatorluğu yabancı orduların Osmanlı topraklarına girerek

---

⁵²¹ François Georgeon, *II. Abdülhamit*, (Çev. Ali Berktaş), Homer Kitapevi, İstanbul, 2006, s.75, Armaoğlu, *a.g.e.*, s.514, Karal, *a.g.e.*, s.34, *British Documents*, vol.3, Doc.485, Elliot'dan Derby'ye, 18 Ocak 1876, s.200.

⁵²² *British Documents*, vol.3, Doc.499, A. Loftus'tan Derby'ye, 22 Ocak 1877, s.209.

⁵²³ İngiltere, Rus ordularının terhis edilmesine dair Petersburg'dan yazılı resmi güvence talep etmiş ve diğer hükümetlerin kabul etmesi halinde metne onay vermiştir. Bkz. *British Documents*, vol.3, Doc.570, Derby'den Jocelyn'e, 16 Mart 1877, s.236, Protokolün içeriği için bkz. Türkgeldi, *a.g.e.*, s.261-262.

yapacakları bir dayatmaya onay vermemiştir.⁵²⁴ Konferans öncesi de Disraeli, 9 Kasım'da katıldığı bir davette tehditvari bir tarzda İngiltere'nin girişeceği herhangi bir savaşta sonuna kadar mücadele edecek bir ülke olduğunu büyük bir özgüvenle hatırlatıyordu.⁵²⁵ Gelişmelerin arkasında savaş istediğine inanılan figür Rusya olarak tespit edilince Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere için stratejik ve ekonomik önemini savunan okula mensup olan Disraeli için Rusya'nın engellenmesi ana temayı oluşturmuştur.⁵²⁶ Bu nedenle Salisbury'nin istediği üzere Elliot'un geri çekilmesi ve İngiliz donanmasının İstanbul önlerine gönderilmesi onaylanmamıştır.⁵²⁷ Disraeli, Dışişleri Bakanı Derby'ye yazdığı üzere Salisbury'yi Rusları İstanbul'dan uzak tutmak için görevlendirmiştir "Rus'tan daha Rus olması için değil."⁵²⁸ Gerçekten de Salisbury İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde İgnatiev ile oldukça yakın ilişki kurmuştur. Ancak Salisbury'nin tamamen Rus taleplerini kabul ettiğini düşünmekte de yanlış olacaktır. Salisbury'nin asıl hedefi Rusya ile anlaşılması gerektiği olmuştur. Bu nedenle Elliot'un varlığı İngiltere için bir kontrol mekanizması görevi görmüş gibi durmaktadır.

Hükümet Bâb-ı Âlî'ye karşı güç kullanımını "Türk İmparatorluğu'nun çöküşüne yol açacağını" düşündüğü için kesin olarak reddetmiştir.⁵²⁹ Mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla Disraeli, savaş isteyen Rusya'nın İngiltere'nin yapabileceği son şey olan konferans ile engellenebileceğini düşünmüştür.⁵³⁰ Eğer Rusya engellenemezse "hiçbir zaman görmek istemeyeceği gelişmeler yaşanabilir, İngiliz karşıtı koalisyon kurulabilirdi."⁵³¹ Disraeli'nin gelişmelerin arkasında belki de haklı olarak gördüğü Rus tehlikesi neredeyse bütün politikasını belirlemiştir. Rusya'nın dahil olduğu Üç İmparatorlar Ligi bu korkuyu daha da kuvvetlendirmiş, İngiltere'nin kuşatılabileceği

⁵²⁴ *British Documents*, vol.3, Doc.373, s.141, Aynı tutum 22 Aralık günü yapılan kabine toplantısında da dile getirilmiştir; "Prensip-Bâb-ı Âlî'ye karşı zor kullanılmayacak ya da başkaları tarafından uygulanmasına onay verilmeyecek, fakat Bâb-ı Âlî'yi ikna etmek için tüm araçlar kullanılacaktır. Rus sistemi-İngiltere'yi daima Bâb-ı Âlî'ye karşı güç kullanmaya ikna etmeye çalışmak üzerine kuruludur." Bkz. Buckle, *a.g.e.*, s.109.

⁵²⁵ Karal, *a.g.e.*, s.26.

⁵²⁶ 5 Ekim 1876 tarihli mektup için bkz. Zetland, *a.g.e.*, s.97.

⁵²⁷ Cecil, *a.g.e.*, s.118.

⁵²⁸ Blake, *a.g.e.*, s.616.

⁵²⁹ İngiliz dışişlerinin güç kullanımına ilişkin cevabı için bkz. *British Documents*, vol.3, Doc.153, 9 Kasım 1876, s.53, "Güç kullanımı İngiltere tarafından kesinlikle onaylanmamaktadır." Derby'den Paris Büyükelçisi Richard Lyons'a gönderilen yazı için bkz. *British Documents*, vol.3, Doc.447, 3 Ocak 1877, s.187.

⁵³⁰ Zetland, *a.g.e.*, s.97.

⁵³¹ Watson, *a.g.e.*, s.109.

düşünülmüştür.⁵³² Bu nedenle Disraeli sadece diplomatik manevralarla yetinmemiş aynı zamanda Rus kısmi seferberliğini dikkate alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri durumu dahil savaş hesapları yapmaya başlamıştır. Disraeli, İstanbul ve Gelibolu'nun savunulması için gereken asker miktarını hesaplatmış, İngiltere'nin Karadeniz'de Malta ya da Cebelitarık benzeri bir müstahkem elde etmesi gerektiği düşünülmüştür.⁵³³ Daha 10 Kasım 1876'da İstanbul'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri durumunu inceleyen raporlar gönderilmeye başlanmıştır.⁵³⁴ Burnaby de İstanbul'dan ayrılırken incelemelerde bulunan İngilizleri görmüştür.⁵³⁵ Disraeli savaş ihtimaline karşı İtalyan hükümetine yapılacak olan silah teslimatını da durdurmuştur.⁵³⁶

Konuşmalarında görüldüğü üzere Disraeli, Doğu Sorunu'nu salt Hristiyanların Osmanlı yönetimine karşı güvenliğinin sağlanması olarak yorumlamamıştır. Tezin de savunduğu üzere Doğu Sorunu, büyük çıkarların bir çıkmazıydı. Disraeli zor kullanmanın liberallerin belirttiği gibi işe yaramayacağını aksine “lanetlenen katliamların daha da artacağı ve durumun kötüleşeceğine” inandığını dile getirmektedir. Böylece Disraeli, başta Gladstone olmak üzere liberallerin yetkin organ olarak değerlendirdiği Avrupa Uyumu'nun bir işe yaramayacağına inanmaktaydı çünkü Doğu Sorunu, Osmanlı İmparatorluğu yönetimindeki Hristiyanların yaşam koşullarından ziyade “imparatorlukların varlığını ilgilendiren bir sorundu.”⁵³⁷ Disraeli'nin tutumu kısaca özetlenecek olursa diplomasi yoluyla Osmanlı İmparatorluğu'na ortak çözümü kabul ettirmek ve bu olmadığında güç kullanımına onay vermemek olmuştur.

4.4.2. İngiliz Tarafsızlığı ve 93 Harbi

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, 23 Nisan günü başkent İstanbul'daki Rus maslahatgüzarı tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin sona

⁵³² W. A. Gauld, “The 'Dreikaiserbündnis' and the Eastern Question, 1877-8”, *The English Historical Review*, Vol. 42, No. 168 (Oct., 1927), s.560-568.

⁵³³ Blake, *a.g.e.*, s.613.

⁵³⁴ *British Documents*, vol.3, Doc.361, Elliot'dan Derby'e, s.120.

⁵³⁵ Burnaby, *a.g.e.*, s.48.

⁵³⁶ Blake, *a.g.e.*, s.613.

⁵³⁷ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.232, cc.351.(08 February 1877).

erdiğini bildiren yazı ve ertesi gün başlayan askeri hareket ile başlamakla beraber Rus savaş hazırlığı, hem diplomatik hem de askeri alanda uzun bir süredir devam etmekteydi.⁵³⁸ Yeni yıla kısmi seferberlik halinde giren Rus ordusu, özellikle sınır birliklerini tahkim etmiştir.⁵³⁹ İngiliz Yarbay Mansfield, Bükreş'ten sınırı geçmek üzere hazır bekleyen “mükemmel durumdaki” Rus ordusuna dair bilgileri 2 Şubat 1877'de Londra'ya bildirmiştir.⁵⁴⁰ Buna mukabil, Osmanlı ordusunun önemli bir kısmı neredeyse iki yıldır süren savaş hali nedeniyle silah altındaydı. Askeri hazırlıklar 31 Ekim tarihli Rus ultiyatomu sonrası artırılmaya başlanmışsa da elde bulunan rakamlara göre, Osmanlı ordusu hem sayı asker hem de nitelik bakımından önemli sıkıntılar çekmekteydi.⁵⁴¹

Osmanlı İmparatorluğu müttefiksiz savaşmak durumunda kalırken, Rusya, diplomasi yolunu kullanarak hem müttefik kazanmış hem de ordu güvenliğini sağlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Avusturya-Macaristan ile 15 Ocak'ta askeri ve 18 Mart'ta da bir siyasi antlaşma imzalamıştır.⁵⁴² Avusturya, Rus “yanlısı tarafsızlığı” karşılığında, 8 Temmuz 1876 tarihli Reichstadt Antlaşması'nda bir ifadesini bulan, büyük bir Slav devletinin oluşumuna izin vermeyeceğini Rusya'ya kabul ettirmiş, Bosna-Hersek'in işgali hakkını elde etmiştir. Antlaşma Rusya'ya Kırım Savaşı ile kaybettiği Beserabya'yı geri verirken esas kazanç, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun askeri tarafsızlığının sağlanması yoluyla Rus ordusunun merkezden uzaklaşarak kat edeceği mesafe boyunca güvenliğinin garanti altına alınması olmuştur.⁵⁴³ Bu nedenledir ki antlaşma dışına atılacak herhangi bir adım Rus askeri hareketini dolayısıyla Rus politikasını zora sokabilirdi. Bunu bilen İngiltere, ilerleyen süreçte ortak hareket için defalarca Avusturya nezdinde nabız yoklayacaktır.⁵⁴⁴ 16 Nisan'da Romanya ile aynı yönde bir antlaşma imzalaya Rusya, “Romanya'nın mevcut toprak bütünlüğünü koruma”⁵⁴⁵ karşılığında, Osmanlı kuvvetinin merkezine doğru yapacağı ilerlemede Romanya topraklarından geçiş izni elde etmiştir. Tüm bu hazırlıklar sonrası kendisini

⁵³⁸ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.516, Türkgeldi, *a.g.e.*, s.274-276.

⁵³⁹ Odesa'da 200,000 kişilik bir Rus ordusu 2 Aralık 1876 günü seferber edilmiştir. Bkz. *British Documents*, vol.3, Doc.409 , s.172.

⁵⁴⁰ *British Documents*, vol.3, Doc.507, Mansfield'den Derby'ye, 2 Şubat 1877, s.214.

⁵⁴¹ *Mufassal Osmanlı Tarihi* Cilt 6, Güven Basımevi, İstanbul, 1972, s.3300, Karal, *a.g.e.*, s.43-44.

⁵⁴² Anderson, *a.g.e.*, s.94-96.

⁵⁴³ Anderson, *a.g.e.*, s.96.

⁵⁴⁴ *British Documents*, vol.3, Doc.649, 29 Mayıs 1877, s.268-271.

⁵⁴⁵ J.A.R. Marriot, *The Eastern Question: an historical study in European diplomacy*, The Clarendon Press, Oxford, 1917, s.296.

güvence altında hisseden Rus ordusu, politik amaçları dikte etmek amacıyla 24 Nisan'da sınırı geçerek çatışmalara başlamıştır. Rusya, Avrupa'nın ortak taleplerini Osmanlı İmparatorluğu'nda kabul ettirmek için harekete geçtiğini sıklıkla belirtmiş olsa da, esas amaç güç yoluyla Balkanlar'ı düzenlemektir.

İngiltere, 2 Mayıs'ta, harekattan duyduğu rahatsızlığı Rus hükümetine iletmesine rağmen kısa sürede İngiliz kabinesinin tarafsızlık ilan edeceği anlaşılmıştır.⁵⁴⁶ İngiltere, Kırım Savaşı'na giden süreçte yanında hissettiği hiçbir müttefike sahip değildir. Bölünmüş İngiliz politik arenasını da Başbakan Disraeli'ye tek başına harekete geçme imkanı vermemektedir. Kriz anı yaklaştıkça kabinede meydana gelen bölünmeler de başbakanın elini güçleştirmiştir. Ancak İngiltere, 6 Mayıs tarihli nota ile neleri kabul edemeyeceğini uyarıcı bir tonla Rusya'ya iletmiştir.⁵⁴⁷ Nota, geleneksel İngiliz siyasetinin örnek bir metni olarak değerlendirilebilir. Kraliçe Victoria'nın parlamento konuşmasında belirttiği üzere tarafsızlık politikası "İngiliz çıkarları etkilenmediği sürece" geçerliydi.⁵⁴⁸ Süveyş Kanalı, Hürmüz Boğazı başta olmak üzere İngiliz ticareti için önem arz eden geçiş bölgelerinin geçici süreliğine işgalinin bile *casus belli* olarak görüleceğini dile getiren metin, İstanbul'un muazzam önemi nedeniyle İngiliz kabinesinin, şehrin başka güçlerin eline geçmesine seyirci kalmayacağını Rusya'ya bildirmiştir. Böyle bir metnin anlamı İngiltere'nin, Rus hareketinin Hint yolunu korumaya yönelik geleneksel politikasını tehdit eder hale geldiğine karar verdiği an harekete geçeceğiydi. İngiltere bir anlamda son aşamada kendi çıkarları nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nu Rus nüfuzundan koruyacaktı. İngiltere, savaş boyunca buna benzer uyarıları Rusya ve diğer devletlere yapmıştır.⁵⁴⁹ Rusya buna karşılık Çanakkale ve İstanbul'a yönelik güvenceler vererek, bunun bir Avrupa meselesi olduğunu ifade etmiştir. Petersburg'dan bildiren İngiliz Elçisi Loftus ise, Rusya'nın gerçek amacını İngiltere'yi "yemlemek" olarak görmekteydi.⁵⁵⁰ İstanbul'daki İngiliz Elçisi Henry Layard'ın da aynı yönde, özellikle Anadolu'nun Rus egemenliğine geçmesinin İngiltere üzerinde yaratacağı baskının önlenmesine yönelik düşüncelerini detaylı bir şekilde

⁵⁴⁶ "Russia And Turkey-The War-Proclamation Of Neutrality." *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.234, cc.106-7.(30 April 1877) .

⁵⁴⁷ *British Documents*, vol.3, Doc.640, Derby'den Shuvalov'a, 6 Mayıs 1876, s.262.

⁵⁴⁸ 14 Ağustos 1877 tarihli konuşma metni için bkz. Ensor, *a.g.e.*, s.307.

⁵⁴⁹ *British Documents*, vol.3, Doc.721,723, s.310-311.

⁵⁵⁰ *British Documents*, vol3, Doc.641, A. Loftus'tan Derby'e, 21 Mayıs 1876, s.263.

Londra'ya bildirmiştir.⁵⁵¹ Görüldüğü üzere hem İngiliz hem de Avusturya tarafsızlığı daha ilk aşamadan itibaren şartlı olarak sağlanmıştır. İki devletin ortak çıkarlarının Rus askeri gücü tarafından tehdit edilmesi ortak hedef doğrultusunda işbirliğini kolaylaştıracaktır.

93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın seyri bu tezin kapsamı dışında olduğu için detaylı bir şekilde incelenmeyecek ancak bazı noktalar işaret edilecektir.⁵⁵² Osmanlı İmparatorluğu, İslam dünyasından kendisine destek sağlamak amacıyla 1877 yılı Temmuz ayında Afganistan'a bir heyet göndermiş ve daha savaş başlamadan önce Hindistan'da Müslümanların halifesine destek gösterileri düzenlenmiş olsa da, önemli bir dış desteğe sahip değildir.⁵⁵³ Sırbistan ve Karadağ'ın yanı sıra 22 Mayıs'ta Romanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Rusya'nın yanında savaşa katılması yorgun Osmanlı ordusu üzerinde oldukça kötü sonuçlar doğurmuştur. Balkanlar ve Kafkaslar üzerinden gerçekleşen Rus taarruzu, Haziran ayında Tuna'yı aşarak elde edilen zaferler sonrası 16 Temmuz'da Niğbolu'ya ulaşmış ancak Bulgaristan Plevne'de sert Osmanlı savunması karşısında durdurulmuştur. Rusların Plevne'de çakılı kalmaları Romanya'nın fiili asker desteğini gündeme getirmiştir. Romanya, 60,000 askerden oluşan bir birliği Rusya'nın emrine verirken Çar II. Alexander bizzat Plevne cephesine gelmiştir. Uzun süre direnen Plevne cephesi Aralık ayında düşmüştür. Son önemli direniş merkezinin düşmesi ile birlikte Ruslar 20 Ocak'ta Edirne'ye girmişler böylece İstanbul yolu açılmıştır. Doğu Anadolu'da ise Rus birliklerinin ilerleyişi Erzurum'da durdurulmuş olsa da bölgenin kontrolü Rusların eline geçmiştir. Osmanlı İmparatorluğu önce Paris Antlaşması'na taraf olan devletlere ateşkese aracı olmaları

⁵⁵¹ *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print* (General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt), Part I Series B The Near and Middle East 1856-1914 (Editor: David Gillard), Volume:4, *The Ottoman Empire and the War with Russia, 1877-1878, The Powers and the Treaty of San Stefano, 1878*, University of Publications America, 1984, Doc.17, Henry Layard'dan Derby'ye, 30 Mayıs 1877, s.13-18.

⁵⁵² Bu konuda şu eserlere bakılabilir; A.B. Şirokorad, *Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, Salahaddin Tansel, *93 Seferi 1877 Harbinin Sebepleri*, Doğu Matbaası, Ankara, 1943, Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2012, Yılmaz Öztuna, *93 ve Balkan Savaşları Avrupa Türkiyesi'ni Kaybımız Rumeli'nin Elden Çıkışı*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Askerî Matbaaa, İstanbul, 1935, Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *93 Harbi Faciası*, TBY Yayınları, İstanbul, 2010, Turan Şahin, *Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, *The War Correspondence of the "Daily News" 1877*, Macmillan and Co., London, 1878.

⁵⁵³ Dwight E. Lee, "A Turkish Mission to Afghanistan, 1877", *The Journal of Modern History*, Vol. 13, No. 3 (Sep., 1941), s.335-356, Bombay, Peşaver ve Kalküta'da yapılan gösteriler için bkz. *British Documents*, vol.3, Doc.107, 2 Ekim 1876, s.37.

için başvurmuş ancak olumlu cevap alınamamıştır. Bunun üzerine, II. Abdülhamit 10 Ocak günü Said Paşa'yı Henry Layard'a göndererek Kraliçe Victoria'dan Rusya'ya ile bir ateşkes imzalanması için aracı olmasını talep etmiştir.⁵⁵⁴ Son olarak II. Abdülhamit bizzat Çar'a başvurmak zorunda kalmıştır.⁵⁵⁵ Böylece Osmanlı İmparatorluğu 1875 yılında başlayan buhranlı süreç sonrası 31 Ocak'ta Edirne'de ateşkes imzalamıştır.

Sıcak çatışma sonra ermiştir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini ve Avrupa'nın tarafsızlık tutumunu etkileyen 3 Mart 1878'de Ayastefanos (Yeşilköy)'de imzalanan barış antlaşması olmuştur. 29 maddeden oluşan antlaşmaya göre; Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsız birer devlet oluyordu. Romanya, Besarabya'yı Rusya'ya bırakıyor buna karşılık Dobruca'yı topraklarına katıyor, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik durumu göz önünde bulundurularak Batum, Kars, Ardahan ve Beyazıt Rus egemenliğine giriyordu. Ancak metnin can alıcı kısmı Bulgaristan ile ilgili maddelerdir. Buna göre; Ege, Karadeniz, Tuna ve Arnavutluk arasındaki bölgeye yayılan büyük bir Bulgar Prensligi kurulacak ve Rus askeri iki sene boyunca ülkede kalacaktır.⁵⁵⁶ Büyük bir Bulgar Prensligi'nin kurulması Balkanlar'ın batısındaki Osmanlı toprakları ile doğrudan bağlantı kurulmasını engelleyeceği için imparatorluğun Bulgaristan'ın batısında kalan topraklarının güvenliği ve idaresi tehlikeye düşecekti. Ancak antlaşma, Avusturya'nın onay vermeyeceğini defaatle dile getirdiği büyük bir Slav devletini oluşturması yanı sıra İngiltere'nin tepkisini çekeceği üzere İstanbul'u Rus "denetimine" sokuyordu. Antlaşma öncesi ve sonrası Disraeli hükümetinin izlediği politikayı incelemeyen önce Gladstone'un İstanbul Konferansı ve Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik İngiliz siyasetine ilişkin parlamento bünyesinde hazırladığı çözüm önerilerinin gözden geçirilmesi süreci anlamamızı kolaylaştıracaktır.

---

⁵⁵⁴ *British Documents*, vol.3, Doc.778, Layard'dan Derby'e, 10 Ocak 1878, s.336.

⁵⁵⁵ Uçarol, *a.g.e.*, s.341.

⁵⁵⁶ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953, s.381,385.

4.4.3. Krizin Çözümünde Gladstone

Gladstone'un Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin kullandığı retorik 1876 yılı tartışmalarından itibaren devam eden on yıllarda da görüleceği üzere aynı yönde seyretmiştir. Bu söylem İstanbul Konferansı bazında şöyledir: Türkler verdiği sözleri yerine getirmemiştir ve sadece Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'na müdahale hakkına sahiptir.⁵⁵⁷ İlerleyen yıllarda ise İngiltere'nin tek başına harekete geçebileceği savunulmuştur.⁵⁵⁸ Bu çerçevede, Disraeli hükümetinin Avrupa'dan ayrılarak aksi yöndeki her uygulaması eleştiriye tabi tutulurken, Gladstone'un fikir dairesi içinde gerçekleşen her gelişme ve bunda görev alan hükümet üyeleri takdir edilmiştir. Bu nedenle Gladstone, ortak bir uyuma dahil olan İngiltere'nin Salisbury ile İstanbul Konferansı'nda üstlendiği misyona duyduğu güveni sıklıkla dile getirmiştir.⁵⁵⁹ Sadece Gladstone değil Liberal Parti üst tabakası da bu görüşte birleşmiştir. Granville, birleşmiş bir Avrupa'nın sesine Osmanlı İmparatorluğu'nun duyarsız kalacağına inanan olup olmadığını sormuştur.⁵⁶⁰ Verilen bu destek hükümetin gerçek niyetinin başta Disraeli'nin 9 Kasım Guildhall'de yaptığı "provokatif" konuşması olmak üzere hükümet politikasının "göstermelik" olduğunun anlaşılması üzerine eleştiriye dönüşmüştür.⁵⁶¹ Gladstone'un ifadesi ile "Lord Salisbury'nin arkasındaki güç başarısız olması için kararlılıkla hareket etmiştir."⁵⁶² Ancak Gladstone'un Salisbury'e duyduğu güven 1878 yılında "özgürlüğe karşı keyfi yönetimin yanında" yer aldığını keşfettiğinde kaybolmuştur.

Başarısızlığın temel nedenini İngiltere'nin maddi güç kullanmamasına bağlayan Gladstone için İstanbul Konferansı, bu nedenle daha ilk andan itibaren bir "komedi"

⁵⁵⁷ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.232, cc.119.(08 February 1877), Basset, *a.g.e.*, s.561, Gladstone, *Political Speeches in Scotland in November...*, s.35, Henry Labouchere, "The Foreign Policy of England", *The North American Review*, Vol. 155, No. 431 (Oct., 1892), s.432.

⁵⁵⁸ "Gladstone For Armenia," *The New York Times*, 7 Ağustos 1895, *The New York Times*, 25 Eylül 1896.

⁵⁵⁹ Bassett, *a.g.e.*, s.473, Gladstone, *Bulgarian...*, s.42.

⁵⁶⁰ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.232, cc.31.(08 February 1877).

⁵⁶¹ Disraeli, 9 Kasım 1876 tarihinde Londra Guildhall'de şunları dile getirmiştir: "İngiltere'nin politikası barıştır. Savaş ile elde edebileceğimiz hiçbir şey yoktur. Ancak eğer mücadele gelip çatarsa, şu hatırlanmalıdır ki; savaşa İngiltere'den daha hazır bir ülke yoktur çünkü bu kadar büyük kaynakları olan bir başka ülke yoktur. Haklı bir davada İngiltere doğruyu elde edene kadar savaacaktır." Bkz. S. Maccoby, *English Radicalism (1762-1937)*: vol 1, Routledge, London, 2001, s.214.

⁵⁶² Bassett, *a.g.e.*, s.473.

ydi.⁵⁶³ Önceki sayfalarda gördüğümüz üzere hükümet, güç kullanımının sorunu daha da çıkmaza sokacağını düşündüğü için Salisbury'e bu yönde bir yetki vermemiştir. Güç kullanılmaması, Gladstone'un gözünde Osmanlı İmparatorluğu'nun cesaretlenmesine yol açmış ve bu nedenle konferans reddedilmiştir. Ancak yukarıda gördüğümüz üzere, Osmanlı İmparatorluğu savaşı göze alarak, egemenlik hakkına müdahale olarak değerlendirdiği teklifleri reddetmiştir.⁵⁶⁴ Gladstone'a göre İngiliz hükümeti, ulusun dayattığı konferansa daha ilk baştan sonuç almamak amacıyla giderken insanlık ve adalet adına harekete geçen ulusun görüşlerine ihanet etmiştir.⁵⁶⁵ Gladstone bu noktada, aşırı yorumda bulunarak tüm İngiltere'yi bir bütün olarak değerlendirmektedir ki incelendiği üzere ülkenin sadece bir kısmı Gladstone'u takip etmiştir. Gladstone bu aşamada Disraeli'nin Yahudi hislerinin işe karıştığını düşünmeye başlamıştır.⁵⁶⁶ Aksi taktirde bir İngiliz'in bu yönde adım atması tasavvur edilemezdi. İngiltere'nin "kötücül" politikasının ardındaki ismin Disraeli olarak tespiti bunu kolaylaştırmıştır.

Gladstone'un bu denli sert bir tutum sergilemesinde en önemli gerekçesi Osmanlı İmparatorluğu'nun katliamlar yapmasıdır. Ancak aynı dönemde Rus İmparatorluğu'nun başta Polonya olmak üzere Orta Asya'da düzenli olarak üstlendiği "medenileştirme"⁵⁶⁷ misyonu devam etmekteydi. Katolik dergiler bu yönde eleştirilerini sıralarken⁵⁶⁸ Gladstone, Türkistan'daki Rus politikasını MacGahan'ın notları üzerinden "barbarlara karşı" savaş olarak görmüştür.⁵⁶⁹ Ancak Gladstone, Said'in de belirttiği gibi bu noktada özgün bir söylem üretmemiştir. Hindistan'ı demokratik haklara layık görmeyen John Stuart Mill ve Cezayir'deki Fransız "katliamları karşısında kılı bile kıpırdamayan"

⁵⁶³ Bassett, *a.g.e.*, s.474.

⁵⁶⁴ Karal, *a.g.e.*, s.34.

⁵⁶⁵ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.232, cc.556.(16 February 1877).

⁵⁶⁶ Blake, *a.g.e.*, s.612.

⁵⁶⁷ Gorçakov'un 3 Aralık 1864 tarihinde Avrupalı devletlere Rusya'nın Orta Asya fetih nedenlerini açıkladığı bildirge "medenileştirme zorunluluğunu" şöyle açıklar: "Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Onun içindir ki, biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari menfaatleri ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatını unutup herşeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerinde yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletler'nin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi." Aktaran Kezban Acar, *Rusya Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.275.

⁵⁶⁸ Rossi, "Catholic Opinion...", s.58.

⁵⁶⁹ *The Bulgarian...*, s.99, Aynı yönde değerlendirmeler Thomas Carlyle tarafından *Daily News*'e gönderilen 25 Kasım 1876 tarihli mektupta da görülmektedir. Bkz. P.W. Clayden, *England Under Lord Beaconsfield*, C. Kegan Paul and Co., London, 1880, s.261-262.

Tocqueville aynı ifadeleri kullanmaktadır.⁵⁷⁰ Hristiyan/Müslüman devletler arasında yapılan bir ayırım olarak da görülebilecek olan bu yaklaşımın esas noktası İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na vermiş olduğu maddi ve manevi destektir. "Bulgaristan'da katliam yapanlara" demektedir Gladstone, "bunu yapmasına imkan tanıyan gücü verenler bizleriz."⁵⁷¹ Gladstone, İngiltere'nin geçmişinin temiz olmadığını başta Jamaika Ayaklanması (1831) olmak üzere dile getirmekle birlikte Türklerin yaptıklarının tarihte eşi benzeri olmadığını düşündüğü için İngiltere'nin işlediği suçlar bunlar ile mukayese bile kabul etmezdi.⁵⁷² Daha önce gördüğümüz üzere üstün bir medeniyete sahip olan Avrupa üyesi İngiltere'nin Türkler ile bir tutulması zaten mantıksızlıktı. Böylece dünyanın en kötüsü Türkler olmaktadır.

Gladstone'un sıklıkla dile getirdiği sorumluluk duygusunun referans noktası olarak aldığı Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması, Gladstone'a göre; Osmanlı İmparatorluğu'na bu katliam gücünü sağlamıştı. Bu nedenle, Gladstone'un düşüncelerini anlamamız için bize en önemli ipucunu Paris Antlaşması ve Kırım Savaşı sunar. Rus yayılmasına karşı Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte savaşan İngiltere Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını garanti altına almaktan başka Paris Antlaşması'nın tarafı olarak antlaşmanın 9. maddesinde değinilen Islahat Fermanı'nın uygulanmasına dolaylı olarak taraf olmuştur.⁵⁷³ Ancak aynı yerde 9. maddenin Avrupa'nın müdahalesi anlamına gelmeyeceği belirtilmiştir. Gladstone ise bu nedenle Avrupa'nın özellikle Osmanlı yanlısı bir politika izleyen İngiltere'nin sorumlu olduğunu uluslararası hukuk bağlamında dile getirmektedir.⁵⁷⁴ Tek sorumlu Avrupa olunca Osmanlı İmparatorluğu'nu cezalandırması gereken de birleşmiş Avrupa

⁵⁷⁰ Said, *Entelektüel Sürgün, Marjinal, Yabancı*, (Çev. Tuncay Birkan), Aykırı Yayınları, İstanbul, 1994, s.91, Avrupa'nın doğu karşısında sahip olduğu üstünlüğü mitinin yol açtığı medenileştirme rolünün bir değerlendirmesi için bkz. Georges Corm, *Avrupa ve Batı Miti Bir Tarihin İnşası*, (Çev. M. Işık Durmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

⁵⁷¹ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.232, cc.558.(16 February 1877), Gladstone, *The Slavonic Provinces..* s.4.

⁵⁷² *The Bulgarian...*, s.121.

⁵⁷³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul, 2006, s.97, Niyazi Berkes, Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında önemli rol oynayan Mustafa Reşit Paşa'nın, Paris Antlaşması'nda Islahat Fermanı'nın anılmasının dış müdahaleye açık kapı bıraktığı için bu durumu eleştirdiğini yazar bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul, 2011, s.217.

⁵⁷⁴ *The Bulgarian...*, s.141.

olmaktadır. Bir yazarın, “Gladstone’un rüyası” olarak gördüğü birleşmiş Avrupa ise Hristiyanlık ile özdeşti.⁵⁷⁵

Bu noktada gözden kaçırılmaması gereken şudur; Gladstone, Avrupa’nın güç kullanma tekeline sahip olduğunu ifade ederken Max Weber’in “meşru şiddet tekeline sahip örgütlenme” olarak gördüğü devlet tanımına yaklaşmaktadır.⁵⁷⁶ Dayatma ve güç kullanımı tek bir ülkenin denetiminde değil ortak sorumluluk sahibi Avrupa’nın tekelindedir ancak Avrupa müdahale etmediğinde Rusya’nın askeri zaferi meşru olmuştur.⁵⁷⁷ Böylece Osmanlı İmparatorluğu’na karşı güç kullanılmamasının herhangi bir hukuki yanlışlığı yoktur çünkü Osmanlı İmparatorluğu bizzat yükümlülüklerine uymamıştır. Türk hükümeti tarihte eşi benzeri görülmemiş bir yönetim arz ettiği için içsel bir değişim ile Hristiyanların hayatları güvence altına alınamazdı, bu noktada ise tek çözüm “Hristiyanlığın Cesareti”⁵⁷⁸ ve ortak sorumluluğu olan ortak bir Avrupa’nın harekete geçmesi ile elde edebilirdi.⁵⁷⁹

Gladstone’un konuşmaları ve yazılarının incelenmesinden, aynı moral değerleri paylaşan bütünün oluşturduğu uluslararası sistemin doğruyu kabul ettirmek için yeterli görüldüğü anlaşılmaktadır. Amerikan Bağımsızlık Savaşı’nda yayınladığı *Common Sense* adlı broşür ile Thomas Paine de aynı kozmopolitik yaklaşımı “dünya vatandaşlığı” bağlamında uluslararası sisteme dahil etmek istemiştir.⁵⁸⁰ Gladstone Avrupa’yı bir bütün olarak görmüştür. Sistemin çalışmamasının en temel nedeni budur. Bismarck ittifaklar sistemi ile belirlenen Avrupa arenasında Gladstone’un büyük değer atfettiği moral değerlerinin itici güç olması söz konusu değildi. Bu nedendir ki Bismarck, Disraeli ile çok iyi anlaşırken Gladstone’u “ütopyacı geveze olarak

⁵⁷⁵ W.N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, Greenwood Press, New York, 1969, s.2, Hristiyanlık tabanlı bir değerlendirme için bkz. Carsten Holbraad, *The Concert of Europe: A Study in German and British International Theory 1815-1914*, Longmans, London, 1970, s.166.

⁵⁷⁶ Max Weber, *Sosyolojinin Temel Kavramları*, (Çev. Medeni Beyaztaş), Yarı Yayınları, İstanbul, 2011, s.105, “Devlet”, *Sosyoloji Sözlüğü* (edt. Gordon Mashall), (Çev. Derya Kömürçü, Osman Akınhay), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2009, s.146.

⁵⁷⁷ “Eğer Ruslar Türkleri yenilgiye uğratmayı başarırlarsa bir İngiliz olarak başımı öne eğirim ancak bir insan olarak sevinçten bayram ederim.” Bkz. St. John, *a.g.e.*, s.238.

⁵⁷⁸ Gladstone, *The Slavonic...*, s.16.

⁵⁷⁹ Gladstone, *a.g.e.*, s.5, Blake, *Disraeli and Gladstone*, Cambridge University Press, New York, 1969, s.15

⁵⁸⁰ Thomas C. Walker, “The Forgotten Prophet: Tom Paine’s Cosmopolitanism and International Relations”, *International Studies Quarterly*, Vol. 44, No. 1 (Mar., 2000), s.52.

görmüştür.” Gladstone da bunu 1882 yılında Mısır işgali ile büyük ölçüde kabul edecektir.

Gladstone’un bu denli “aşırı bir tutum” sergilemesi Türklerden nefret etmesi ile açıklanabilir durmakla birlikte herhangi bir sorumluluğu olmayan bir politikacı olması da önemli rol oynamıştır. Gladstone, emeklilikten geri gelmiş eski bir başbakan olarak harekete katılmaya karar verdikten sonra istediği yönde adım atmıştır. Ancak tersi bir durumda olsaydı bunları yapıp yapmayacağı tartışma konusudur. Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte lanetlediği Avusturya-Macaristan İmparatoru’na, başbakan atandıktan sonra (1880) yolladığı mektubu yapılan eleştirilerin ikincil delillerden hareketle dile getirildiğini belirtmekteydi.⁵⁸¹ Bu tavrı Gladstone’un Osmanlı İmparatorluğu’na karşı yönelttiği suçlamalardaki samimiyetinin sorgulanmasına yol açar. Güçlü bir Osmanlı İmparatorluğu olsaydı belki de Gladstone’un eleştirileri Avusturya-Macaristan İmparatoru’na yazılan mektupta olduğu gibi geri çekilebilirdi.

Gladstone’un, medeniyetin özlem duyduğunu söylediği Avrupa Uyumu’ndan sıklıkla bahsetmesi aslında ortak bir Avrupa’dan ziyade arka planda Rus-İngiliz işbirliğine duyulan gereksinimi dile getirir.⁵⁸² Kısa bir Avrupa diplomasisi değerlendirmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceği ile en fazla alakalı iki devletin Rusya ve İngiltere olduğu anlaşılacaktır. Fransa, Sedan yenilgisi (1870) sonrası toparlanma sürecine girmiş ve Alman karşıtı rövanşist bir politika izlemeye başlamıştır. Bismarck ise “korkulu rüyası” olan koalisyonlar karşısında Almanya’nın yalnız kalmasını önlemek adına ittifaklar sistemi yoluyla Alman güvenliğini sağlamaya çalışmaktaydı. Bu nedenle, Almanya’nın bir Alman askerinin kemiklerine bile değmeyen Doğu Sorunu’ndaki tek çıkarı müttefikleri Rusya ve Avusturya’nın çatışmasının engellenmesiydi. Avusturya ise her ne kadar 1866 yenilgisi sonrası yüzünü doğuya dönmüşse de Osmanlı İmparatorluğu’na karşı açıktan bir yayılma politikası izlemekten ziyade Balkanlar’da kendisini tehdit edecek büyük bir Slav devletinin doğuşuna karşı önlemler almıştır. Bu sebeplerle esas çatışan ya da anlaşması gereken devletler Rusya ile İngiltere’dir. Rusya’nın 1876 yılında sahip olduğu “Rus tarihinde bir örneği görülmeyen barışçıl yöneticisi”⁵⁸³ bu işbirliğinin sağlanması için gereken değerlere

⁵⁸¹ Gladstone, *Political Speeches in Scotland in March...*, s.365.

⁵⁸² Gladstone, *Lessons...*, s.79.

⁵⁸³ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.230, cc.179.(27 July 1876).

sahipti. Bu bilgiler ışığında Gladstone tarafından çözümün anahtarı olarak görülen uyum aslında Rusya ile anlaşılması gerektiğinin üstü kapalı ifadesidir. Bu tezin bir kanıtı Alman hükümetinin 13 Aralık 1876 tarihli kararında görülmektedir; Bismarck, İngiltere ve Rusya'nın üzerinde anlaşmaya varacağı "herhangi bir antlaşmayı" Almanya'nın desteklemeye hazır olduğunu bildirmiştir.⁵⁸⁴

Tüm bu düşüncelere ve yayınlara rağmen Gladstone'un toplu bir şekilde resmi İngiliz politikasının değişmesi için öne sürdüğü çözüm, 30 Nisan 1877 tarihinde Avam Kamarası'na sunulan öneriler ile ete kemiğe bürünmüştür. Kabul edilmesi istenen 5 madde şöyle özetlenebilir:

- 1.Kamara(Avam Kamarası), Bulgaristan'da meydana gelen katliamlara ilişkin haklı bir öfke duymaktadır.
- 2.Şimdiki durum tamamen değişene ve Bâb-ı Âlî uyruklarına garantiler sağlayana kadar İngiliz Tacı'nın maddi ve manevi desteğini kaybetmiştir.
- 3 Kamara, İngiliz Tacı'nın nüfuzunun, karışıklıkların devam ettiği bölgelerde özerk yönetimin tesisi için kullanılmasını istemektedir.
4. Kamara, İngiliz Tacı'nın nüfuzunun, Osmanlı İmparatorluğu'ndan insanlık, adalet ve dünya barışı için güvenceler alınmasında Avrupalı devletlerle uyum içerisinde kullanılmasını istemektedir.
5. Majesteleri Hükümeti, bu dört öneriye göre hareket etmelidir.⁵⁸⁵

Gladstone'un temelde dört öneri olarak özetlenebilecek, Doğu Sorunu'na getirdiği çözümlerin Disraeli'nin daha savaş başlamadan önce hazırlattığı askeri planlar ve raporlar ile karşılaştırılması iki politikacı arasındaki uçurumun derinliğini gözler önüne serer. Disraeli, sorunu, Hristiyanların çektiği acılar dışında imparatorlukların varoluşlarını ilgilendiren büyük çaplı siyasal ve stratejik bir mesele olarak değerlendirirken Gladstone, Rusya'yı desteklemeye hazır olduğunu ilan ediyordu. Hatta bu nedenle kendisinin de bizzat dile getirdiği üzere "Rus ajanı" olarak anılmıştır.⁵⁸⁶

Gladstone'un önerileri 7 Mayıs'ta görüşülmeye başlanmıştır. Ancak geçen süre Liberal Parti için önemli gelişmelerin yaşandığı bir ara dönemi simgeler. Gladstone, günlüğüne

⁵⁸⁴ İngiltere'nin Berlin elçisi Odo Russell'dan dışişleri bakanı Derby'e gönderilen telgraf için bkz. *British Documents*, vol.3, Doc.399, s.167.

⁵⁸⁵ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.234, cc.101(30 April 1877), Gladstone'un bu talepleri ve 7 Mayıs günü Avam Kamarası'nda yaptığı konuşma bir broşür olarak yayınlanmıştır. Bkz. *Mr.Gladstone's Resolutions and Speech on the Eastern Question in the House of Commons, May 7, 1877*, Cassell and Company, London, 1877.

⁵⁸⁶ Gladstone, *Political Speeches in Scotland in November...*, s.118.

kaydettiği ve Avam Kamarası'nda dile getirdiği üzere mücadeleyi tek başına ele almıştır.⁵⁸⁷ Parti liderlerinden beklediği girişimleri görememesi buna neden olmuştur. Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamış olduğu bir ortamda bu tarz önerilerin Liberal Parti üzerinde olumsuz sonuçlar doğuracağından hareketle parti liderlerinden Granville, Gladstone'un önerilerini desteklemenin parti için uygun olmadığını dile getirmiştir.⁵⁸⁸ Savaşın yol açtığı ağır baskıya ek olarak Gladstone'un Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı katliamlara ilişkin kaleme aldığı ikinci önemli metin olan *Lessons in Massacre*'in önemli bir satış yapmamasından da görüldüğü üzere ilk andaki kitle tepkisi giderek azalmıştır. Bu nedenlerle Liberal Parti'nin resmi lideri Hartington da Gladstone'un önerilerini kabul etmemiştir.⁵⁸⁹ Granville ve Gladstone'un bu konuyu görüştüğü toplantıda hazır bulunan John Bright günlüğüne sahneyi şöyle kaydeder;

Gladstone, Lord Granville ve ben, Doğu Sorunu üzerine uzunca konuştuk. Granville, Kamara'ya çözüm önerilerinin sunulmasının gerekliliği ya da doğruluğu konusunda Gladstone ile aynı fikirde değil. Granville ayrıldıktan sonra ben kaldım ve konuşma ciddileşti. Gladstone, eğer eski meslektaşları ve dostları harekete geçmeyeceklerse, Kırım Savaşı'nda pay sahibi olması nedeniyle omuzlarında taşıdığı yük ve ulusa karşı olan sorumluluklarından dolayı tek başına hareket etmek zorunda olduğunu söyledi.⁵⁹⁰

Granville bununla yetinmemiş, ertesi gün Bright Gladstone'un Harley Caddesi'ndeki evine "dostlarının fikirlerini ifade etmek için" göndermiştir.⁵⁹¹ Ancak Gladstone, Granville'in beklentisinin aksine duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ve kararını o gün vermiştir.⁵⁹² Liberal Parti içerisinde, tekliflerin parlamento'ya sunulduğu 30 Nisan tarihinden ilk konuşmanın yapılacağı 7 Mayıs arasında çözüm önerilerine yönelik uzlaşma arayışı günlerce devam etmiştir. 2 Mayıs'ta Granville'in evinde bir araya gelen muhalefet liderleri Gladstone'u desteklememe kararı almıştır. Parti liderleri, Gladstone'un çözüm önerilerini Disraeli'nin eline oynamak olarak görmüştür savaşın doğuracağı Rus karşıtı tepki nedeniyle.⁵⁹³ 5 Mayıs'ta ise orta yol bulunmuş ve Gladstone

⁵⁸⁷ 27 Nisan Cuma günü düşülen not için bkz. *The Gladstone Diaries...*, s.214, *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.234, cc.101.(30 April 1877).

⁵⁸⁸ St.John, *a.g.e.*, s.238.

⁵⁸⁹ Rossi, "The British...", s.52.

⁵⁹⁰ Trevelyan, *a.g.e.*, s.420, Gladstone günlüğüne sadece Lord Granville ve Bay Bright'ı gördüğü notunu düşmüştür. Bkz. *The Gladstone Diaries...*, s.214.

⁵⁹¹ Trevalyan, *a.g.e.*, s.420.

⁵⁹² "Kararımı bugün verdim; acı bir karar, Üst halkadan tek bir destekçim olmadan." 27 Nisan tarihli günlük kaydı için bkz. *The Gladstone Diaries...*, s.214.

⁵⁹³ Seton-Watson, *a.g.e.*, s.192.

“sembolik bir değişiklikten biraz fazlasına”⁵⁹⁴ onay vermiştir; kamaraya sadece ilk iki öneri sunulacaktır.

7 Mayıs günü Gladstone’un Avam Kamarası’nda yaptığı konuşma bir geri çekilme olmakla birlikte İngiliz politikasına bakış açısını çok net olarak yakalamamıza imkan tanır. Bulgaristan, İstanbul Konferansı ve hükümetin izlediği politika iki saati aşan konuşmanın ilk bölümünü teşkil etmiştir. Ancak Gladstone kendisini ilerleyen bölümde ortaya koymuştur. Rus ve İngiliz çıkarlarını tek tek inceledikten ve aralarındaki ilişkiyi değerlendirdikten sonra Gladstone, Rusya’nın İngiliz çıkarlarına dokunacak kadar “deli” olmadığına karar vermiştir.⁵⁹⁵ İngiliz çıkarları için Osmanlı İmparatorluğu’nun korunması gerektiğini dile getirenlerin farkında olan Gladstone, anti-tez üreterek buna karşı çıkmıştır. İlk olarak İngiliz çıkarları tabiri “dünyadaki en esnek” şeydi.⁵⁹⁶ Klasik İngiliz dış politikasının haksızlığı ise diğer milletlerin muhtemel tehdit ya da İngiliz çıkarlarının önünde engel olarak görülmeleri nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bu nedenle aslında Hindistan’a giden yolun savunulması için “Batum’da hiçbir şey yapamazsın çünkü Batum ve Erzurum bir gün Doğu’ya gidecek rota olabilir. Suriye ve Bağdat’ta bir şey yapamazsın çünkü sonunda, Doğu’ya giden en iyi yol olacak olan Fırat Vadisi’ni keşfedebiliriz” yaklaşımının haklılığı yoktur. Bu politikanın tersine çevrilmesi yoluyla Hristiyanlar için elde edilmesi istenen garantilere bizzat “Hristiyan bir beyefendi ve insanları için bir velinimet olan” Rus Çarı da davet edilmeliydi.⁵⁹⁷ Tüm bunları göz önüne aldıktan sonra diyebiliriz ki; Gladstone geleneksel İngiliz dış politikasına meydan okumuştur. Rusların, İstanbul’a yaklaştıkları her adımda artan hükümet yanlısı destek gösterileri ve Gladstone’un evinin taşlanmasıyla görüldüğü şekliyle bu politikanın terk edilmesi mümkün değildi.⁵⁹⁸ Özerklik ve yerel bağımsızlık talebini dile getirdikten sonra Gladstone konuşmasını edebi bir dille sonlandırmıştır:

Birleşik Avrupa’nın yetkisi ile yapılmadan Doğu’ya tamamıyla barış gelmeyecek. Türk tiranlığının zulüm uyguladığı topraklarda ölüm zili çaldı. Yok olmak üzere. Yıkım, soylu bir nimet olacak ve Hristiyanlık ve dünya tarafından mutlulukla kabul edilecek bir nimet.⁵⁹⁹

⁵⁹⁴ 5 Mayıs tarihli görüşmeye dair günlük kaydı için bkz. *The Gladstone Diaries...*, s.216.

⁵⁹⁵ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.234, cc.427.(07 May 1877).

⁵⁹⁶ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.234, cc.414.(07 May 1877).

⁵⁹⁷ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.234, cc.969.(07 May 1877).

⁵⁹⁸ Gladstone’un Hardy Caddesi’ndeki evi Şubat 1878’de birkaç kez taşlanmış ve polis koruması altına alınmıştır bkz. *The Gladstone Diaries...*, s.293.

⁵⁹⁹ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.234, cc.439.(07 May 1877).

Konuşma boyunca Gladstone, kendisi adına tutarlı olarak hep aynı sözcükler etrafında fikirlerini tekrar tekrar dile getirmiştir; görevlerimiz, sorumluluklarımız, birleşik Avrupa, özerklik, Rusya'dan korkulmaması. Ancak Hristiyanlık konuşmanın tamamını etkisi altına almıştır. Disraeli ise farklı dünyalara ait olduklarının bir kanıtını sunmak ister gibi Şipka geçidini ellerinde tutan “Hristiyan barbarlardan” bahsetmekteydi.⁶⁰⁰ Gladstone'un tek başına geleneksel İngiliz dış politikasına meydan okumasına karşılık hükümet adına İçişleri Bakanı Assheton Cross'dan gelmiştir.⁶⁰¹ Tezahüratlarla kesilen konuşması boyunca Cross, Gladstone'un tüm iddialarının tamamıyla yanlış olduğunu dile getirmiş ve Gladstone'u savaş çığırtkanlığı ile suçlamıştır.⁶⁰² Takip eden 5 gün, Gladstone'un önerileri üzerinde ikinci derecede öneme sahip tartışmalara sahne olduktan sonra 14 Mayıs günü yapılan oylama sonrası teklifler 131 oy farkla reddedilmiştir.⁶⁰³ Gladstone, liberal parlamento üyelerinin tamamının bile desteğini kazanamazken, muhafazakarlardan sadece Charles Newdigate lehte oy kullanmıştır.⁶⁰⁴ Gladstone'un 5 önerisinden üçünü geri çekmesi ve son olarak önemli bir dış politika değişikliğini talep etmeyen, tüm konuşması bu yönde olsa da, maddelerin reddi Gladstone'un Liberal Parti'yi bile peşinde taşıyamadığının, “yalnız başına mücadele ettiğinin” kanıtıdır.⁶⁰⁵ Gladstone, insanlık adına Rusya ile işbirliğine giderek geleneksel olarak tanımlanan İngiliz dış politika pratiğine karşı olan mücadeleyi kaybetmiştir. Bunun temel nedeni İngiliz çıkarları ve politikasının “insanlık” adına terk edilmeyecek kadar İngiltere için hayati öneme sahip olmasıdır. Ancak Gladstone, halkın parlamentodan farklı düşündüğüne inanarak “insanlar ve parlamento” arasında ayrıma olan inancını güçlendirmiştir.⁶⁰⁶ Böylece doğru olan halkın dolayısıyla kendi görüşleriydi. Sapma ise parlamentonun kararları olmuştur.

⁶⁰⁰ 27 Ağustos 1877 tarihli mektup için bkz. Zetland, *a.g.e.*, s.170.

⁶⁰¹ Konuşma kısa bir süre sonra Muhafazakar Birliği tarafından yayınlanmıştır. Bkz. *The Eastern Question A Speech Delivered in the House of Commons by Right Hon. R. Assheton Cross, M.P.*, St. Stephen's Chambers, London, May 1877.

⁶⁰² *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.234, cc.459.(07 May 1877), F. J. Dwyer, “R. A. Cross and the Eastern Crisis of 1875-8”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 39, No. 93 (Jun., 1961), s.446-447.

⁶⁰³ *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.234, cc.978.(14 May 1877).

⁶⁰⁴ Rossi, *a.g.m.*, s.55.

⁶⁰⁵ *The Gladstone Diaries...*, s.217.

⁶⁰⁶ St.John, *a.g.e.*, s.239.

4.4.4. Disraeli Tekrar Sahnedeki: Berlin Kongresi

Rus birliklerinin İstanbul'a yaklaşmaları İngiliz hükümetini fiili müdahaleye sevk etmiştir. Bugün bildiğimiz üzere Disraeli, daha Osmanlı-Rus Savaşı başlamadan önce savaş ihtimali üzerine planlar ve haritalar hazırlatmak için İstanbul'a görevliler yollamıştır.⁶⁰⁷ Ancak İngiliz kabinesi takip edilmesi gereken politika hususunda homojen değildir. Kabine Kraliçe Victoria'ya yazdığı üzere "7 farklı politika ya da partiden" oluşuyordu.⁶⁰⁸ Her ne pahasına olursa olsun barış yanlısı Derby, Rusya'nın Londra Büyükelçisi Shuvalov'a kabine notlarını sızdırmıştı. İngiltere'nin Ruslara gerekli dersi vermesini en çok isteyenlerin başında gelen Kraliçe, Derby ve diğer karşıt görüşte olan kabine üyelerinin gitmelerini ve daha "kararlı olunmasını" istemiştir.⁶⁰⁹ Kraliçe bir mektubunda "Kraliçe, İngiltere Rusların ayaklarını öpecekse, İngiltere'nin aşağılanmasının bir parçası olmayacak ve tacını bırakacaktır" tehdidini savurmuştur.⁶¹⁰

İngiltere, ilk önlemlerini 12 Ocak 1878'de İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı geçişini korumak adına harekete geçmesine ilişkin Osmanlı hükümetinin fikrinin sorulması talimatı ile almaya başlamıştır.⁶¹¹ Aynı gün Rus hükümetinden Gelibolu Yarımadası'na Rus birliklerinin sevk edilmeyeceğine dair güvence istenmiştir.⁶¹² Bu karmaşıklık içerisinde parlamento, yaşanan gelişmelerin ağırlığının bir ifadesi olarak, normal açılış tarihinden önce 17 Ocak'ta toplanmıştır.⁶¹³ Disraeli, "yüz karası bir barışa" karşı önlem olarak Viyana ile görüşmelere başlanması, parlamentodan 6,000,000 poundluk kredi talep edilmesi ve Amiral Hornby komutasındaki İngiliz donanmasının İstanbul'a gönderilmesi tekliflerini kabineye sunmuştur.⁶¹⁴ Dışişleri Bakanı Derby ve Koloniler Bakanı Carnarvon öneriler üzerine istifasını sunmuş ancak donanmanın gönderilmesi kararının geri alınması sonrası iki bakan kabinede kalmıştır. Müttefik arayışına giren İngiltere en önemli destek kaynağı olarak Avusturya'ya

⁶⁰⁷ Disraeli, 24 Nisan 1877 tarihinde, "bir yıl kadar önce" gönderdiği resmi görevlilerin raporlarını tamamladıklarını kaydeder. Bkz. Zetland, *a.g.e.*, s.148.

⁶⁰⁸ Blake, *Disraeli...*, s.634.

⁶⁰⁹ Buckle, *a.g.e.*, s.225.

⁶¹⁰ Lytton Strachey, *Queen Victoria: A Life*, I B Tauris and Co., New York, 2010, s.213.

⁶¹¹ *British Documents*, vol.3, Doc.762, Derby'den Layard'a, 12 Ocak 1878, s.331.

⁶¹² *British Documents*, vol.3, Doc.763, 12 Ocak 1878, s.331.

⁶¹³ Parlamento açılış tarihi Şubat ayının ilk haftasıydı.

⁶¹⁴ Blake, *a.g.e.*, s.638.

başvurmuştur. Rus ilerlemesinin arttığı her adımda İngiltere'nin bu yöndeki girişimleri daha da sıklaşmıştır. Andrassy ise İngiltere'nin İstanbul'a donanmasını göndermesinin ve parlamentodan kredi talep etmesinin Rus karşıtı niyetlerinde ciddi olduğunu göstereceği için harekete geçmekte isteksiz olan “müttefikleri” yanında bulacağını ifade etmiştir.⁶¹⁵ Kredi talebi 8 Şubat'ta 204 oy farkla parlamentoda kabul edilmiştir.⁶¹⁶ Gladstone aleyhte bir saatlik konuşma yapmış ancak bir etkisi olmamıştır. Oylamanın yapıldığı gün Disraeli'ye başbakanlık ofisinden Lordlar Kamarası'na kadar büyük bir kalabalık eşlik etmiştir.⁶¹⁷ İngiltere'de hükümet yanlısı gösteriler düzenlenmiş, “By Jingo” adlı milliyetçi söylemi dile getiren şarkı oldukça popüler olmuştur.⁶¹⁸

Ateşkes antlaşması sonrası Grandük Nikola komutasındaki Rus birliklerinin Yeşilköy'e kadar ilerlemeleri, Leydi Layard'ın Rus birliklerinin her an İstanbul'a yürüyebileceğini düşünmesine yol açacak kadar başkenti savunmasız bırakmıştır.⁶¹⁹ Gerçekten de, Şubat ayında birçok kez iptal emrinden sonra 14 Şubat günü Osmanlı İmparatorluğu'nun onayı alınmadan Büyük Ada açıklarına demirleyen İngiliz donanması gelene kadar Rus birlikleri ile Osmanlı başkenti arasında önemli bir kuvvet yoktu.⁶²⁰ İngiliz donanması ile Rus birlikleri arasında kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun de geleceği iki devletin çatışması ya da uzlaşmasına bağlıydı. Rusya kozlarını oynamış, istediğini elde etmişti. İngiltere ise diplomasisini harekete geçirerek Rus kazancının pekişmesini engellemeye çalışmıştır.

İngiltere'yi harekete geçiren Rusya'nın dikte ettiği antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu üzerinde hakim konuma gelmiş olmasıdır. Büyük Bulgaristan'ın 3 Mart günü imzalanan antlaşma ile yaratılması Bulgaristan vasıtasıyla Rusya'nın Ege Denizi'ne ulaşması anlamına geliyordu. İngiltere'nin çıkarlarının devamlılığı böyle bir gücün kabul

⁶¹⁵ *British Documents*, vol.3, Doc.779, 22 Ocak 1878, s.336, Gül Tokay, “Ayastefaos'tan Berlin Andlaşmasına Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878), *Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.193-197.

⁶¹⁶ “The Supplementary Estimate”, *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.237, cc.420.(08 February 1878).

⁶¹⁷ Hesketh Pearson, *Disraeli His Life and Personality*, Grosset and Dunlap, New York, 1951, s.226.

⁶¹⁸ Şarkının nakarat bölümü şöyledir: “Savaşmak istemiyoruz fakat savaşsak milliyetçi hisle, Gemilerimiz, adamlarımız ve paramız da var. Rus Ayısı ile daha önce de savaştık ve biz gerçek Britanyalı olduğumuz sürece, Ruslar Konstantinopol'ü alamaz.”

⁶¹⁹ 6 Şubat günü düşülen günlük notu için bkz. *Twixt Pera and Therapia, The Constantinople Diaries of Lady Layard* (edt. Sinan Kunalp), The Isis Press, İstanbul, 2010, s.84.

⁶²⁰ Kurat, *a.g.e.*, s.62-63, Rusya başbakanı Gorçakov'un Rus birliklerinin Gelibolu Yarımadası'na yönelik bir girişimde bulunmayacağına dair güvence vermesi sonrası İngiliz donanması Mudanya Körfezi'ne çekilmiştir. Bkz. Jelavich, *The Ottoman Empire...*, s.106.

edilmemesine bağlıydı. Kabine için hazırlanan bir raporda İngiltere'nin değiştirmesi gereken hususlar şöyle sıralanmıştır; “Antlaşma, yeni bir deniz gücünün Ege kıyılarına ulaşmasına imkan tanıyor, Balkanlar’da Slav olmayan nüfuzun varlığı tehdit ediliyor, Bâb-ı Âlî Rusya’nın insafına terk ediliyor.”⁶²¹ Disraeli, Rus kazançlarının engellemesi adına 27 Mart’ta yedek askerlerin silah altına alınmasını ve Hint birliklerinin Akdeniz’e getirilmesini kabineye teklif etmiştir.⁶²² Disraeli, kabinede meydana gelen parçalanma pahasına istediklerini elde etmiştir. Derby son kez istifa etmiş ve yerine Hindistan Bakanı Lord Salisbury atanmıştır. Disraeli tehlikeyi tam hissetmiş olacaktır ki böyle bir kopmayı göze almıştır. Salisbury göreve gelir gelmez 1 Nisan günü Avrupa başkentlerine İngiltere’nin Ayastefanos Antlaşması’nı neden kabul edemeyeceğini bir sirküler ile ilan etmiş ve İngiltere’yi “tekrar ayakları üstüne koymuştur.”⁶²³ Hiçbir gücün diğer güçlerin onayı olmadan, kendisini imzalamış olduğu antlaşmalardan muaf tutamayacağını dile getiren Salisbury çözüm yolunu tüm anlaşmanın bir bütün olarak gözden geçirilmesi olarak görmüştür.⁶²⁴ Askeri hazırlık amacıyla İngiltere, Nisan ayında 7,000 Hint askerini Malta’ya sevk etmiştir. Tarihte ilk defa Hint askerlerinin Avrupa’da gözükmesi ile İngiltere imparatorluğunun organik bağlantısını vurgulamıştır.

İngiltere, antlaşmanın revize edilmesini Ruslarla doğrudan yapılan görüşmeler ile sağlamaya çalışmıştır. Görüşmeler sonrası 30 Mayıs tarihinde İngiliz-Rus Antlaşması imzalanmıştır.⁶²⁵ 11 maddeden oluşan metnin ilk altı maddesinin Bulgaristan ile ilgili olması, İngiltere’nin İstanbul’un tehlikeden kurtarılması adına harcamak zorunda kaldığı çabaların kanıtıdır. İngiltere, Bulgaristan’ın güney sınırlarının Ege Denizi’ne ulaşmasını engellemiştir. Bulgaristan ikiye bölünmüş ve batı sınırı “Bulgar olmayan halkları kapsamayacak” şekilde düzenlenmiştir. İki ülke arasında varılan mutabakata göre kuzey Bulgaristan politik özerklik elde ederken, güney kısım idari özerklik elde etmiştir. Eleşkirt ve Beyazıt taşıdığı ticari önem nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu’na geri verilmiştir. İngiltere metinde, Osmanlı İmparatorluğu’nun Anadolu topraklarında meydana gelebilecek tehlikeleri önlemek için harekete geçebileceğinin ipuçlarını

⁶²¹ “Memorandum for the Cabinet”, *British Documents*, vol.4, Doc.257, s.330.

⁶²² *Selected Speeches of...*, s.113-134, Yedek kuvvetlerin silah altına alınması 9 Nisan’da oylanmış ve Gladstone’un dahil olduğu 64 kişi hayır oyu kullanmıştır. Bkz. *The Gladstone Diaries...*, s.305.

⁶²³ Zetland, *a.g.e.*, s.209.

⁶²⁴ Cecil, *a.g.e.*, s.226-227, Aynı yönde bir değerlendirme Kraliçe Victoria’nın 16 Ağustos 1878 tarihli parlamento kapanış konuşmasında da görülmektedir. Bkz. Ensor, *a.g.e.*, s.314.

⁶²⁵ Anderson, *a.g.e.*, s.103-105.

vermiştir.⁶²⁶ Anlaşma, metinde bolca geçen “hareket serbestisine” dair cümlelerden anlaşıldığı üzere sorunun tam çözülmediğini ancak ana anlaşmazlıkların karara bağlandığını göstermekteydi. Hareket serbestisi ise toplanacak kongreyi işaret etmekteydi. İngiltere, Avusturya ile 6 Haziranda benzer bir antlaşma yapmış ve Bosna karşılığında özellikle Bulgaristan sınırının belirlenmesi konusunda Avusturya desteğini elde etmiştir.⁶²⁷ İngiltere, kongreye gitmeden önce Osmanlı İmparatorluğu ile 4 Haziran’da son bir antlaşma yapmıştır.⁶²⁸ Sultan II. Abdülhamit “Hukuku şahaneme asla halel gelmemek şartıyla muahedenameyi tasdik ederim” diyerek antlaşmayı onaylamıştır.⁶²⁹ Antlaşma çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu topraklarının Rus tehlikesine karşı korunması karşılığında İngiltere’ye Kıbrıs Adası’nı bırakmıştır. Rusya’nın Batum, Ardahan ve Kars’ı terk etmesi durumunda ise antlaşma yürürlükten kalkacaktı. Osmanlı İmparatorluğu Hristiyanlar lehine ıslahatlar düzenlemeyi de antlaşma ile taahhüt etmiştir.⁶³⁰ Böylece Rusya Anadolu’da sadece Osmanlı İmparatorluğu’nu değil “Hindistan’a giden yol nedeniyle Fırat ve Dicle’nin kaderi ile ilgili olan İngiltere’yi” de bulacaktı.⁶³¹ Kıbrıs Adası’nın hakimiyeti İngiltere’yi Akdeniz’de üstün konuma getirmiş ve İngiltere-Akdeniz-Hindistan hattının önemli bir parçasını tamamlamıştır. Antlaşmanın anlamı, İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünü korumaya yönelik politikasına son verdiği ve Rus tehlikesini artık bizzat kendisinin engellemeye çalışacağıdır. Tüm bu antlaşmalar sonrası geleceğini önemli ölçüde belirleyen İngiltere daha Ocak ayında planlanmaya başlanan Avrupa kongresine çizgilerini çizerek gitmiştir. Rusya yorgun ordusu ve Avusturya-İngiliz ittifakı karşısında geri adım atmış ve tüm antlaşmanın gözden geçirilmesini kabul etmiştir.⁶³² Böylece Rusya’nın kazançlarının tümü 1856 ve 1871 antlaşmalarına imza atan devletlerin onayı ve itirazı ile şekillenecektir.

⁶²⁶ Anderson, *a.g.e.*, s.105.

⁶²⁷ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu: 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. İdil Eser), YKY, İstanbul, 2010, s.221.

⁶²⁸ Erim, *a.g.e.*, s.401-402, Anderson, *The Great...*, s.105-106.

⁶²⁹ Karal, *a.g.e.*, s.73, Detaylı bilgi için bkz. Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.

⁶³⁰ Erim, *a.g.e.*, s.401-402.

⁶³¹ George Hoover Rupp, *A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878*, Procurpine Press, Cambridge, 1941, s.344.

⁶³² Bismarck, *a.g.e.* s.308.

Rusya'nın sadece Berlin'i kabul etmesi nedeniyle kongre Doğu Sorunu'nda doğrudan çıkarı olmayan Almanya'nın başkenti Berlin'de 13 Haziran tarihinde başlamıştır.⁶³³ İngiltere'nin verdiği önemin bir göstergesi dışişleri bakanı ve başbakan nezdinde temsil edilmesidir. Rusya'yı Başbakan Gorçakov ve Londra Elçisi Shuvalov temsil ederken, Osmanlı İmparatorluğu delegeleri Mehmet Ali Paşa, Kara Todor Paşa ve Sadullah Bey olmuştur. Avusturya-Macaristan, Fransa ve İtalya dışişleri bakanı nezdinde kongreye katılmıştır.⁶³⁴ Diğer ülkeler kongrede temsil edilmemiştir. Geleceklerine büyük güçler karar vermiştir.

Disraeli, kongre sırasında ilgi odağı olmuştur. Her gece verilen ziyafetler ve yok satan kitapları Disraeli için Berlin'i sadece siyasi bir arena olmaktan çıkarmıştır. Disraeli kongre boyunca Otto von Bismarck ile oldukça iyi anlaşmıştır. Bismarck, Disraeli'yi "Der alte Jude, das ist der Mann"⁶³⁵ cümlesiyle övmüştür.

"Dürüst aracı" Bismarck'ın sert başkanlığı altında bir ay kadar süren görüşmelerde en önemli tartışma konusu Bulgaristan olmuştur. Disraeli, Bulgaristan'ın güney kısmında Osmanlı İmparatorluğu'nun tam askeri imkanlara sahip olmasını, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçiş noktalarını elde tutmasına imkan tanıyacak şekilde sınırın çizilmesini ve bölgenin Doğu Rumeli olarak adlandırılmasını ileride meydana gelecek bir birleşmeyi engellemek adına talep etmiştir.⁶³⁶ Disraeli'nin bunları elde etmek için Rusları konferansı terk etmekle tehdit ettiği hatta özel treninin hazırlanmasını emrettiği söylenir.⁶³⁷ Ancak Disraeli, Bulgaristan'ın parçalanmasını talep eden İngiliz görüşünün "ültime om olduğunu" Ruslara bildirdiğini Kraliçe'ye yazdığı mektupta belirtir.⁶³⁸ Bismarck'ın da araya girmesi ile Rusya istenen talepleri kabul etmiştir.⁶³⁹ Bir diğer anlaşmazlık ise Batum olmuştur. Batum'un Karadeniz kıyısında önemli bir stratejik nokta olması nedeniyle Rusya'nın bölgedeki hakimiyetinin Doğu Anadolu ve

⁶³³ Bismarck, *a.g.e.*, s.378.

⁶³⁴ Tam liste için bkz. Karal, *a.g.e.*, s.74.

⁶³⁵ İhtiyar Yahudi, adam o.

⁶³⁶ Blake, *a.g.e.*, s.643.

⁶³⁷ Blake tren olayının bir mit olabileceğini söylerken Pearson olayın gerçekliğini kabul etmiştir. Bir karşılaştırma için kz. Blake, *a.g.e.*, s.648, Pearson, *a.g.e.*, s.271.

⁶³⁸ Kraliçe Victoria'ya 17 Temmuz 1878 tarihinde gönderilen mektup için bkz. Buckle, *a.g.e.*, s.321-322.

⁶³⁹ Bismarck, Disraeli'nin kongreyi terketme tehditini öğrendikten sonra Disraeli ile buluşup konuyu görüşmüştür. Bkz. Zetland, *a.g.e.*, s.227, Buckle, *a.g.e.*, s.324.

Mezopotamya üzerinde yaratabileceği muhtemel tehdidinin önüne geçmek isteyen İngiliz delegelerinin çabalarına rağmen Batum “temelde ticaret limanı” olmuştur.⁶⁴⁰

Kongre antlaşmanın imzalandığı 14 Temmuz günü sonra ermiştir. Alınan kararlara göre⁶⁴¹; Kars, Batum ve Ardahan Rusya’ya bırakılıyor, Eleşkirt ve Beyazıt ise Osmanlı İmparatorluğu’na iade ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu, Çerkezlere ve Kürtlere karşı Ermenilerin güvenliğini garanti altına almak için gerekli reformları hayata geçirmeyi taahhüt ediyordu. Bulgaristan’da ise Osmanlı ordusunun bulunmayacağı, milis gücü ve bir Hristiyan hükümeti olan özerk bir prenslik kuruluyordu. Ancak Bulgaristan’ın Ayastefanos Antlaşması ile çizilen sınırları kırılmıştır. Bulgaristan’ın güneyi “Rumeli-i Şarki” ismini alarak doğrudan Osmanlı yönetimine, taraf devletlerin onay ile atanacak olan Hristiyan bir vali idaresine bırakılmıştır. Vali gereken durumlarda Osmanlı askerini bölgeye davet edebilecekti. Makedonya da Bulgaristan sınırlarından ayrılarak Osmanlı İmparatorluğu yönetimine ıslahat şartı ile bırakılmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’da toprakları ile kara bağlantısı tekrar tesis edilmiştir. Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlık elde etmiştir. Rusya, Romanya’ya terk ettiği Dobruca karşılığında Besarabya’yı topraklarına katmıştır. Antlaşmanın bir diğer maddesine göre Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan tarafından geçici süre ile işgal edilecek ve Avusturya-Macaristan, Yenipazar’da asker bulundurabilecekti. Savaş tazminat ise bir yıl sonra imzalanan İstanbul Antlaşması ile sekiz yüz iki milyon frank olarak kararlaştırılmıştır.⁶⁴²

Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu toprakları kongreye katılan devletlerce paylaşılmıştır. Rusya, elde ettiği kazançların büyük bir bölümünü başta Bulgaristan olmak üzere geri vermekle birlikte Besarabya’nın elde edilmesi önemli bir başarı olmuş aynı zamanda Rusya, Kafkaslar’da ilerlemesini sürdürmüştür. Balkanlar’da yeni bağımsız güçler ortaya çıkmış, Bulgar katliamları ile gündeme gelen Bulgaristan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi sahip olmadığı yönetim özerkliğini elde ederek Bulgar Merkez Devrimci Komitesi’nin amaçlarına yaklaşmıştır. İngiltere ise Kıbrıs Adası’nın

⁶⁴⁰ Hurewitz, *a.g.e.*, s.191, Jelavich, “Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 48, No. 110 (Jan., 1970), s.54.

⁶⁴¹ Erim, *a.g.e.*, s.403-424, “The New Ottoman Empire”, *The New York Times*, 15 Temmuz 1878, İngilizce tam metin için bkz. “Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey for the Settlement of Affairs in the East: Signed at Berlin, July 13, 1878”, *The American Journal of International Law*, Vol. 2, No. 4, Supplement: Official Documents (Oct., 1908), s.401-424.

⁶⁴² Erim, *a.g.e.*, s.425.

işgali ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü politikasını terk etmiştir. İngiltere kongrede İstanbul ve Balkanlar üzerindeki Rus baskısını azaltarak bir kez daha Osmanlı İmparatorluğu'nu "kurtarmıştır." Ancak bunu geleneksel politikasını değiştirerek toprak kazanımı yolu ile etmiştir. Kongre, Osmanlı İmparatorluğu yanı sıra Almanya açısından da kötü sonuçlar doğurmuştur. Rus basını, "Bismarck liderliğindeki Avrupa koalisyonundan bahsederken,⁶⁴³ Çar II. Alexander, İmparator Wilhelm'e 1870 yılındaki vaatlerin unutulduğunu yazıyordu.⁶⁴⁴

Disraeli ve Salisbury 16 Temmuz günü İngiltere'ye dönmüştür.⁶⁴⁵ Büyük bir kalabalık Downing Street'e kadar Disraeli ve Salisbury'yi selamlamıştır. Bayraklarla donatılmış caddelerden geçtikten sonra Disraeli, başbakanlık ofisinin penceresinden şunları söylemiştir; "Lord Salisbury ve ben size barış getirdik; umuyorum ki onurlu bir barış, hükümdarımızı mutlu edecek ve ülkemizin adını yüceltecek bir barış."⁶⁴⁶ "Delhiye dönmüş Gladstone dışında İngiltere'nin memnun olduğunu"⁶⁴⁷ 16 Temmuz'da başbakanını kutlamak için yazdığı telgrafta dile getiren Kraliçe Victoria, Disraeli ve Salisbury'ye "Garter (Şövalyelik)" unvanı vermiş, muhafazakarlar Disraeli onuruna Mansion House'da Londra belediye başkanının katılımıyla ziyafet vermiştir.

Disraeli, Kraliçe'nin mektubundan iki gün sonra, 18 Temmuz'da Lordlar Kamarası'nda onurlu barışa dair bir konuşma yapmıştır. Disraeli, İngiltere'nin kongre aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'na kaybettiği toprakların önemli bir bölümünü geri vererek Rusya'ya tabi olmaktan kurtulduğunu ifade etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun "paylaşıldığı"⁶⁴⁸ iddialarına Fransa ve Avusturya örnekleri ile karşı çıkmıştır;

Lordlarım, bir ülke topraklarını kaybetmiş olabilir fakat bu bölünme değildir. Biliyoruz ki, bir süre önce dünyanın önde gelen büyük ülkelerinden bir tanesi eyaletlerini kaybetti fakat, Fransa hala dünyanın büyük güçlerinden biri değil mi? Avusturya'nın kendisi de birçok eyaletini kaybetti hatta belki de Türkiye'den bile fazla....Türkiye'nin Sultanı'nın topraklarını kaybettiği doğrudur; ordularının yenildiği doğrudur; düşmanının kapısına dayandığı doğrudur, fakat bütün bunlar diğer Güçler'in de başına geldi. Fakat, başkentini henüz kaybetmemiş, dünyanın en güçlü başkentlerinden bir tanesi olan başkenti henüz

⁶⁴³ Kissinger, *a.g.e.*, s.150

⁶⁴⁴ Bismarck, *a.g.e.*, s.313.

⁶⁴⁵ Pearson, *a.g.e.*, s.224.

⁶⁴⁶ *Selected Speeches of...*, s.166-167.

⁶⁴⁷ Buckle, *a.g.e.*, s.346.

⁶⁴⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun korunmasını savunanlar imparatorluğun feda edildiğini dile getirirken, Gladstone'un sözcülüğünü yaptığı kesim İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu korumasına ağır eleştiriler yöneltmiştir.

düşmanı tarafından ele geçirilmemiş ve emrinde orduları ve donanması ve 20,000,000 uyuğu olan bir hükümdar parçalanmış bir gücün yönetici olarak adlandırılmaz.⁶⁴⁹

Disraeli'ye göre Ayastefanos antlaşması Türkiye'nin Avrupa'da var oluşunu sona erdirmiştir, bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da varlığının tekrar tesis edilmesi önemli bir kazanç olarak görülmüştür. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki toprakları arasındaki kara yolu bağlantısının kurulması imparatorluk adına önemli bir kazanç olmuştur. Aksi takdirde deniz yolu ile yapılacak ikmallerin yaratacağı yetersiz destek bölgede Osmanlı varlığının sona ermesine gidecek olan süreci hızlandırabilirdi.

Tüm gelişmelere bakıldığında İngiltere savaş hazırlıkları ve diplomasi yoluyla istediğini elde etmiş gibi durmaktadır. Bunda İngiltere kadar Rus ordularının kısa sürede Balkanlar'ı aşarak barış şartlarını dikte edememiş olmaları sonucu Rus ordusu ve maliyesinin kötü durumu etkili olmuştur. Avusturya'nın da Balkanlar'daki yeni durumu kabul etmemesi İngiltere'nin savaş tehdidi ile istediğine yakın bir barışı elde etmesine imkan tanımıştır. Ancak İngiltere ne kadar başarı olursa olsun bu başarı bir önceki antlaşmanın tadil edilmesiydi yoksa *status quo ante bellumun* sağlanması değil. Osmanlı İmparatorluğu, Disraeli'nin savının aksine bölüşülmüştür. Balkanlar yeni bir yapıya kavuşmuş, Osmanlı başkentinin kapısı olarak değerlendirilebilecek Bulgaristan'ın önemli bir kısmı özerklik elde etmiştir. İngiltere, bizzat kendisi bu bölüşmenin içerisinde yer alarak Osmanlı İmparatorluğu toprak bütünlüğü politikasına son vermiştir. İngiltere, Jelavich'in belirttiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi ya da tamamen korunması arasında "bir orta yol seçmiştir."⁶⁵⁰ İngiltere sadece yöntemlerini ve ortaklarını değiştirmiştir. Esas metinde hiçbir şey değişmemiştir.

Bosna'nın işgalinin Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede "anarşiye" yol açan kötü yönetimi nedeniyle haklılaştığını dile getirdikten sonra Disraeli, Rusya'nın Anadolu'daki kazançlarına yönelmiştir. Rusya, Kars, Ardahan ve Batum'u adil bir şekilde savaş yaparak elde etmişti, Batum, bir Portsmouth olmadığına ve birinci sınıf bir liman haline getirilmesi büyük bir harcama ve mühendislik işi gerektirdiğine göre *casus belli* ilan edilmesine gerek yoktu. Beyazıt ve Eleşkirt'in Osmanlı

⁶⁴⁹ "Congress-Correspondence And Protocols.", *Parliamentary Debates 3rd Series*, vol.241, cc.1753-1774.(18 July 1878).

⁶⁵⁰ Jelavich, *a.g.m.*, s.47.

İmparatorluğu'na iadesi Disraeli'nin tezini haklılaştırılmak için dile getirilmiştir. Bu ise İngiltere'nin Rusya'ya “buraya kadar gidebilirsin daha ötesi değil” uyarısı ile belirlenmiştir. Disraeli, aynı görüşleri katıldığı ziyafetlerde ve toplantılarda savunmaya devam etmiştir.⁶⁵¹

Antlaşmaya tahmin edilebileceği üzere en büyük yayılım ateşini Gladstone açmıştır. Gladstone, 30 Temmuz günü Avam Kamarası'nda Berlin Antlaşması'nın tamamını incelediği bir konuşma yapmıştır. 47 sayfadan oluşan metin Gladstone'un “Becaonsfied Emperyalizmi'ne”⁶⁵² açtığı savaşın önemli bir kayıdır.⁶⁵³ Gladstone, bağımsızlık ya da özerlik yoluyla Osmanlı “boyunduruğundan” kurtularak tıpkı İngilizler gibi özgür olan halkları sevinçle karşılamıştır. Disraeli'nin bölünme olmadı şeklindeki açıklamaları ise bu bilgiler ışığında çürütülüyordu. Ancak Gladstone'un talep ettiği gibi Avrupa'daki Osmanlı topraklarının tamamının yerel halkın yararına düzenlenmemiş olması özgürlük aşklarına “kısmi bir tatmin” vermiştir.⁶⁵⁴ Bosna-Hersek'in Avusturya yönetimine girmesi de bu nedenle onaylanmamıştır. Ancak dikkati çeken şudur; Gladstone, Makedonya ve Arnavutluk için benzeri talepler dile getirmemiştir. Bu bölgelerin isyan bölgesi olmaması ya da çoğunluğun Müslüman olmuş olması buna yol açmış olabilir. Gladstone, antlaşmayı sorgulamakla birlikte büyük bir eleştiri dile getirmemiştir. Antlaşma doğudaki insanlık ayıbını kaldırıp yerine insan mutluluğu tesis ettiği için memnuniyetle karşılanmıştır.⁶⁵⁵ Aynı yönde bir değerlendirme yapan Dük Argyll, “dünya medeniyeti adına atılmış büyük bir adım” olarak antlaşmayı birçok açıdan benimsemiştir.⁶⁵⁶ Ancak Gladstone, İngiltere'ye güvenen Helenlerin hayal kırıklığına uğradığı söylemiştir. Kongre'nin hatası bu noktada bulunmuştur. Gladstone, İngiliz temsilcilerinin özgürlüğe karşı tavrı aldıklarını, “küçük devletlerin kongrede temsil edilememeleri ve özgürleşmiş ülkelerde” tam din özgürlüğün sağlanmamasını Disraeli'nin Yahudiliği üzerinden İngiltere'de başka dışarıda başka davranmakla suçlamıştır.⁶⁵⁷ Gladstone'un eleştirileri sadece hükümetle sınırlı kalmamıştır. Politikası “özgürlüğün ortaya çıktığı her yerde onu bastırmak olarak” tanımlanan Avusturya

⁶⁵¹ Bir örnek için bkz. *The New York Times*, 7 Ağustos 1879.

⁶⁵² Matthew, *Gladstone...*, s.307.

⁶⁵³ Bassett, *a.g.e.*, s.505-552.

⁶⁵⁴ Bassett, *a.g.e.*, s.512.

⁶⁵⁵ Bassett, *a.g.e.*, s.515.

⁶⁵⁶ Dük Argyll, *a.g.e.*, s.33.

⁶⁵⁷ Bassett, *a.g.e.*, s.515.

İngiltere'nin suç ortağı olmuştur.⁶⁵⁸ Gladstone'un eleştirilerini bu yönde sürdürmesi onun aslında Osmanlı hakimiyetinin Balkanlar'da tamamen sona ermesi arzusu olarak okunmalıdır. Buna engel olan İngiltere ve Avusturya, eşyanın tabiatı gereği lanetlenmelidir. Bunun mantıki sonucu ise Başbakan Disraeli'nin en önemli sorumlu olarak görülmesidir. Gladstone, Balkanlar'ın yerel halkların yararına düzenlenmesini dile getirirken sadece Hristiyanları kastetmektedir.

Gladstone, Balkanlar'ın Balkan halkları adına düzenlenmesi gerektiğini dile getiriyorsa da, birçok yazısında görüleceği üzere Balkanlar'ın geleceği ile en ilgili devletlerden bir tanesini İngiltere olarak görmektedir. Çünkü İngiltere en özgür müesseselere sahip Avrupa ülkesi olarak Balkan halklarının moral destek için baktıkları ülkeydi.⁶⁵⁹ Özgür devletlerin destek için başvuracakları ülke, en özgür Avrupa ülkesi olarak tespit edilince İngiltere'nin bu ülkelere karşı "sorumluluk ve görevleri" doğabilirdi. Gladstone kıstaslarına göre Avrupa Türkiye'den üstündü ancak Avrupa'da İngiltere diğer devletlere daha özgürlükçü olduğu için moral değerler bakımından önde görülmüştür. İngiliz özgürlük ışığının görevi ise doğru yönde aydınlanmaya katkıda bulunmasıydı. Bu düşüncenin arkasında yatan belki de Japon tarihçi Tetsuya Sahara'nın belirttiği gibi Gladstone tarafından Bulgaristan'ın İngiliz egemenliğine girmesini talep eden emperyalist düşünceydi.⁶⁶⁰

Gladstone için meydan okunması gereken asıl nokta İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarını şartlı korumayı garanti ettiği 4 Haziran tarihli antlaşma olmuştur. Gladstone, antlaşmayı 21 Temmuz'da Southwark'da yaptığı konuşmada "delilik" olarak nitelmiştir.⁶⁶¹ Osmanlı İmparatorluğu'ndan özgürlüğünü kazanan her devlet övülmeye nasıl layık görülüyorsa İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu topraklarını korumaya yönelik çabaları o denli eleştirilmeliydi.⁶⁶² Her şeyden önce İngiltere'nin devasa bir bölgede böyle bir sorumluluk üstlenmesi mantıksızlıktı; Batı Avrupa'dan büyük bir coğrafyada 18,000,000 milyon insanın anarşi ve kaostan uzak tutulması işi tek bir gücün yetkisinde olması nedeniyle

⁶⁵⁸ Bassett, *a.g.e.*, s.515.

⁶⁵⁹ Gladstone, *The Hellenic Factor in The Eastern Problem*, Bernhard Tauchnitz, Leipzig, 1877, s.44.

⁶⁶⁰ Sahara, Tetsuya, "Two Different Images: Bulgarian and English Sources on the Batak Massacre", *War and Diplomacy: the Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin* (edt. M.Hakan Yavuz, Peter Sluglett), 2011, University of Utah Press, Utah, s.504.

⁶⁶¹ Clayden, *a.g.e.*, s.432.

⁶⁶² Bassett, *a.g.e.*, s.528.

Avrupa'dan kopma anlamına geliyordu. İngiltere bu nedenle duyulmamış, örneği görülmemiş bu denli büyük bir işe girerek tamamıyla yanlış bir adım atmıştır.⁶⁶³ Ancak gördüğümüz üzere antlaşma İngiltere'ye sadece Rus yayılması konusunda harekete geçme sorumluluğu vermiştir. Gladstone ise İngiltere'nin sorumluluğunu tüm bölgenin düzene oturtulması olarak algılamıştır. Gladstone'a göre, İngiltere'nin serveti, askeri ve çocuklarının geleceği boşa yatırılmıştır çünkü Osmanlı İmparatorluğu asla kendisini reform edememiştir.⁶⁶⁴ İngiltere antlaşma ile tüm Avrupa'nın sempatisini kaybederken Rusya kapalı kapılar ardında antlaşmalar imzalamayarak Avrupa Uyumuna sadık kalmıştır.⁶⁶⁵ Gladstone, İngiliz-Rus antlaşmasını sadece İngiltere'nin omuzlarına yıkmıştır. Böylece Disraeli yönetimindeki özgürlük düşmanı İngiltere, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu karşısında Rusya moral değerler bakımından üst bir konuma getirilmiştir. Ancak incelendiği üzere kapalı kapılar ardında antlaşmalar imzalayanlardan bir tanesi bizzat Rusya olmuştur. Gladstone hiçbir konuşmasında bunlara değinmez. İngiltere'nin özgürlüğün taşıyıcısı bir konuma yükseltilmiş olması bunun nedeni olmuş olabilir. Gladstone'un iki yıl boyunca dile getirdiği görüşlerin kabul görmediği, Berlin Antlaşması'nın 2 Ağustos'ta 141 hayır oyuna karşı 284 oy ile kabul edilmesiyle resmileşmiştir.⁶⁶⁶ Böylece resmi olarak Doğu Sorunu'na nokta konulmuştur.

---

⁶⁶³ Basset, *a.g.e.*, s.530.

⁶⁶⁴ Basset, *a.g.e.*, s.532-533

⁶⁶⁵ Basset, *a.g.e.*, s.549.

⁶⁶⁶ *The Gladstone Diaries...*, s.335.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Farklı hayat hikayelerinin İngiliz tarihinde mücadelelerinden bir tanesi olarak okunabilecek olan Disraeli ve Gladstone arasındaki siyasi çekişmenin temelleri gördüğümüz üzere farklı siyasi dairelerin hayat alanları içerisinde yer almalarından kaynaklanmıştır. Bu nedenle, her ikisi de başlı başına eşsiz bir düşünce ortaya koymaktan uzaktır. 1876 yılından sonra beliren keskin tartışmaları da bu noktada değerlendirmek mümkündür. Disraeli, Palmerston geleneği olarak İngiliz diplomasisinde yer eden Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bulunan geçiş noktalarının Rusya'nın eline geçmemesi gerektiğini temel prensiplerden bir tanesi olarak gören okulun fikirlerini benimsemiştir. Bu noktada Rus karşıtlığı ve eşyanın tabiatı gereği bunun bir sonucu olan Osmanlı yanlısı politika, iki ülkeye karşı hissedilen insani duygularda değil stratejik hesaplamalarda kendisine temel bulmuştur. Aynı şekilde rakibi Gladstone'un fikirleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki varlığının sona ermesi gerektiğine ve İngiliz İmparatorluğu'nun savunulmasını, bağımsızlık elde edecek yeni Hristiyan devletlerin Hindistan'a giden ticaret yolu güvenliği ve İngiliz çıkarlarının devamlılığı için Rus ilerlemesine karşı gerekli kalkan görevini kendi bağımsızlıkları çerçevesinde gerçekleştireceği hesabına dayanıyordu. Buna göre yeni devletler uzun bir hazırlık evresi sonucu elde ettikleri bağımsız devletlerini korurken aynı zamanda İngiliz İmparatorluğu'nu da koruyacaklardı. Bu düşüncenin Disraeli'den tek farkı koruyucu kalkanın Osmanlı İmparatorluğu değil onun "işkenceleri" altında olan üstün Hristiyanlar olmasıdır. Milliyetçi fikirleri temel alması nedeniyle bir nebze yeni bir söylem olmakla birlikte Gladstone'un düşünceleri de uzun bir süredir beklenen Osmanlı çöküşünü seziyordu.

Disraeli'nin Osmanlı yanlısı tutumunu haklılaştıran temel sebep, İngiliz İmparatorluğu'nun çeperlerinin savunulması için duyulan ihtiyacın cevabını Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığında bulmasıydı. Bu nedenle Osmanlı sempatanlığı ithamları oldukça tartışmaya açıktır ancak Gladstone'un "Türk düşmanlığı" ise açıkça ortadadır. Disraeli'nin Osmanlı İmparatorluğu'na duyduğu ihtiyacı haklılaştıran Rus tehlikesi iken Gladstone için başlı başına Osmanlı İmparatorluğu sorundur. Dinsel düşünüş biçiminin bir doğal sonucu Gladstone'un Türk'ten nefret etmesine yol

açmıştır. Hristiyanlığın en üst noktaya konularak bir barbar Türk kavramının Gladstone'un zihninde işgal ettiği yer, uzun yüzyıllar boyu "Türk Korkusu" ile mevcut olan düşünüş tarzının Avrupa tarihindeki en belirgin örneklerinden biri olmuştur.

Disraeli ve Gladstone'un bu fikirlerin sözcülüğünü üstlendikleri dönem, aralarındaki ilişkinin oldukça zedelenmesinde görüleceği üzere her ikisi açısından en ateşli tartışmaların yaşandığı zamanı temsil eder. Bunun nedeni salt iki devlet adamının liberal ve muhafazakar olmalarını öne sürerek açıklanamaz. Tartışmaların bu denli geniş kitlelere sirayet etmesi, Osmanlı İmparatorluğu topraklarını ilgilendiren meselenin derinlikleri ve Avrupa için taşıdığı önemden kaynaklanmıştır. Bu nedenle Disraeli ve Gladstone'un hayatlarını aşan Doğu Sorunu, İngiliz siyasetinde uygulayıcılarının siyaset arenasındaki katkısı ile birlikte oldukça uzun bir süre kamuoyunu ve parlamentoyu meşgul etmiştir. Bir diğer önemli neden ise İngiliz çıkarlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği ile bağlantılı olmasıdır. Bu noktada ticaret ve Hindistan ana kaygı odağı olmuştur. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu, Gladstone tarafından lanetlenirse de imparatorluğun parçalanmış bir varlığının bile gerekli olduğunu düşünenler bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını benimseyen Disraeli bu yönde adımlarını 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sona erdikten sonra atmış olsa da Gladstone liderliğindeki ajitasyon hareketinin İngiliz politikasına yaptığı etki açıktı. Tek bir fikir etrafında birleşmeyen kamuoyu Disraeli'nin Rusya'yı engellemeye dayalı planlarının uzun bir süre ertelenmesine neden olmuştur. Kuşkusuz anlamını gösterilerde bulan bir kamuoyu baskısı var olmakla birlikte İngiltere'nin kıtada herhangi bir desteğe sahip olmaması da bu yönde etkili olmuştur; Kırım Savaşı müttefikleri artık yoktur. Avusturya Rusya ile anlaşmış, Fransa gözünü Alman İmparatorluğu'na dikmiş ve Bismarck liderliğindeki imparatorluk Avusturya ve Rusya arasında aracı rolü oynamıştır. Bu nedenle ajitasyon hareketi var olmasaydı İngiltere daha net bir çizgi takip edebilir miydi sorusuna verilecek yanıt hayır olmaktadır.

Disraeli ve Gladstone'un tartışmalarda oynadığı rol, değinildiği üzere iki farklı düşüncenin sözcüleri olmalarıdır. Ancak Gladstone, Kırım Savaşı'na İngiltere'yi müdahil eden kabinede yer alması nedeniyle daha "özel" bir konumdadır. Neredeyse her konuşmasında tekrarlanan bu özel sorumluluk ruhunu ezmiş gibidir. Bunun böyle olmasında Müslüman bir Osmanlı İmparatorluğu olması da etkili olmuştur. Konuyu bu

kadar derinden benimsemesinin bir diğerk nedeni de hükümette ve partide önemli bir görevde olmaması nedeniyle bağımsız bir politika izleyecek serbestliğe sahip olmasıdır. Disraeli, adımlarını bizzat sonuçlara tesir edeceğini göz önünde tutarak atmaz zorunda kalırken, Gladstone tek başına İngiltere'yi dolaşarak fikirlerini kitlelere yaymıştır. Ancak her ikisi içinde tartışmaların sona erdiği dönem trajik olmuştur. Disraeli getirdiği onurlu barışın meyvelerini 1880 seçiminde görememiş, Gladstone ise 1882 yılında Mısır'ı işgal ederek, yıllarca haclı seferi sürdürdüğü "Beaconsfieldizm"i izlemiştir. Her iki liderin de hayatlarını aşan İngiliz geleneği bir kez daha galip gelmiştir.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

Daily News (1876)

Dundee Courier (1876)

London Standard (1876-1898)

Manchester Evening News (1876)

Pall Mall Gazette (1876)

Punch or the London Charivari (1867-1877)

Reading Mercury (1876)

Sheffield Independent (1876)

South Australian Register (1870)

The London Gazette (1832-1876)

The Manchester Guardian (1881)

The New York Times (1878-1896)

The Northern Echo (1876)

The Times (1876)

Western Argus (1926)

Western Times (1867)

Yayınlanmış Kaynaklar

Anderson, M.S., *The Great Powers and the Near East 1774-1923*, Arnold, London, 1970.

Bassett, Arthur Tilney (haz.), *Gladstone's Speeches*, Methuen and Co., London, 1916.

Benjamin Disraeli Letters: 1852-1856 v.6, University of Toronto Press, Toronto, 1997.

Benjamin Disraeli Letters: 1857-1859 v.7, University of Toronto Press, Toronto, 2004.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print (General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt), Part I, From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B The Near and Middle East 1856-1914 (Editor: David Gillard), Volume:2 *The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1876-1878*, University of Publications of America, 1984.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print (General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt), Part I, From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B The Near and Middle East 1856-1914(Editor: David Gillard), Volume:3 *The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878*, University of Publications America, 1984.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print (General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt), Part I Series B The Near and Middle East 1856-1914(Editor: David Gillard), Volume:4, *The Ottoman Empire and the War with Russia, 1877-1878, The Powers and the Treaty of San Stefano, 1878*, University of Publications America, 1984.

Dugdale, E.T.S., *German Diplomatic Documents 1871-1914 Volume I Bismarck's Relations With England 1871-1890*, Barnes and Noble, New York, 1966.

Ensor, F. Sidney (haz.), *The Queen's Speeches in Parliament*, W. H. Allen and Co., London, 1882.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.

Howard, John Eldred, *The Letters and Documents of Napoleon Vol One: The Rise to Power*, Oxford University Press, New York, 1961.

Hurewitz, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record:1535-1914*, Vol I, D. Van Nostrand Company, New York, 1956.

Gladstone, William Ewart, *Political Speeches in Scotland November and December 1879*, Forgotten Books, Edinburgh, 1879.

_____, *Political Speeches in Scotland March and April 1880*, Forgotten Books, Edinburgh, 1880.

Lord Beaconsfield's Correspondence With His Sisters,1832-1852, Forgotten Books, London, 2002.

Mr.Gladstone's Resolutions and Speech on the Eastern Question in the House of Commons, May 7, 1877, Cassell and Company, London, 1877.

Parliamentary Debates 1st Series, dijital versiyon.

Parliamentary Debates 3rd Series, dijital versiyon.

Parliamentary Debates 5th Series, dijital versiyon.

Ramm, Agatha (haz.), *The Political Correspondence of Mr.Gladstone and Lord Granville 1868-1876 Vol: II*, Offices of the Society, London, 1952.

Selected Speeches of Benjamin Disraeli, Kessinger Publishing, London, 2004.

Selected Speeches of the Late Right Honourable the Earl of Beaconsfield, Longmans, London, 1882.

Speech of the Right Hon. B. Disraeli, M.P. at the Free Trade Hall, Manchester, April 3, 1872, The Central Press Company, London, 1872.

The Eastern Question A Speech Delivered in the House of Commons by Right Hon. R. Assheton Cross, M.P., St. Stephen's Chambers, London, May 1877.

The Gladstone Diaries (edt.M.R.D. Foot, H.C.G. Matthew) 14 vols., The Clarendon Press, Oxford, 1968-1994.

The Marquis of Zetland (haz.), *The Letters of Disraeli to Lady Chesterfield and Lady Bradford* Volume One 1873 to 1875, D. Appleton and Company, New York, 1929.

_____, *The Letters of Disraeli to Lady Chesterfield and Lady Bradford* Volume Two 1876 to 1881, D. Appleton and Company, New York, 1929.

The War Correspondence of the "Daily News" 1877, Macmillan and Co., London, 1878.

"Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey for the Settlement of Affairs in the East: Signed at Berlin, July 13, 1878", *The American Journal of International Law*, Vol. 2, No. 4, Supplement: Official Documents (Oct., 1908), s.401-424.

Twixt Pera and Therapia The Constantinople Diaries of Lady Layard (edt.Kuneralp, Sinan), The Isis Press, İstanbul, 2010.

Araştırmalar

Acar, Kezban, *Rusya Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Acemoğlu, Daren, Robinson, James, A., *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Cambridge University Press, New York, 2006.

Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

- Alkan, Necmettin, “Osmanlı Millet Sistemi’nin Azınlıkların Milletleşme Sürecine Etkileri”, *Pontus Meselesi* (edt.Veysel Usta), Serander Yayınları, Ankara,2004, s.155-163.
- Anderson, Bennedict, *Hayali Cemaatler*, (Çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul, 2011.
- Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu: 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. İdil Eser), YKY, İstanbul, 2010.
- Archer, Thomas, *William Ewart Gladstone and His Contemporaries Vol I*, The Gresham Publishing Co., London, 1898.
- Arif, Mehmed, *Başımıza Gelenler*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2012.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1879-1914)*, TTK Yayınları, Ankara,1997.
- Ashton, T.S., “The Origin of “The Manchester School”, *The Manchester School*, Vol 1, Issue 2, (21 Apr., 2008), s.22-28.
- Auchterlonie, Paul, “From the Eastern Question to the Death of General Gordon: Representations of the Middle East in the Victorian Periodical Press, 1876-1885”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 28, No. 1 (May, 2001), s.5-25.
- Aydın, Mithat, *Balkanlar’da İsyân*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Bacon, Francis, *Denemeler*, (Çev. Elif Günçe), Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.
- Baltalı, Kemal, “1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması”, *Bellekten*, Sayı: 198, Cilt:50, s.205-230.
- Bartlett, Christopher, “Britain and the European Balance 1815-1848”, *Europe’s Balance of Power 1815-1848* (edt. Alan Sked), Barnes and Noble, London, 1979.
- Bebbington, David William, “Gladstone and Homer”, *Gladstone Centenary Essays* (edt.David William Bebbington, Roger Swift), Liverpool University Press, Liverpool, 2000.
- Beeching, Jack, *The Chinese Opium Wars*, Mariner Books, New York, 1958.

- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul, 2011.
- Berlin, Sir Issiah, “Benjamin Disraeli, Karl Marx and the Search for Identity”, *Transactions & Miscellanies*, Vol. 22, (1968-1969, s.1-12.
- Beydilli, Kemal, “Şark Meselesi”, *TDVİA* Cilt XXXVIII., s.352-357.
- Biagini, Eugenio F., *Gladstone*, St. Martin's Press, New York, 2000.
- Bismarck, Otto von, *Düşünceler ve Hatıralar II*, (Çev. Nijat Akipek), MEB Yayınları, İstanbul, 1991.
- Blake, Robert, *Disraeli*, St. Martin’s Press, London, 1966.
- _____, *Disraeli and Gladstone*, Cambridge University Press, New York, 1969.
- Block, Louis James, “Bismarck and Gladstone”, *The Sewanee Review*, Vol. 20, No. 4 (Oct., 1912), s.409-419.
- Bolton, Sarah Knowles, *Famous English Statesmen of Queen Victoria’s Reign*, Forgotten Books, London, 2012.
- Braudel, Fernand, “Personal Testimony”, *The Journal of Modern History*, Vol. 44, No. 4 (Dec., 1972), s.448-467.
- Bridge, F.R., Bullen, Roger, *The Great Powers and The European States System 1814-1914*, Pearson Longman, Harlow, 2005.
- British Foreign Secretaries and Foreign Policy: From Crimean War to First World War* (edt.Keith M.Wilson), Croom Helm, London, 1987.
- Bryce, James, *Studies in Contemporary Biography*, Macmillan and Co., London, 1904.
- Brzezinski, Zbigniew, *Büyük Satranç Tahtası*, (Çev. Yelda Türedi), İnkılap Kitapevi, İstanbul, 2005.
- Buckle, George Earle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, Macmillan and Co., New York, 1920.

- Bulfinch, Thomas, *Klasik Yunan ve Roma Mitolojisi*, (Çev. Özgür Umut Hoşafçı), İnkılap Yayınları, İstanbul, 2012.
- Bulgarian Horrors and Russia in Turkistan with Other Tracts*, Elibron Classics, Leipzig, 2005.
- Burçak, Rıfki Salim, *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)*, Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946.
- Burnaby, Fred, *At Sırtında Anadolu*, (Çev. Fatma Taşkent), İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Can, Deniz, *Tanzimat Dönemi Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1833-1878)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1998.
- Cazamian, Louis, *The Social Novel in England, 1830-1850: Dickens, Disraeli, Mrs. Gaskell, Kingsley*, Routledge, London, 1973.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- Checkland, S. G., "John Gladstone As Trader and Planter", *The Economic History Review*, New Series, Vol.7, No.2 (1954), s.216-229.
- Churchill, Winston S., *İkinci Dünya Savaşı Hatıraları Tek Başımıza Mücadele*, (Çev. Mehmet Ali Yalkın), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Clayden, P.W., *England Under Lord Beaconsfield*, C. Kegan Paul and Co., London, 1880.
- Cline, C. L., "Disraeli At High Wycombe: The Beginning of A Great Political Career", *Studies in English*, No. [22] (1942), s.124-144.
- Collected Edition of the Novels and Tales of the Right Honorable Benjamin Disraeli Vol III- Alroy, Ixion in Heaven, The Infernal Marriage, Popanilla*, Longman's Green, London, 1878.
- Cook, Richard B., *The Grand Old Man*, Publisher's Union, London, 1898.

- Corm, Georges, *Avrupa ve Batı Miti Bir Tarihin İnşası*, (Çev. M. Işık Durmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Cunningham, Allan, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution Collected Essays: Volume One*, Frank Cass and Co., London, 1993.
- Curry, J. L. M., *William Ewart Gladstone*, B.F. Johnson and Co., Richmond, 1891.
- Çelik, Hüseyin, *Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İşler Komiteleri*, İnkılab Yayınları, İstanbul, 1994.
- Davidson, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1.Cilt*, (Çev. Osman Akınhay), Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997.
- “Devlet”, *Sosyoloji Sözlüğü* (edt. Gordon Mashall), (Çev. Derya Kömürcü, Osman Akınhay), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2009, s.146-148.
- Dirault, Eduart de, *Şark Mes'alesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, (Çev. Emine Erdoğan), Berikan Yayınları, Ankara, 2003.
- Disraeli, Benjamin, *Lothair*, Longmans, Green and Co., London, 1879.
- _____, *Home Letters*, Harper and Brothers, London, 1885.
- _____, *Contarini Fleming*, J. And J. Harper, New York, 1832.
- _____, *Whig and Whiggism*, Macmillan and Co., London, 1914.
- _____, *Sybil or the Two Nations*, Henry Colburn, London, 1845.
- “Disraeli, Benjamin”, *The Jewish Encyclopedia* Vol IV, New York, 1907, s.618-620.
- Dük Argyll, *The Eastern question from the Treaty of Paris 1836 to the Treaty of Berlin 1878 and to the Second Afghan War* Vol I, Strahan and Co., London, 1879.
- _____, *Our Responsibilities for Turkey, Facts and Memories of Forty Years*, London, John Murray, 1896.
- Dwyer, F. J., “R. A. Cross and the Eastern Crisis of 1875-8”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 39, No. 93 (Jun., 1961), s.440-458.

- Eccleshall, Robert, Walker, Graham (edt.), *Biographical Dictionary of British Prime Ministers*, Routledge, London, 1998.
- Erhan, Çağrı, *Osmanlı-Amerikan Siyasi İlişkileri (1776-1917)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara, 2000.
- _____, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitapevi, Ankara, 2000.
- Evans, Eric J., *Sir Robert Peel: Statesmanship, Power and Party*, Routledge, New York, 1991.
- Eyck, Erich, Miall, B., *Gladstone*, Routledge, London, 1966.
- Fadeev, Rostislav, *Opinion on the Eastern Question*, E. Stanford, London, 1871.
- Farley, Jewis, *Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question*, Simpkin, Marshall and Co., London, 1876.
- Ferguson, Niall, *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), YKY, İstanbul, 2011.
- Foucault, Michael, *Toplumunu Savunmak Gerekir*, (Çev.Şehsuvar Aktaş), YKY, İstanbul, 2002.
- Freeman, Edward A., *Ottoman Power in Europe Its Nature, Its Growth and Its Decline*, Macmillan and Co., London, 1877.
- Gallenga, Antonio, *Two Years of the Eastern Question (1877)* vol I, Samuel Tinsley, London, 1877.
- Gash, Norman, "Peel and the Party System 1830-50", *Transactions of the Royal Historical Society*, Fifth Series, Vol.1 (1951), s.47-59.
- Gaspıralı, İsmail, *Seçilmiş Eseleri:2 Fikri Eseleri*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2005.
- Gauld, W. A., "The 'Dreikaiserbündnis' and the Eastern Question, 1877-8", *The English Historical Review*, Vol. 42, No. 168 (Oct., 1927), s.560-568.
- Gencer, Bedri, *İslam'da Modernleşme*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2012.

Georgeon, François, *II. Abdülhamit*, (Çev. Ali Berktay), Homer Kitapevi, İstanbul, 2006.

“Gladstone and Disraeli-Clash of Titans”, 1 Nisan 2009 tarihli yayın, <http://www.bbc.co.uk/programmes/b00j0gfb>.

Gladstone, William Ewart, *Bulgarian Horrors and The Question of The East*, Lovell, Adam, Wesson and Company, London, 1876.

_____, *The State in its Relations with the Church*, John Murray, London, 1838.

_____, *The Hellenic Factor in The Eastern Problem*, Bernhard Tauchnitz, Leipzig, 1877.

_____, *Lessons in Massacre*, John Murray, London, 1877.

_____, *The Slavonic Provinces of the Ottoman Empire*, Cassell Petter and Gaplin, London, 1877.

_____, “Aggression on Egypt and Freedom in the East”, *Gleanings Of Past Years 1851-77 Vol IV*, Charles Scribner’s Sons, New York, 1879, s.341-363.

_____, “Montenegro”, *Gleanings Of Past Years 1851-77 Vol IV*, New York, 1879, s.305-338.

_____, “Germany, France and England”, *Gleanings of Past Years Vol IV*, New York, 1879, s.197-252.

_____, *Remarks upon Recent Commercial Legislation; Suggested by the Expository Statement of the Revenue From Customs, and Other Papers Lately Submitted to Parliament(1845)*, John Murray, London, 1845.

_____, *Two Letters to the Earl of Aberdeen, on the State Prosecutions of the Neapolitan Government*, John Murray, London, 1851.

_____, *An Examination Of The Official Reply Of The Neapolitan Government*, John Murray, London, 1852.

- _____, *Studies on Homer and the Homeric Ages*, The Oxford University Press, London, 1858.
- Glenny, Misha, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, (Çev. Mehmet Harmancı), Sabah Kitapları, İstanbul, 2001.
- Gorst, Harold E., *The Earl of Beaconsfield*, Forgotten Books, London, 2012.
- Graves, Philip P., *İngilizler ve Türkler*, (Çev. Yılmaz Tezkan), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999.
- Green, Brain Singleton, *The Victorian Prime Ministers*, London, 2010.
- “Güç Dengesi”, *Ana Britannica* Cilt 14, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.175-177.
- Halid, Halil, *İngilizlerin Osmanlı'yı Yok Etme Siyaseti*, Ekim Yayınları, İstanbul, 2008.
- _____, *Bir Türkün Ruznamesi*, (Çev. Refik Bürüngüz), Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.
- Hanes, W.Travis, Sanello, Frank, *The Opium Wars: The Addiction of One Empire and the Corruption of Another*, Sourcebooks, London, 2004.
- Hannell, David, “Lord Palmerston and the 'Don Pacifico Affair' of 1850: The Ionian Connection”, *European History Quarterly* (October 1989) vol.19 no. 4, s.495-508.
- Harris, David, *Britain And The Bulgarian Horrors of 1876*, Kessinger Publishing, New York, 2010.
- Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi İlkçağlardan Sanayi Devrimine*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitapevi, Ankara, 1995.
- Henriques, U. R. Q. “The Jewish Emancipation Controversy in Nineteenth-Century Britain”, *Past & Present*, No. 40 (Jul., 1968), s.126-146.
- Hibbert, Christopher, *Disraeli and His World*, Scribner, New York, 1978.
- Himmelfarb, Gertrude, *The Moral Imagination From Edmund Burke to Lionel Trilling*, Ivan R. Dee, Chicago, 2006.

- Hoard, Sir Esme, "British Policy and the Balance of Power", *The American Political Science Review*, Vol. 19, No. 2 (May, 1925), s.261-267.
- Hobsbawm, Eric J., *Sanayi ve İmparatorluk*, (Çev. Yalçın Gülerman, Abdullah Ersoy), Dost Kitabevi, Ankara, 1987.
- _____, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, (Çev. Vedat Arslan), Dost Kitapevi, Ankara, 1999.
- Holbraad, Carsten, *The Concert of Europe: A Study in German and British International Theory 1815-1914*, Longmans, London, 1970.
- Horniker, Leon, "William Harborne and the Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations", *The Journal of Modern History*, Vol. 14, No. 3 (Sep., 1942), s.289-316.
- Hosking, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21.Yüzyıla*, (Çev. Keziban Acar), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- <http://www.etoncollege.com/FamousOEs.aspx>.
- <http://www.number10.gov.uk/past-prime-ministers/benjamin-disraeli-the-earl-of-beaconsfield/>.
- Hume, David, *Essays, Moral and Literary*, Liberty Fund, Indianapolis, 1987.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar Cilt 1*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.
- İnalçık, Halil, *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009.
- _____, "Doğu Sorunu", *Aylık Dergi*, II/19 Kasım, 1945, s.602-604.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), YKY, İstanbul, 2008.
- Jelavich, Barbara, "Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 48, No. 110 (Jan., 1970), s.44-66.

- _____, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press, Ontario, 1973.
- _____, *Balkan Tarihi, 18. ve 19. Yüzyıllar*, (Çev. İhsan Durdu, Haşim Koç, Gülçin Tunalı Koç), Küre Yayınları, İstanbul, 2006.
- Jenkins, T.A., *Gladstone, Whiggery and the Liberal Party 1874-1886*, Oxford University Press, New York, 1998.
- Jifford, John, *A History of the Political Life of the Right Honourable William Pitt Vol III*, T. Cadell and W. Davies, London, 1809.
- Jordan, Henry Donaldson, "The Political Methods of the Anti-Corn Law League", *Political Science Quarterly*, Vol. 42, No. 1 (Mar., 1927), s.58-76.
- JR, Ralph Colp, "William Gladstone, Karl Marx, Charles Darwn, Kliment Timiriazev ve 1876-78 "Doğu Sorunu" Üzerine Notlar", *Tarih ve Toplum*, Sayı:20, Ağustos 1985, s.9-13.
- Jr, Richard G. Weeks, "Disraeli as Political Egotist: A Literary and Historical Investigation", *Journal of British Studies*, Vol. 28, No. 4 (Oct., 1989), s.387-410.
- Karaca, Taha Niyazi, *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlıyı Yıkma Planı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____, "1876 Bulgar Ayaklanmasının Avrupa Kamuoyuna Takdiminde William Ewart Gladstone ve Edwin Pears", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, Eskişehir, 2005, s.373-385.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Cilt VII*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- _____, *Osmanlı Tarihi Cilt VIII*, TTK Yayınları, Ankara, 2007.
- Kennedy, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. Birtane Karanakçı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2002.
- Kissinger, Henry, *Diplomasi*, (Çev. İbrahim H. Kurt), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.

Kitabı Mukaddes-Tevrat, Zebur ve İncil, İstanbul, 1969.

Knaplund, Paul, *Gladstone's Foreign Policy*, Routledge, London, 1970.

_____, *Gladstone and Britain's Imperial Policy*, Macmillan and Co., London, 1927.

Knowles, Elizabeth M., *The Oxford Dictionary of Quotations*, Oxford University Press, New York, 1999.

Knutsen, “Torbjørn L., The Rise of Balance-of-Power as an Ordering Institution”, *The 6th Pan-European Conference on International Relations*, University of Turin, Italy, 12-15 September 2007, s.1-11.

Kodaman, Bayram, “Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 8-9 Mart 1990, s.59-63.

Koloğlu, Orhan, “Gladstone Abdülhamid'e Karşı”, *Tarih ve Toplum*, XXV/148 (Nisan 1996.), s.44-54.

_____, *Avrupa Kıskaçında Abdulhamit*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Kurat, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, TTK Yayınları, Ankara, 1953.

Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

Küçük, Cevdet, “Bulgar İhtilali'nin (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*,(8-9), 1979-1980, İstanbul Edebiyat Fakültesi, s.117-166.

Kütükoğlu, Mübühhat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.

Labouchere, Henry, “The Foreign Policy of England”, *The North American Review*, Vol. 155, No. 431 (Oct., 1892), s.430-445.

- Lady Gweldolen Cecil, *Life of Robert Marquois of Salisbury*, vol.2, Hodder and Stoughton, London, 1921.
- Larsen, David L., *The Company of the Creative: A Christian Reader's Guide to Great Literature and Its Themes*, Kregel Publications, Kregel, 1999.
- Lee, Dwight E, "A Turkish Mission to Afghanistan, 1877", *The Journal of Modern History*, Vol. 13, No. 3 (Sep., 1941), s.335-356.
- Lee, Stephen J., *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*, (Çev. Ertürk Demirel), Dost Kitapevi, Ankara, 2004.
- _____, *Gladstone and Disraeli*, Routledge, New York, 2005.
- Lesseps, Ferdinand de, *The History of the Suez Canal A Personal Narrative*, William Blackwood and Sons, London, 1876.
- Lewis, Bernard, *Babil'den Dragomanlara*, Çev. Ebru Kılıç), Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.
- _____, *Semitizm Anti-Semitizm Çatışma ve Önyargıya Dair*, (Çev. Hür Güldü), Everest Yayınları, İstanbul, 2003.
- Lloyd, T.O., *The British Empire 1558-1983*, Oxford University Press, Oxford, 1984.
- Lowe, John, *Britain and Foreign Affairs, 1815-1885 Europe and Overseas*, Routledge, London, 1998.
- Lynch, Michael, *Gladstone and Disraeli (History at Source)*, Hodder and Stoughton, London, 1991.
- Maccoby, S., *English Radicalism (1762-1937): vol 1*, Routledge, London, 2001.
- MacColl, Malcolm, *The Sultan and The Powers*, Longmans, Green, and Co., London, 1896.
- MacGahan, Januarius Aloysius, Schuyler, Eugene, *The Turkish Atrocities in Bulgaria*, Bradbury, Agnew and Co., London, 1876.

- Machin, G. I. T., "The Maynooth Grant, the Dissenters and Disestablishment, 1845-1847", *The English Historical Review*, Vol. 82, No. 322 (Jan., 1967), s.61-85.
- MacKnight, Thomas, *The Right Honourable Benjamin Disraeli*, R. Bently, London, 1854.
- Magnus, Philip, *Gladstone: A Biography*, John Murray, London, 1954.
- Mahajan, Sneh, *British Foreign Policy 1874-1914 The Role of India*, Routledge, London, 2002.
- Mahan, Alfred Thayer, *The Influence of Sea Power upon History 1660-1783*, Little, Brown and Company, Boston, 1889.
- Manastırlı Mehmet Rıfat Bey, *93 Harbi Faciası*, TBY Yayınları, İstanbul, 2010.
- Marriot, J.A.R., *The Eastern Question: an historical study in European diplomacy*, The Clarendon Press, Oxford, 1917.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Doğu Sorunu (Türkiye)*, (Çev. Yurdakul Fincancı), Sol Yayınları, Ankara, 1977.
- Marx, Karl, "Parliament. Vote of November 26th Disraeli's Budget", *New-York Daily Tribune*, No. 3650, 28 Aralık 1852.
- Massie, Robert K., *Dretnot İngiltere, Almanya ve Yaklaşan Savaşın Ayak Sesleri*, (Çev. Mehmet Harmancı), Sabah Kitapçılık, İstanbul, 1995.
- Matthew, H.C.G., *Gladstone 1809-1898*, Oxford University Press, Oxford, 1997.
- _____, "Disraeli, Gladstone and the Politics of Mid-Victorian Budgets", *The Historical Journal*, Vol. 22, No. 3 (Sep., 1979), s.615-643.
- _____, "Gladstone and Ireland," *Journal of Liberal Democrat History* 20- Special issue: William Ewart Gladstone 1809-98, Issue 20, Autumn 1998, s.22-25.
- _____, "Gladstone's Death and Funeral", *Journal of Liberal Democrat History* 20- Special issue: William Ewart Gladstone 1809-98, Issue 20, Autumn 1998, s.38-42.

- Maurois, Andre, *İngiltere Tarihi*, (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1938.
- _____, *Disraeli'nin Hayatı*, (Çev. İsmail Hakkı Alişan), Vakit Yayınları, İstanbul, 1935.
- Maurseth, Per, "Balance-of-Power Thinking from the Renaissance to the French Revolution", *Journal of Peace Research*, Vol. 1, No. 2 (1964), s.120-136.
- McCarthy, Justin, *The Story of Gladstone's Life*, Kessinger Publishing, London, 2005.
- McCarty, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1995.
- Medlicott, W.N., *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, Greenwood Press, New York, 1969.
- Melville, Lewis, *Victorian Novelists*, Forgotten Books, London, 1906.
- Millman, Richard, "The Bulgarian Massacres Reconsidered", *The Slavonic and East European Review*, Vol.58, No. 2 (Apr.,1980), s.218-231.
- Monypenny, William Flavelle, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield Vol I*, Macmillan and Co., New York, 1916.
- _____, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield Vol II*, Macmillan and Co., New York, 1917.
- _____, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield Vol III*, Macmillan and Co., New York, 1918.
- _____, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield Vol V*, Macmillan and Co., New York, 1920.
- _____, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield Vol VI*, Macmillan and Co., New York, 1920.
- Morley, John, *The Life of William Ewart Gladstone Vol I*, Edward Lloyd, London, 1908.
- Mufassal Osmanlı Tarihi Cilt 6*, Güven Basımevi, İstanbul, 1972.

- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Öztuna, Yılmaz, *93 ve Balkan Savaşları Avrupa Türkiyesi'ni Kaybımız Rumeli'nin Elden Çıkışı*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006.
- “Pacífico Case” *The Jewish Encyclopedia*, Vol IX, s.454-456.
- Pakalın, Zeki, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, MEB Yayınları, İstanbul, 1983.
- Parry, J. P., “Disraeli and England”, *The Historical Journal*, Vol. 43, No. 3 (Sep., 2000), s. 699-728.
- Paschalidi, Maria, *Constructing Ionian Identities: The Ionian Islands in British Official Discourses; 1815-1864*, University College London (Yayınlanmamış Doktora Tezi), London, 2009.
- Paul, Herbet W., *The Life of William Ewart Gladstone*, Forgotten Books, London, 2002.
- Pearce, Malcolm L., Stewart, Geoffrey, *British Political History, 1867-2001: Democracy and Decline*, Routledge, London, 1992.
- Partridge, Michael, *Gladstone*, Routledge, London, 2003.
- Pearce, Malcolm L., Stewart, Geoffrey, *British Political History, 1867-2001: Democracy and Decline*, London, 1992.
- Pears, Edwin, *Turkey and Its People*, Mehuen and Co., London, 1912.
- _____, *Forty Years in Istanbul*, Jenkins, London, 1915.
- Pearson, Hesketh, *Disraeli His Life and Personality*, Grosset and Dunlap, New York, 1951.
- Pribram, Alfred Francis, *England and the International Policy of the European Great Powers 1871-1914*, The Clarendon Press, Oxford, 1931.
- Price, Roger, *Fransa'nın Kısa Tarihi*, (Çev. Özkan Akpınar), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Rassegna degli Errori e delle Fallacie pubblicate dal Sig. Gladstone, in due sue Lettere indiritte al Conte Aberdeen. Kapoli, Stamperia del Fibreno. 1851.

Rayner, Robert M., *A Concise History of Britain*, Edinburgh, 1956.

Rawlinson, H. G., "The Embassy of William Harborne to Constantinople, 1583-8", *Transactions of the Royal Historical Society*, Fourth Series, Vol. 5 (1922), s.1-27.

Redcliffe, Stratford de, *The Eastern Question*, John Murray, London, 1881.

Richmond, Herbert, *Devlet Adamları ve Deniz Kuvveti*, (Çev. Celal Eyiceoğlu), T.C. Deniz Basımevi, İstanbul, 1956.

Rossi, John P., "The Transformation of the British Liberal Party: A Study of the Tactics of the Liberal Opposition, 1874-1880", *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, Vol. 68, No. 8 (1978), s.1-133.

_____, "Catholic Opinion on the Eastern Question, 1876-1878", *Church History*, Vol.51, No.1(March.,1982), s.54-70.

Rupp, George Hoover, *A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878*, Procurpine Press, Cambridge, 1941.

Russell, George W.E., *William Ewart Gladstone*, Harper and Brothers, New York, 1891.

Saab, Ann P., *Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria, and the Working Classes, 1856-1878*, Harvard University Press, Boston, 1991.

Sahara, Tetsuya, "Two Different Images: Bulgarian and English Sources on the Batak Massacre", *War and Diplomacy: the Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin* (edt. M.Hakan Yavuz, Peter Sluglett), University of Utah Press, Utah, 2011.

Said, Edward, *Oryantalizm*, (Çev. Nezh Uzel), İrfan Yayınevi, İstanbul, 1998.

_____, *Entelektüel Sürgün, Marjinal, Yabancı*, (Çev. Tuncay Birkan), Aykırı Yayınları, İstanbul, 1994.

Salter, Richard, *Peel, Gladstone and Disraeli*, Macmillan and Co., London, 1991.

Sandiford, Keith A. P., "W. E. Gladstone and Liberal-Nationalist Movements", *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 13, No. 1 (Spring, 1981), s.22-47.

Schreuder, Deryck, "Gladstone as "Troublemaker": Liberal Foreign Policy and the German Annexation of Alsace-Lorraine, 1870-1871", *Journal of British Studies*, Vol. 17, No. 2 (Spring, 1978), s.106-135.

_____, "Gladstone and Italian Unification, 1848-70: The Making of a Liberal", *The English Historical Review*, Vol. 85, No. 336 (July, 1970), s.475-501.

Sedes, Halil, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları: 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasî Olaylar, Başlangıç I. Kısım*, Askerî Matbaası, İstanbul, 1946.

_____, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Askerî Matbaası, İstanbul, 1935.

Seton-Watson, R.W., *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics*, Norton, London, 1972.

_____, *Britain in Europe 1789-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1945.

Shannon, Richard, *The Crisis of Imperialism, 1865-1915*, Paladin, St Albans, 1974.

_____, *The Age of Disraeli, 1868-1881: the Rise of Tory Democracy*, Longman, New York, 1992.

_____, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Harvester Press, London, 1975.

_____, *Gladstone 1809-1865 Vol One*, Hamish Hamilton, London, 1982.

Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (2.Cilt)*, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 1994.

- Sheehan, Michael, *The Balance of Power History and Theory*, Routledge, New York, 2000.
- Sichel, Walter, *Disraeli*, Methuen and Co., London, 1904.
- Smith, Paul, *Disraeli A Brief Life*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.
- Sorel, Albert, *The Eastern Question in Eighteenth Century*, Methuen and Co., London, 1898.
- Spiegel, Henry W., *The Growth of Economic Thought*, Duke University Press, New York, 2002.
- Stead, W.E., *The M.P. For Russia Vol I*, Andrew Melrose, London, 1909.
- Stebbins, Chantal, *The Victorian Taxpayer and the Law: A Study in Constitutional Conflict*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Stavrianos, L.S., *The Balkans since 1453*, London, 1958.
- St.John, Ian, *Disraeli and the Art of Victorian Politics*, Anthem Press, London, 2005.
- _____, *Gladstone and the Logic of Victorian Politics*, Anthem Press, New York, 2010.
- Stoyanoff, Zachary, *Pages from the Autobiography of A Bulgarian Insurgent*, Edward Arnold, London, 1913.
- Strachey, Lytton, *Queen Victoria: A Life*, I B Tauris and Co., New York, 2010.
- Sultana, Donald, *Benjamin Disraeli in Spain, Malta and Albania: 1830-32*, Tamesis, London, 1976.
- Şafak, Nurdan, *Bir Tanzimat Diplomati Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006.
- Şahin, Turan, *Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

- Şam, Emine Altunay, *Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Takip Ettiği Siyaset*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun, 2001.
- Şentürk, M. Hüdai, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- Şirokorad, A.B., *Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009,
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul, 2006.
- Tansel, Salahaddin, *93 Seferi 1877 Harbinin Sebepleri*, Doğu Matbaası, Ankara, 1943.
- Taylor, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, The Clarendon Press, New York, 1954.
- Tchaprazov, Stoyan Vassilev, *The Eastern Question, Western Europe, and the Balkans in Fin-de-Siècle Literature*, The University of Minnesota (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2009.
- The Works of Isaac Disraeli Vol I* (edt.Benjamin Disraeli), Warnes, and Routledge, London, 1859.
- Thomas Jefferson'dan Seçme Parçalar*, (Çev. Mete Tunçay), Yenilik Basımevi, İstanbul, 1961.
- Tilly, Charles, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, (Çev. Kudret Emiroğlu), İmge Kitapevi, Ankara, 2001.
- Tocqueville, Alexis de, *Amerika'da Demokrasi*, (Çev. İhsan Sezel, Fatoş Dilber), Yetkin Yayınları, Ankara, 1994.
- Todorov, Nikolay, *Bulgaristan Tarihi*, (Çev. Veysel Atayman), Öncü Kitapevi, İstanbul, 1979.
- Todorova, Maria, *Balkanları Tahayyül Etmek*, (Çev. Dilek Şendil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

- Tokay, Gül, “Ayastefaos’tan Berlin Andlaşmasına Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878), *Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.188-203.
- Torrens, W.M., *Memories of The Right Honourable William Second Viscount Melbourne Vol I*, Macmillan and Co., London, 1878.
- Treasure, Geoffrey, *Who’s Who in Victorian Britain*, Stackpole Company, London, 1997.
- Trevelyan, George Macaulay, *The Life of John Bright*, Constable and Company, London, 1913.
- Turan, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1876-1908)*, TTK Yayınları Ankara, 1998.
- Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. YILDÖNÜMÜ)*, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Yayınevi, Ankara, 1985.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye I. Cilt*, TTK Yayınları, Ankara, 1987.
- _____, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye II. Cilt*, TTK Yayınları, Ankara, 1987.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 2000.
- _____, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- Valman, Nadia, “Muscular Jews: Young England ,Gender and Jewishness in Disraeli’s “Political Trilogy”, *Jewish History* Vol.10, No2 (Fall,1996), s.57-77.
- Vincent, John, *Disraeli*, Oxford University Press, Oxford, 1990.
- Vivian Grey*, Henry Colburn, London, 1826.
- Waley, Arthur, *The Opium War Through Chinese Eyes*, Stanford University Press, California,1958.

- Walker, Thomas C., “The Forgotten Prophet: Tom Paine's Cosmopolitanism and International Relations”, *International Studies Quarterly*, Vol. 44, No. 1 (Mar., 2000), s.51-72.
- Walton, John K., *Disraeli*, Routledge, London, 1990.
- Waltz, Kenneth, Ouester, George H., *Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi*, (Çev. Dr. Ersin Onulduran), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
- Wasburn, George, *Fifty Years In Constantinople And Recollections Of Robert College*, Houghton Mifflin Company, Houghton Mifflin Company, Boston, 1909.
- Wawro, Geoffrey, *Warfare and Society in Europe 1792–1914*, Routledge, London, 2000.
- Weber, Max, *Sosyolojinin Temel Kavramları*, (Çev. Medeni Beyaztaş), Yarın Yayınları, İstanbul, 2011.
- Wheatcroft, Andrew, *Korkunç Türk Batı'nın Gözüyle Osmanlı*, (Çev. Gülçin Aldemir Somuncu), Aykırı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Williams, W.E., *The Rise of Gladstone to the Leadership of the Liberal Party 1859-1868*, Octagon Books, New York, 1973.
- Williamson, David, *William Ewart Gladstone Statesman and Scholar*, G. M. Rose and Sons, Toronto, 1898.
- Yılmaz, Ayşe Kılıç, *An Analysis of British Policy Towards the Ottoman Empire: Keeping the Ottoman Territorial Integrity and Political Independence 1870-1878*, Bilkent Üniversitesi(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1998.
- Yücekök, Ahmet N., *Siyaset'in Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

EK 1.

Punch or the London Charivari

“WOODMAN, SPARE THAT TREE!”

LORD BEACONSFIELD sings—

“WOODMAN, SPARE THAT TREE!
I LOVE IT, EVERY BOUGH;

THE ASIAN MYSTERIE,
THAT IT HAS LIVED TILL NOW!”

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Emre ÇELİK

Doğum Yeri ve Tarihi : 05/04/1990

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : H.Ü. Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar : K.T.Ü. Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, Eylül 2012'den bu yana

İletişim

E-Posta Adresi : emrecelik13@yahoo.com

Tarih : 27/06/2013

